

„Suferința nu se dă la frați...”

Mărturia Lucreției Jurj despre rezistența
anticomunistă din Apuseni (1948 - 1958)

REMEMBER

LITERATURĂ ȘI TOTALITARISM

Cornel Jurju
Cosmin Budeancă

CORNEL JURJU • COSMIN BUDEANCĂ

„Suferința nu se dă la frați...”

Mărturia Lucreției Jurj

despre rezistența anticomunistă din Apuseni

(1948-1958)

Colecția: **REMEMBER**
Seria: *Literatură și totalitarism*
Coordonator: **Ruxandra Cesereanu**

Coperta: **Mihai Benea**

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

JURJU, CORNEL

**Suferința nu se dă la frați...: mărturia Lucreției Jurj
despre rezistența anticomunistă din Apuseni (1948-1958) /**

Cornel Jurju, Cosmin Budeancă. - Cluj-Napoca: Dacia, 2002

284p., 14.5x20.5 cm (Remember. Literatură și totalitarism)

ISBN: 973-35-1350-4

I. Budeancă, Cosmin

821.135.1-94

© Editura Dacia

Cluj-Napoca 3400, str. Ospătăriei nr. 4, tel./fax: 064/42 96 75
e-mail: edituradacia@hotmail.com, www.edituradacia.ro

București: Oficiul poștal 15, sector 6
str. General Medic Emanoil Severin nr. 14
tel. 01/315 89 84, fax: 01/315 89 85

Satu Mare, 3600, B-dul Lalelei R13 et. VI ap. 18
tel. 061/76 91 11; fax: 061/76 91 12
Căsuța poștală 509; Piața 25 octombrie nr. 12
www.multiarea.ro

Baia Mare, 4800, str. Victoriei nr. 146
tel./fax: 062/21 89 23

Redactor: **Dan Damaschin**

Tehnoredactor: **Nelia Daniela Roman**

Comanda nr. 4472

CORNEL JURJU

COSMIN BUDEANCA

„Suferința nu se dă la frați...”

**Mărturia Lucreției Jurj
despre rezistența anticomunistă din
Apuseni (1948-1958)**

Prefață de DORU RADOSAV

**EDITURA DACIA
Cluj-Napoca, 2002**

ISTORIA SUBIECTIVĂ

Cartea de față este rezultatul unui dialog purtat cu instrumentele istoriei orale, cu un personaj care, la prima vedere, își povestește viața, pe traiectoria unui interviu narativ biografic. „Povestea vieții”, dincolo de un act de comunicare în sine, primește în cazul Lucreției Jurj semnificații aparte, întrucât ea reconstituie un destin individual la întâlnirea acestuia cu marea istorie. În fond, această simplă poveste a vieții este o mărturie cu valoare incontestabilă de sursă istorică, deoarece naratorul, în cazul de față, a fost un participant activ la evenimentele istorice din a doua jumătate a secolului XX.

Biografia Lucreției Jurj a fost marcată și articulată de fenomenul rezistenței armate anticomuniste din Munții Apuseni, așadar de o angajare în prima linie a opoziției față de instaurarea regimului comunist în România.

Relevanța mărturiei sale stă în această relație instituită între biografie și istorie, întrucât nu orice biografie transmite în mod direct și istorie, ci doar în acele cazuri în care povestea aparține unui personaj implicat în asamblarea „marii istorii”. Povestea vieții Lucreției Jurj este, înainte de toate, izvorul istoriei, deoarece consacră această „mare istorie” la nivelul unei istorii „trăite” nu numai în plan individual, ci și colectiv, ea fiind actor sau subiect al istoriei colective reprezentate de rezistența organizată anticomunistă. Destinul ei individual s-a conectat total la destinul colectiv al celor care au asumat atitudini active față de instaurarea comunismului în România. În biografia ei, cel puțin unul-două decenii sunt alocate „marii istorii”, ea fiind, prin urmare, participantă la evenimentele care au marcat istoria recentă a României. În momentul în care ea își narează propria viață în cuprinsul acestei cărți, își convertește ipostaza de participant în cea de narator și, implicit, în cea de autor în elaborarea discursului istoriografic.

Aceste variabile în ipostaza Lucreției Jurj definesc, în esență, mecanismele istoriei orale. Ea este un narator, un autor de istorie privilegiat, în sensul că înainte de a scrie (comunica) istoria, ea, „cum grano salis”, a făcut istorie. Reconstituirea trecutului în acest caz se petrece în mod direct prin rememorarea propriei vieți. Se elaborează, așadar, o relație de verosimilitudine – după formula lui Karl Popper – între adevărul realității istorice și reprezentarea acesteia în narațiunea istorică. Această verosimilitudine în istoria orală are o valoare de autenticitate și nu neapărat de adevăr istoric.

Pe de altă parte, din perspectiva obiectivității istorice, mărturia Lucreției Jurj este în egală măsură o reconstituire istorică și o retrăire a propriei vieți, în condițiile în care această rememorare reactivează în trăirea adiacentă povestirii din prezent drame, suferințe de altădată și induc multă subiectivitate (emoții, sensibilități etc.). Povestirea propriului trecut se face printr-o memorie „ulcerată”, violentată de suferințele prin care a trecut. Putem subscrie fără nici o rezervă la această subiectivitate pentru că istoria orală, prin reconstituirea istoriei trăite, celebrează subiectivitatea, știut fiind faptul că întotdeauna istoria-realitate a fost o istorie trăită de oamenii trecutului. Acest tip de istorie trăită, reconstituită prin releul oralității, poate fi un discurs istoriografic paralel la ceea ce este istoria oficială, istoria „tare” sau o istorie complementară.

Această carte poate fi adjudecată literaturii memorialistice care a debordat după 1989 și care este circumscrisă unei biblioteci interzise, întrucât se ocupă de subiecte-tabu (rezistența anticomunistă, universul concentraționar, disidența). Spre deosebire de alte lucrări memorialistice, ea este o carte provocată de istoricul oralist. Ea s-a elaborat, totuși, dinspre o presiune interioară a femeii luptătoare din munți, pentru a depune mărturie despre dramele de care a avut parte, o carte care elaborează personaje din fatalitatea amintirilor tragice, iar pe de altă parte, ea s-a realizat din imperativele exterioare, circumscrise discursului public, ale istoriei interzise atâtea decenii. Prin urmare, cartea este o mărturie a unui om simplu, care nu are emfaza auctorială a literaturii memorialistice apărute

după 1989. Lucreția Jurj își povestește „istoria ei”, care în mod indirect a fost și istoria noastră, nespusă dar împărtășită.

Meritul celor doi tineri istorici oralști, Cornel Jurju și Cosmin Budeancă, este de a recupera o astfel de istorie și a-i conferi semnificațiile unui discurs istoriografic de mare actualitate, care trebuie, însă, ferit de orice induceri hagiografice, atât de frecvente în scrisul istoric de la noi.

Prof. univ. dr. DORU RADOSAV

ARGUMENT

Până în 1989, comunismul românesc a fost lipsit de istorie, sau a avut o istorie oficială, profund mistificată. După prăbușire, comunismul a intrat imediat sub lupa, mai mult sau mai puțin obiectivă, a cercetării istoricului. Cu toate acestea, problemele au continuat să existe. Arhiva comunismului s-a dovedit greu accesibilă, lucru care se petrece și în prezent, în împrejurările în care fonduri întregi de documente au fost și sunt administrate discreționar de către diferite instituții, sau chiar distruse (vezi cazul Berevoiești). Pe de altă parte, arhiva scrisă produsă în 50 de ani de regim totalitar cuprinde, din punct de vedere calitativ, deficiențe, la rândul lor semnificative. Constatăm aici caracterul ideologizat și chiar „prefabricat” al documentului de arhivă, cu deosebire în punctele sensibile ale istoriei comunismului: rezistența anticomunistă, sistemul concentraționar, naționalizările, colectivizarea agriculturii etc.

Iată de ce, în condițiile date, singurul „remediu” rămâne memoria celor care au trăit experiența comunistă, în pozițiile sale privilegiate, dar mai cu seamă în cele tragice. Tehnic vorbind, conservarea memoriei acestei perioade pentru posteritate poate fi realizată prin intermediul memorialisticii individuale, sau într-un cadru instituționalizat, prin înregistrarea, pe criterii tematice bine delimitate, a diferitelor experiențe personale. Începând din 1997, această ultimă variantă a fost adoptată și de către Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, în cadrul căreia s-a constituit un Institut de Istorie Orală, orientat spre „achiziționarea” și „stocarea” memoriei în general și a memoriei comunismului, în special. O primă temă de cercetare avută în vedere, a fost rezistența armată anticomunistă din munții României. Pentru aceasta, Institutul de Istorie Orală a realizat mai multe cercetări de teren, în Munții Rodnei, Bucovina, Munții Făgăraș, Banat, Zarand și Munții Apuseni. Din zona Apusenilor a fost cercetată activitatea a trei importante

grupuri de rezistență: „Șușman”, „Capota-Dejeu” și „Cruce și Spadă”. Pentru grupul „Șușman”, în perioada 1998-1999 au fost efectuate trei campanii de documentare, pe parcursul cărora au fost intervievate un număr de peste 30 de persoane, participanți direcți sau martori la evenimente.

Dintre interviurile realizate s-a detașat, prin spectaculozitatea, conținutul și rigurozitatea informației, cel cu Lucretia Jurj, singurul membru al grupului „Șușman” care a supraviețuit comunismului. De altfel, alături de Maria Plop (din grupul „Arnăuțoiu-Arsănescu” din Făgăraș), Lucretia Jurj s-a numărat printre puținele femei care au făcut parte dintr-un grup de partizani și singura care mai este în viață. Au fost câteva dintre motivele care ne-au condus spre ideea dezvoltării interviului inițial într-unul de profunzime cu caracter biografic, prin care să punem în evidență un important episod de istorie locală, reprezentat de activitatea grupului de partizani de la Răchițele, dar și intimitățile unei experiențe personale de excepție.

Sub aspect metodologic, interviul a fost realizat pe baza unui chestionar întocmit în prealabil și în care am încercat să anticipăm temele principale de discuție. Chestionarul a fost redactat pornind de la materialul oral sau scris existent despre activitatea grupului „Șușman”. În același scop, au avut loc câteva discuții preliminare, în care s-a urmărit construirea unei relații de încredere cu interviuatul, dar și obținerea unor date biografice necesare completării chestionarului. Inițial au fost avute în vedere următoarele probleme: copilăria și adolescența; căsătoria cu Mihai Jurj; primele legături cu partizanii (Leon Șușman și Teodor Șușman); intrarea în grupul „Șușman”; organizarea grupului; relația cu populația din zonă; conflictele cu autoritățile; pierderile suferite de grupul „Șușman”; viața pe munte (alimentația, îmbrăcăminte, condițiile de habitat, igiena corporală, viața religioasă etc.); arestarea, anchetele și procesul; anii de închisoare; eliberarea și reintegrarea socială. Ulterior, structura chestionarului a fost sensibil dezvoltată, fiind inserate teme noi,

apărute în timpul discuțiilor. Interviu propriu-zis a fost realizat pe parcursul a nouă întâlniri, desfășurate în perioada 26 noiembrie 2000 – 9 februarie 2001, fiind înregistrate 11 casete care însumează peste 16 ore. Informația de pe casete a fost transcrisă respectându-se cu fidelitate conținutul și particularitățile de limbaj și exprimare. Redactarea finală a interviului a reclamat, însă, anumite reformulări impuse de nevoia unei coerențe și cursivități sporite a textului. Orientate, așadar, spre o mai bună sistematizare a informației, intervențiile făcute în text nu au afectat forma și cu atât mai puțin fondul mărturiei, care și-a păstrat autenticitatea.

Interviu Lucreției Jurj debutează cu primele amintiri din satul natal, Scărișoara Nouă, dar și cu anii de refugiu din cel de-al doilea război mondial, continuă cu povestirea experienței de luptător anticomunist în cadrul grupului „Șușman” (1950-1954), a procesului și detenției (1954-1964), încheindu-se cu relatarea mai succintă a perioadei care a urmat eliberării, atât înainte cât și după 1989. Acoperind un segment cronologic extins, pe lângă aspectul cantitativ al informației, mărturia Lucreției Jurj parcurge dintr-o perspectivă personală câteva dintre fenomenele majore ale istoriei României în secolul al XX-lea (reforma agrară din 1921; dictatul de la Viena; al doilea război mondial; comunizarea societății românești; revoluția din 1989 etc.), fiecare dintre ele reliefând „imixtiunea” marilor evenimente la nivelul existenței și al destinului individual. De altfel, studiul care precede interviul Lucreției Jurj încearcă să ofere o imagine de ansamblu asupra activității grupului Șușman”, punând în evidență într-o formă și mai clară acest raport dintre „istoria mare” și „istoria celor mici”. Pe de altă parte, studiul oferă posibilitatea unei viziuni comparative între poziția oficială, a autorităților comuniste față de rezistența din munți și percepția celor implicați direct, a celor care au dat substanță fenomenului. Clivajul între cele două perspective, subliniat deopotrivă de documentele de arhivă și mărturiile orale folosite, este sub multe aspecte semnificativ, putând fi constatat atât la nivelul

conținutului, cât și al simbolisticii de exprimare. Spre exemplu, în documentele oficiale (ale Miliției și Securității), luptătorii anticomuniști din munți sunt etichetați drept „bandiți” sau „tâlhari”, în vreme ce pentru marea parte a populației au fost asimilați prin intermediul unor formule antinomice, cum ar fi „fugari” sau „partizani”. Mai mult, pentru aceeași lume a satului, prin apelativele „bandiți” și „hoți”, îi găsim identificați, de fapt, pe reprezentanții regimului comunist (securiști, milițieni, activiști de partid, informatori). Se întâlnesc, prin urmare, două tipuri de subiectivități, prima dintre ele însușită pe filieră ideologică, iar cea de-a doua întemeiată, și tocmai de aceea legitimă, pe un sentiment anticomunist larg răspândit în România, la sfârșitul anilor '40 și în anii '50. Este o ambivalență din care cititorul își va putea clădi o imagine despre procesul și consecințele instaurării comunismului la nivel local, în cazul de față în ținutul Huedinului.

Cornel Jurju
Cosmin Budeancă

LUPTĂTORII ANTICOMUNIȘTI DIN APUSENI GRUPUL „ȘUȘMAN“

Dincolo de sobrietatea unor analize cauzale pe tema instaurării comunismului, la modă în cercetarea fenomenului, ne permitem să apreciem că de la sfârșitul anului 1944, România a căpătat forma unui uriaș laborator experimental, postura de cobai fiind atribuită societății românești. În cealaltă parte, din poziția de coordonatori și în același timp de executanți ai sinistrului experiment, s-au aflat Uniunea Sovietică și Partidul Comunist. Diferența avea să fie aceea că pe post de bisturiu sau eprubetă a fost folosită mitraliera, respectiv teroarea și crima. Obiectivul urmărit era comunizarea societății românești printr-o transformare, de fapt degenerare, la nivelul parametrilor săi definitorii (politici, economici, sociali, spirituali, culturali, educaționali etc.).

Desigur că acest marș tragic spre comunism a trecut prin câteva etape, fiecare fiind echivalentă cu o redimensionare a influenței Partidului Comunist în lumea românească. Perioada august 1944 – martie 1945 i-a adus pe comuniști la putere, ce-i drept, în formula unor guverne de coaliție, în care mai intrau liberali și țărâniști și în care au fost conduse succesiv de generali Constantin Sănătescu și Nicolae Rădescu.¹ În august–septembrie 1944 s-au mai consumat două momente de o importanță covârșitoare prin care au fost create premisele ca România, din punct de vedere politic și economic, să intre sub controlul decisiv al URSS. Mai întâi, la 31 august, armata roșie a ocupat Bucureștiul. Au urmat 14 ani în care trupele generalisimului Stalin s-au „împământenit” în România îndeplinind un rol esențial în procesul de comunizare. Consecințe similare a produs și armistițiul semnat la Moscova în 12 septembrie 1944, care a oferit Kremlinului pârgurile necesare pentru a direcționa evoluția realităților politice și economice din România.²

Intrarea României în sfera de influență rusească a cunoscut o primă concretizare la 6 martie 1945, când, prin intervenția directă

a Uniunii Sovietice, la București a fost instaurat guvernul Groza. Dominat de comuniști, cabinetul Groza era în realitate un executiv minoritar, care nu reprezenta voința majorității românilor, antirusi și anticomuniști. Din această cauză, noul guvern s-a confruntat de la început cu o criză de legitimitate, fiind recunoscut oficial de Statele Unite și Marea Britanie abia la 4 februarie 1946 și numai după ce a fost lărgit cu doi miniștri fără portofoliu, unul de la țăraniști (Emil Hațieganu), iar celălalt de la liberali (Mihai Romniceanu). Totuși, legalizarea guvernului Groza s-a dovedit a fi o mare greșală tactică din partea puterilor occidentale, care, prin actul recunoașterii, renunțau înainte de organizarea alegerilor la singurul mijloc eficient prin care ar fi putut exercita presiuni asupra puterii comuniste din România, impusă în mod abuziv.³

Eliberat de complexul legalității internaționale, guvernul Groza s-a lansat imediat în pregătirea alegerilor prin care puterea comunistă trebuia cu orice preț confirmată. Campania electorală a prilejuit un comportament mai mult decât incisiv din partea blocului comunist, administrația, Poliția și Jandarmeria fiind utilizate pe o scară foarte largă și în sens partizan. În aceste condiții, adversarii comuniștilor – național țăraniștii, liberalii și social-democrații lui Titel Petrescu - au avut de suportat rigorile unei campanii electorale extenuante, în care obstrucțiile, hărțuiele, arestările au fost regula. Păstrate în nota campaniei, alegerile din 19 noiembrie 1946 s-au desfășurat într-o atmosferă tensionată, amplificată de aroganța și agresivitatea delegaților comuniști din secțiile de votare. Rezultatul scrutinului, conform datelor oficiale consacră „victoria lejeră” a comuniștilor cu 70% din voturi. În realitate, succesul obținut de comuniști era rezultatul unui fals de proporții, în condiții normale PNTȚ putând câștiga alegerile cu aproximativ 70%, expresie a încrederii de care se bucura, poate, cel mai democratic partid politic românesc al momentului.⁴

Beneficiind de o poziție solidă în Adunarea Națională, dar și de conjunctura favorabilă apărută o dată cu semnarea Tratatului de Pace de la Paris dintre România și puterile învingătoare în război (februarie 1947), Partidul Comunist s-a angajat în „opera” de lichidare

efectivă a opoziției democratice. În vara anului 1947, în urma înscenării de la Tămădău, PNT a fost dizolvat, iar principalii săi lideri arestați. Procesul lotului țărănist, din care au făcut parte Iuliu Maniu și Ion Mihalache, a început la 29 octombrie 1947, principalul cap de acuzare fiind acela de trădare în favoarea „imperialiștilor occidentali”. Finalul parodiei, inspirată după modelul proceselor staliniste din anii '30, s-a dovedit predictibil. La 11 noiembrie, Tribunalul îi condamnă pe Iuliu Maniu și Ion Mihalache la închisoare pe viață, pedepse severe fiind pronunțate și împotriva celorlalți țăraniști. În a doua parte a anului 1947 și începutul anului 1948, celelalte două formațiuni ale opoziției, PNL și PSD (aripa Titel Petrescu) și-au încetat în mod tacit activitatea.⁵ A urmat ziua de 30 decembrie 1947 când Regele Mihai I al României a fost obligat să abdice, în aceeași zi decorativa Adunare Națională proclamând Republica Populară Română.⁶ Era decapitată în acest fel, ultima dintre instituțiile tradiționale ale românilor și totodată cel mai important bastion moral pe care românii îl puteau folosi împotriva comunismului: Monarhia.

Consecutiv subjugării totale a politicului, Partidul Comunist, supravegheat îndeaproape de consilierii sovietici, a trecut cu „mânie proletară” la distrugerea economiei capitaliste și substituirea acesteia cu modelul economic stalinist. A fost avută în „atenție” atât economia urbană cât și agricultura, populația rurală fiind supusă, începând din martie 1949, unui coșmar prelungit, reprezentat de sistemul cotelor obligatorii și de colectivizare.⁷ În același ritm halucinant, a continuat procesul de transfigurare/pervertire a atmosferei culturale-spirituale din România. Academia Română a fost bolșevizată, Biserica Ortodoxă a fost în bună măsură aservită propagandei oficiale, iar Biserica Unită, în toamna și iarna anului 1948 a fost interzisă, înalții săi ierarhi fiind arestați.⁸

Fără să intrăm în detalii, considerăm că din cele prezentate se detașează cu claritate impresia că într-o perioadă de timp foarte scurtă, aproximativ între anii 1944-1949, Partidul Comunist, sprijinit din plin de Uniunea Sovietică, a reușit să paraziteze un întreg edificiu politic, instituțional, economic și social, destul de bine fundamentat

în România și să-l substituie cu sistemul sovietic. Istoricul Keith Hitchins, în lucrarea *România 1866-1947*, formulează în termeni sugestivi metamorfoza tragică trăită de societatea românească la sfârșitul anilor '40: „Instituțiile și spiritul care guvernaseră evoluția țării de pe la mijlocul secolului al XIX-lea îi aduseseră pe români mai aproape de Europa. În viața politică, guvernarea parlamentară le-a servit drept model, chiar dacă, practic, uneori nu a fost la înălțimea idealului; economia, încet dar nu mai puțin hotărât, s-a îndreptat către sistemul capitalist antreprenorial și orientat către piață; structura socială a dobândit treptat un model occidental, care s-a manifestat prin predominanța clasei mijlocii în viața politică și economică interbelică; majoritatea intelectualilor și oamenilor politici nu au șovăit în credința că erau o parte a Europei. Începând cu 1944, această Românie avea să fie înlocuită cu o alta. După răsturnarea dictaturii lui Antonescu, cursul dezvoltării țării s-a îndepărtat brusc de Europa, orientându-se către Răsărit”.

Impusă din exterior, această deviație severă de evoluție, cu un efect profund distructiv asupra structurilor românești tradiționale, foarte bine socializate la nivel de masă, a produs serioase nemulțumiri în rândul populației. Drept urmare, interacțiunea stat comunist-societate avea să fie marcată din start de un clivaj evident, orientat spre cristalizarea unei atmosfere conflictuale reale.

Lăsând la o parte anticomunismul interiorizat, tacit, cu o acoperire socială destul de largă, semnalăm că spiritul de frondă la adresa comunismului a produs și forme concrete de opoziție. Dintre acestea, gradul cel mai înalt de autenticitate l-a avut, probabil, rezistența armată din munți, care s-a exprimat prin intermediul unor grupuri de partizani cu o componență numerică aflată în jurul cifrei de 10 persoane. Constituite mai ales din tineri, bărbați dar și femei, membrii grupurilor de rezistență, deși regimul a încercat să-i asimileze cu Mișcarea Legionară, au avut o apartenență politică diversă: țărăniști, legionari, liberali etc. Sub aspect organizatoric, grupurile de partizani au fost lipsite de legături coerente, fiind mai degrabă creații spontane cu caracter local, dar care și-au făcut simțită

prezența din primii ani postbelici până spre sfârșitul anilor '50 și începutul deceniului următor. Reacția autorităților la această formă de apărare în fața agresiunii comuniste a fost întemeiată cu deosebire pe teroare și represiune. Instrumentele calificate ale persecuției au devenit mult temuta Securitate, creată prin decretul nr. 1512 din 28 august 1948, Miliția, înființată la 23 ianuarie 1949 și Procuratura Republicii Populare Române, al cărei obiectiv principal consta în „apărarea ordinii sociale și orânduirii de stat”.⁹ Eforturile angajate de cele trei instituții pentru eliminarea rezistenței din munți, au avut un caracter continuu, cunoscând intensități deosebite între anii 1948-1953 și apoi, după o perioadă de relaxare, între anii 1957-1960. Consecințele au fost dintre cele mai dramatice, însemnând numeroase pierderi de vieți omenești, mii de persoane condamnate la pedepse grele, inclusiv la muncă silnică pe viață sau la moarte. Din bilanțul tragic al represiunii declanșate de statul comunist împotriva partizanilor, nu au lipsit familiile distruse, precum și traumele diverse la care au fost expuse întregi comunități rurale, unele dintre ele vizibile și astăzi.

Ca zonă de acțiune, grupurile de partizani s-au manifestat cu predilecție în spațiul submontan și montan, care, fiind acoperit de vegetație forestieră, era mai greu accesibil Securității și Miliției. În plus, muntele, datorită caracterului difuz al localităților, oferea condiții mai sigure de aprovizionare și, implicit, de supravețuire. Mai trebuie spus că acest tip de opoziție violentă împotriva comunismului nu a cunoscut o arondare uniformă în întreg spațiul montan al României, geografia rezistenței cuprinzând câteva zone cu o eferescență mai mare: Munții Făgăraș (grupul „Ion Gavrilă Ogoranu”, grupul „Arnăuțoiu-Arsenescu”); Munții Banatului (grupul „Blănaru-Ionescu”, grupul colonelului „Uță”), Bucovina (grupul „Macoveiciuc”, grupul „Cenușă”, grupul „Vatamaniuc”); Munții Apuseni (grupul „Șușman”, grupul „Leon Șușman”, grupul „Dabija”, grupul „Capota-Dejeu”, grupul „Cruce și Spadă”) etc.

Apropiindu-ne de tema particulară a reconstituirii noastre, constatăm de la început că, alături de „Arnăuțoiu-Arsenescu” și

„Ion Gavrilă Ogoranu”, grupul „Șușman” reprezintă unul dintre cele mai semnificative repere ale rezistenței anticomuniste românești. Denumirea grupului a fost dată de familia „Șușman” din Răchițele care a avut un rol determinant pe tot parcursul evenimentelor desfășurate în zona Munților Vlădeasa în perioada 1948-1958. Aria de acțiune a acestui grup a fost relativ extinsă, deși, cu o singură excepție, toți componenții săi proveneau din com. Răchițele, raionul Huedin, jud. Cluj. Timp de un deceniu grupul a fost semnalat în zona localităților Răchițele, Dealul Botii, Beliş, Râșca, Scind, Mărgău, Călățele, Călata, Săcueu, Morlaca, Brăișor, Hodișu, Valea Drăganului, Lunca Vișagului, Traniș (raion Huedin, jud. Cluj), Scărișoara (raion Câmpeni, jud. Alba), Poiana de Vașcău, Budureasa, Ferice, Bontești, Sudrigiu, Onceasa (raion Beiuș, jud. Bihor). Activitatea grupului „Șușman” în cele trei județe a fost favorizată în primul rând de amplasamentul localității Răchițele, care, cu toate că era integrată administrativ în jud. Cluj, se învecina cu jud. Alba, dar și cu jud. Bihor. În plus, moșii din Răchițele, prin căile de comunicații montane, aveau legături strânse în regiunile Câmpeni și Beiuș, atât din punct de vedere economic, cât mai ales al relațiilor interumane. Această interdependență fusese consolidată în timpul celui de-al doilea război mondial, când, o dată cu ocuparea Huedinului de către armata maghiară, în septembrie 1940, pentru răchițeni singurele posibilități de ieșire din munte au rămas Câmpeniul și Beiușul. După 1948, relațiile personale avute în satele din județele Alba și Bihor, mai ales de către familia Șușman și Mihai Jurj, aveau să fie menținute și utilizate pentru susținerea activității grupului.

Din punctul de vedere al împrejurărilor istorice, grupul „Șușman”, la fel ca alte grupări de partizani, a fost produsul direct al procesului de stalinizare forțată în care societatea românească a fost angajată după cel de-al doilea război mondial. Prima consecință majoră a acestui „derapaj de evoluție”, cum am văzut mai sus, a constat dintr-o asumare monopolistă a actului politic de către PCR, prin suprimarea brutală a principalelor curente politico-ideologice care se manifestaseră în România până în momentul respectiv.

Această reconfigurare premeditată a sistemului politic, aflată într-o antinomie totală cu spiritul public, a fost unul dintre factorii care au condus la apariția grupului de partizani de la Răchițele. Teodor Șușman senior, liderul grupului, deținuse până în 1945 funcția de primar al comunei Răchițele. Îl regăsim în această postură, fără a fi membru în vreun partid politic, cu deosebire în timpul guvernărilor liberale (1922-1928, 1930-1934) și apoi în timpul războiului (1939-1945).¹⁰ Cu astfel de antecedente, Șușman s-a manifestat de la bun început ca opozant al regimului, refuzând propunerea de intrare în PCR și realizând pe plan local o propagandă electorală favorabilă Partidului Național Țărănesc: „Are o atitudine complet ostilă și de subminare a ordinii sociale de stat... în campania electorală din anul 1946, duce o vastă activitate pentru PNTȚ Maniu”.¹¹ (Teofil Răchițeanu) Conduita individuală față de comunism, exteriorizată de Teodor Șușman încă din 1945 a fost influențată și de informațiile pe care le avea despre realitățile din Uniunea Sovietică și pe care nu ezita să le răspândească în rândul țărănimii: „Taică-meu nu putea suferi venirea comuniștilor la putere. Fiindcă el citise o carte, *Pustiul roșu*, unde scria toată situația Rusiei, de la Nicolae Împărat. Cum i-o omorât copiii, cum l-o arestat... El zăcea că asta îl așteaptă și pă el”. (Traian Șușman, Teodor Suciuc)

Atitudini similare, chiar dacă nu la fel de bine conturate, putem regăsi și la alți membri ai grupului „Șușman”. Ioan Popa (zis Ciota), după datele pe care le deținem, era membru al Partidului Național Țărănesc, calitate în care și-a exprimat public sentimentele pe care le avea față de regim, prin rostirea de lozinci anticomuniste și chiar prin distribuirea de manifeste.¹² (Maria Popa) Foarte repede, acest tip de comportament, deloc neobișnuit într-un sistem politic normal, s-a lovit de intoleranța și intransigența agresivă a autorităților comuniste locale. Efect al unei viziuni primitive asupra exercitării actului politic și administrativ, măsurile coercitive luate împotriva celor care îndrăzneau să susțină curente politice alternative au prelininat fuga/refugiul în pădure.

Approape concomitent, frustrările politice au fost completate de amenințările apărute din zona economicului, care puneau sub

semnul întrebării, un întreg stil de viață și de organizare comunitară. Sistemul cotelor obligatorii și al naționalizărilor avea să-i vizeze cu preponderență pe o parte a viitorilor partizani, care făceau parte dintr-o mică „burghezie rurală” ce trebuia lichidată. Din această perspectivă, Șuşmanii reprezentau una dintre cele mai înstărite familii din zona Huedinului. Definit chiar în documentele Miliției ca un mic „industriaș și comerciant al lemnului”, Teodor Șuşman avea în localitatea Răchițele două gater de tăiat cherestea cu o capacitate de producție semnificativă. Materialul semifabricat obținut era stocat într-un depozit din Răchițele, de unde era comercializat direct sau transportat în alte zone ale României. De pe la jumătatea anilor '20, Teodor Șuşman mai deținea, în regim privat, un magazin sătesc aprovizionat cu diverse mărfuri, de la alimente la îmbrăcăminte sau încălțăminte.¹³ (Vasile Moldovan, Nicolae Neag, Traian Șuşman) În aceste condiții, cele 7-8 hectare de pământ nu aveau decât o importanță secundară, fiind exploatate în cea mai mare parte ca fâneată pentru întreținerea a două vaci, doi boi, un cal și aproximativ 30 de oi. Gospodăria propriu-zisă, în care lucrau și doi angajați (slugi) era foarte bine organizată și administrată, fiind formată dintr-o casă impunătoare, un grajd, o grădină foarte mare cultivată cu pomi fructiferi, în care se găseau și 290 de familii de albine: „Aveam o gospodărie frumoasă. Excepțională! Aveam 290 de familii de albine, sistem nemțesc, de care mă ocupam. Mie îmi plăcea gospodăria... Cine trecea pe acolo zicea: *Ăsta-i raiu' lui Șuşman*”. (Traian Șuşman) Din familii cu o situație materială stabilă, proveneau și alți membrii ai grupului. Mihai și Lucreția Jurj, împreună cu părinții, aveau în exploatare trei gater de tăiat cherestea. (Lucreția Jurj) Ioan Popa (zis Ciota), pe lângă pământ, avea în Călata o cârciumă privată, iar Gheorghe Mihuş un gater pentru confecționat cherestea. (Maria Popa, Sofia Sârzia, Ioan Mihuş)

După constituirea structurilor comuniste locale, tocmai această condiție materială mai bună, care oferea o anumită independență în relația cu statul, a devenit sursa multor probleme. Măcinată de complexul propriei fragilități, puterea comunistă nu avea nevoie de

indivizi independenți, ci de o masă amorfă, inhibată și prin urmare, controlabilă. Integrat într-o asemenea tendință, Șușman devenea „dușmanul de clasă”, care trebuia neutralizat fie și printr-o excludere totală din comunitate. Primele represalii nici nu s-au lăsat foarte mult așteptate. În 1945, Teodor Șușman a fost înlăturat din funcția de primar al comunei Răchițele, pentru ca peste doi ani să-i fie închis magazinul, după ce fusese, se pare, jefuit chiar prin complicitatea primarului Suciu Pașcu (a Bontii). (Nicolae Neag, Nicolae Giurgiu, Catrina Giurgiu) A urmat sechestrarea depozitului de chereștea, materialul existent fiind valorificat în interes personal de către același Suciu Pașcu. (Teofil Răchițeanu) Consecința imediată a abuzurilor săvârșite, a fost radicalizarea atitudinii lui Teodor Șușman față de puterea comunistă, a cărei nocivitate nu mai era o abstracțiune, ci un fapt cât se poate de real și grav: „O intrat în conflict cu regimu’ pentru că i-o confiscat prima dată materialu’ ăla lemnos care l-o avut. Pă urmă o fost deocheat... Și el mai făcea și propagandă anticomunistă”. (Vasile Moldovan)

Dar ceea ce îl făcea și mai indezirabil pe Șușman în percepția autorităților comuniste locale, raionale sau județene, era prestigiul și autoritatea de care beneficia atât în Răchițele, cât și în întreaga regiune a Huedinului, Câmpeniului și Beiușului. Teodor Șușman intrase în conștiința colectivă a zonei încă din anii '20 când a militat cu succes pentru împrăștierea moșilor cu pădurile și pășunile de pe Vlădeasa, care până atunci aparținuseră unor mari proprietari din Imperiul Austro-Ungar. Încercând să ofere o cât mai mare rezonanță acțiunilor revendicative, Teodor Șușman, împreună cu Amos Frâncu și Protopopul ortodox Aurel Munteanu au organizat la Huedin mai multe adunări ale moșilor. Pentru aceeași cauză, în 1925 cei trei erau primiți în audiență de către Regele Ferdinand I al României.¹⁴ Soluționat pozitiv, demersul făcut în sprijinul moșilor l-a transformat pe Teodor Șușman nu numai într-un personaj cunoscut, ci și foarte popular: „Tata s-o întors acasă cu Amos Frâncu și le-o spus oamenilor ce-o hotărât, ce le-o promis Regele. Era un sfânt în fața lor. Vă spun sincer. Îl apreciau din cale afară de mult”. (Traian Șușman) Primind o aură

legendară, episodul audienței la Rege se regăsește și astăzi în memoria colectivității din Răchițele: „Atunci Șușman o mers la București și-o vorbit pentru apărarea dreptului moților. O vorbit 45 de minute [la Rege]. Era un om foarte bun...” (Vasile Moldovan) Pe Teodor Șușman îl regăsim la fel de angajat în rezolvarea problemelor comunității în anii celui de-al doilea război mondial. De această dată, tot din poziția de primar, el a avut un rol decisiv, cu evidente semnificații umanitare, în aprovizionarea comunei Răchițele. Așa cum am mai arătat, după intrarea Huedinului în perimetrul de ocupație maghiară, localitățile de munte au rămas într-o zonă izolată și destul de greu accesibilă. Ca urmare, timp de patru ani Teodor Șușman a făcut eforturi deosebite pentru a asigura alimentarea com. Răchițele peste munte, prin Câmpeni și Beiuș: „Și când o fost Ardealul cedat la unguri noi am fost ocupați de români nu de unguri, granița o fost la Călata... Șușman aducea la Câmpeni cereale. Da' mergea pân' Regat. Nu știu pă unde mergea și aducea grâu la Câmpeni și mergeam noi cu carele”. (Nicolae Neag) „...banul lui o adus mâncare că aici murea lumea de foame. El o mârș și s-o trudit și-o adus de la Câmpeni cereale peste munții ăștia iarna. Aducea bucate pe banii lui și cu sacii lui. Că nu lăsa lumea să moară de foame aici. Și dădea la lume și iată că tăți după aia s-o întors. Le-o luat viața”. (Catrina Giurgiu) Alături de asemenea gesturi cu un foarte mare ecou, Șușman a câștigat respectul consătenilor și al celor care l-au cunoscut prin biblioteca pe care o avea la domiciliu și mai cu seamă prin educația oferită celor cinci copii: Teodor (absolvent al Liceului Militar din Târgu Mureș); Traian (absolvent al Liceului nr. 2 de băieți din Cluj-Napoca); Visalon, Emil și Romulica (care din cauza războiului și apoi a situației familiei nu și-au putut finaliza studiile liceale). Construite în timp, statutul moral și, implicit, influența pe care Teodor Șușman o exercita asupra moților din regiunea Vlădesei, au luat forma unei veritabile și, în același timp, greu digerabile sfidări la adresa regimului: „Cineva o pârât că nu poate organiza aici partid și nu se înscriu oamenii din sat în Partidul Comunist din cauza lui Șușman, că îi minte Șușman că el îi contra

comunismului și oamehii s-ar înscrie dacă nu i-ar minți el”. (Teodor Suciuc) Rezolvarea situației create, destul de stânjenitoare pentru autorități, nu putea depăși obiceiurile vremii, anume înlăturarea totală din viața socială prin metoda încarcerării: „Pentru că ei o fost o familie de elită, o familie mai [deosebită], și comunismu’ în ei o lovit”. (Vasile Moldovan)

De altfel, similar mării majorități a grupurilor de partizani anticomuniști, tentativa de arest eșuată a fost elementul ultim, decisiv, care a făcut posibilă apariția grupului „Șușman”. La 18 august 1948, o echipă de jandarmi se prezenta la domiciliul lui Teodor Șușman senior cu intenția de a-l aresta. Cum nu era acasă, ci la gaterul din Valea Firii, jandarmii l-au arestat pe Visalon Șușman. Alături de acesta a mai fost reținută cel puțin încă o persoană, care se găsea în gospodăria familiei Șușman, însă identitatea acesteia nu poate fi stabilită cu claritate din cauza caracterului confuz al informațiilor pe care le oferă asupra acestui moment mărturiile supraviețuitorilor și documentele Miliției. Decizia de arestare, cu o importanță crucială în formarea grupului „Șușman”, a fost pregătită, la fel ca sechestrarea depozitului de chereștea sau jefuirea magazinului, cu aportul substanțial al primarului comunist din Răchițele, Suciuc Pașcu (a Bontii): „Suciuc Pașcu a fost toată nenorocirea familiei noastre”. Aceasta este constatarea lui Traian Șușman, confirmată deplin de înseși concluziile autorităților comuniste: „...începe prin a-l raporta pe Șușman Teodor și pe fiii săi Șușman Teodor jr., Șușman Traian, Șușman Visalon, ca uneltitori contra ordinii sociale în stat. Raportează fapte adevărate și neadevărate despre Șușman”. Pe lângă posibilă morbiditate a personajului, care nu poate fi exclusă, comportamentul lui Suciuc Pașcu se explică prin relația conflictuală pe care o avea cu Teodor Șușman sn. Până la un punct, cei doi erau destul de apropiați, Suciuc Pașcu fiind chiar asociat cu Șușman la administrarea magazinului din Răchițele. De la mijlocul anilor '30, relațiile dintre ei au cunoscut o puternică deteriorare, fapt care a fost speculat după 1945 de către comuniști în sensul scindării și apoi al controlării comunității. Acestea

au și fost împrejurările în care Teodor Șușman a fost înlocuit din funcția de primar cu Suciu Pașcu, deși nici el nu dovedise până atunci simpatii comuniste, fiind etichetat de Miliție, drept „manist” sau „comunist de conjunctură”.¹⁵

Revenind la Visalon Șușman, trebuie spus că, după arestare, a fost transportat la Postul de Jandarmerie din Călățele pentru a fi anchetat și eventual transferat la Cluj. În aceeași zi, datorită neglijențelor cu care a fost efectuată paza, a reușit să evadeze și să ajungă în Valea Firii unde s-a întâlnit cu tatăl său. (Traian Șușman) Fiind într-un sat vecin, unde a aflat despre cele întâmplate, Traian Șușman nu s-a mai întors acasă, luând legătura cu ceilalți doi membri ai familiei, în seara zilei de 18 august. (Traian Șușman)

Raziile desfășurate la Răchițele, în 18 august, i-au vizat și pe apropiații lui Teodor Șușman sn., Ioan Bortoș și Teodor Suciu. Cum a eșuat și arestarea lor, primul fiind în pădure iar cel de-al doilea la Cluj, în 19 august, Ioan Bortoș și nepotul său, Teodor Suciu, s-au întâlnit cu Șușmanii în pădurea de lângă Răchițele: „[Ne-am întâlnit] aci în pădurea asta deasupra. După ce m-am întâlnit în fiecare zi era plin aici de Miliție și Securitate, să ne aresteze. Așa am devenit fugari”. (Teodor Suciu) Teodor Șușman jr. se întorcea în 19 august din Banat și cum în Huedin a fost informat de un cunoscut despre situația creată în Răchițele, a luat imediat decizia de a se alătura tatălui și celor doi frați: „El o vinit pă drumuri lăturalnice, prin Mărgău și o trecut în munți ca să vie la Valea Firii, la taică-meu”. (Traian Șușman) Au fost două zile pline de tragism, la finalul cărora, din familia Șușman mai rămăneau în Răchițele numai trei persoane: Catrina (soția lui Teodor Șușman), precum și copiii mai mici, Emil și Romulica, ambii având sub 18 ani. Ceilalți își vor mai vedea satul și cu atât mai puțin gospodăria, numai din întâmplare și cu riscuri foarte mari: „Dacă așa o fost să fie, în zadar încerci să faci altfel. Și tăt țau minte pasajul ăsta și de asta nu-l condemn pă tata, Dumnezeu să-l ierte, că nu s-o prezentat la hoarda asta comunistă să-și bată joc de el. El murea cu ei de gât acolo în Securitate. Era un om foarte dărz, capabil de multe lucruri... El o fost hotărât că nu se predă numai mort și așa o și făcut”. (Traian Șușman)

Aproximativ în aceeași perioadă, fără să putem preciza cu exactitate data, Ioan Popa (Ciota) din comuna Călata a început să se ascundă pentru a nu fi arestat. La scurt timp, el s-a alăturat familiei Șuşman cu care, în special cu băieții, se afla în relații apropiate: „...eu eram morar la moară, de asta de apă, și ne adunam acolo, eram flăcău. Vreo 5-6 discutam. Și o venit un văr de-a lu' nevastă-mea și zice: *Îl caută jandarmii pă Iuăn*. Atunci o fugit... O venit, o bătut la ușa jandarmii: *Unde-i Ciota? O plecat, o fugit, s-o dus de aicea*”. (Sârzia Vasile) Spre finalul acestei prime etape, decisive pentru constituirea grupului, numărul partizanilor din preajma localității Răchițele a ajuns la nouă, prin alăturarea lui Ilie Lazăr (zis Jeru) și a lui Nuț Lazăr (zis Mirghiș). Intrarea lor în grupul „Șuşman” nu a fost determinată politic, fiind mai degrabă o tentativă de sustragere de la satisfacerea serviciului militar.¹⁶

Episodul arestului eșuat a influențat și în continuare dinamica de evoluție a grupului de la Răchițele. Stabilite ca susținător al partizanilor, anchetat și bătut de Securitate, Gheorghe Mihuț, nemaiputând suporta regimul de teroare, s-a refugiat în pădure. Imediat după dispariția sa din sat, Mihuț avea să fie semnalat de către un informator al Miliției ca membru al grupului „Șuşman”.¹⁷ (Ioan Mihuț)

Pentru primii doi ani, un colaborator important al partizanilor a fost Mihai Jurj din cătunul Ponor, com. Răchițele. Deținând unele informații despre activitatea ce o desfășura, în august 1950, în timpul nopții, o echipă de securiști a încercat să-l aresteze la domiciliu. Reușind să fugă pe un geam din spatele casei, Mihai Jurj a luat legătura cu grupul „Șuşman”, cunoscând cu exactitate locul în care se află. În octombrie 1950, Lucreția Jurj, soția lui Mihai, presimțind că ar putea fi arestată, s-a alăturat soțului: „La sfârșitul lunii octombrie 1950, fuge de acasă și soția acestuia, Jurj Lucreția, care ia legătura cu soțul ei și continuă să stea cu banda prin pădure...”¹⁸ Același a fost mecanismul care a condus la intrarea în grupul „Șuşman” și a lui Roman Oneț, fratele vitreg al lui Mihai Jurj. În toamna anului 1951, Oneț avea să fie arestat și bătut cu brutalitate pentru a

deconspira adăpostul în care se aflau Lucreția și Mihai. Neputând rezista condițiilor de anchetă, Roman Oneț a cedat, însoțind trupele de Securitate la locul unde erau ascunși fratele și cumnata sa. Aici, într-o situație grea, Oneț a dat dovadă de foarte multă tărie de caracter și a reușit, alături de Mihai și Lucreția, să iasă din încercuirea realizată de Securitate. (Lucreția Jurj) Roman Oneț va fi ultimul partizan intrat în grupul de la Răchițele, din acest moment, pierderile nemaifiind acoperite de nici un nou venit.

Observăm, prin urmare, că delimitarea, pentru fiecare caz în parte, a condițiilor concrete în care a fost asumată calitatea de luptător anticomunist, arată că formarea grupului „Șușman”, pe lângă substratul politic ce poate fi depistat, a fost determinată în ultimă instanță de înșeși represaliile dispuse de autoritățile comuniste. Cu toate nemulțumirile de ordin politic sau economic, este greu de evaluat dacă grupul „Șușman” ar fi existat în lipsa provocărilor de care au făcut uz Securitatea și Miliția și care au culminat cu tentativele de arest. Pentru că, așa cum s-a putut observa, plecarea pe munte nu s-a realizat în temeiul unui plan prestabilit, ci a fost mai degrabă o reacție instinctuală, un gest disperat săvârșit în momentul confruntării cu orizontul „mașinii negre” și, în general, cu acela al tot mai sinistrului gulag comunist.

Pe de altă parte, fuga din fața autorității, echivalentă cu un act de nerecunoaștere, a fost încurajată în plan individual de o anumită percepție asupra regimului comunist, considerat a fi lipsit de fiabilitate și deci, efemer. Credința că în România comunismul nu poate avea o existență mai mare de câțiva ani a stimulat în chip evident decizia părăsirii domiciliului în favoarea refugiului montan, unde trebuia așteptată și, eventual, pregătită, eliberarea societății românești printr-o intervenție militară occidentală. Acest element este și astăzi foarte bine formulat în discursul celor care au fost implicați nemijlocit în activitatea grupului „Șușman”: „Ei o mers în munți că s-o temut de comuniști. Și apoi ie cu vorba că astăzi se schimbă, se schimbă... Ei aveau aparate la ei cu baterii și la aparate ascultau *Vocea Americii*, dracu' știe ce ascultau. Și apoi tăt i-o mințat

că vin astăzi americanii, că vin astăzi până s-o distrus cu tătu' familia lor".(Nicolae Neag) „[Au fugit în munți cu speranța-n.n.] că în curând se schimbă și vin americanii. Așe o fost treburile atunci. Să știți că pe undeva și propaganda asta o fost... Odată am auzit și eu cu urechile mele, zice: *Poate o să fie o cale lungă și plină de spini până vă eliberăm*".(Vasile Moldovan)

Întorcându-ne la perioada de început a grupului „Șușman”, definit de regim ca o „bandă cu caracter pur politic”, putem preciza că în toamna anului 1948 era format din 9 persoane: Teodor Șușman sn., Teodor Șușman jr., Traian Șușman, Visalon Șușman, Ioan Popa, Ioan Bortoș, Teodor Suci, Ilie Lazăr (Jeru) și Nuț Lazăr (Mirghiș). Liderul grupului, Teodor Șușman sn., zis a Lipchii, se născuse la 3 decembrie 1895 în Răchițele. Era greco-catolic, cu o educație destul de bună, inteligent, înzestrat cu un dezvoltat spirit întreprinzător și pasionat de vânătoare. În 1948, era un bărbat în vârstă de 53 de ani de „statură mijlocie, robust, bine legat, gâtul scurt, privirea piezișă (din obicei privește încordat)... ochi negri-căprui, sprâncene negre”.¹⁹ Teodor jr., primul copil al familiei, era născut la 1 octombrie 1923, fiind un tânăr de „statură mijlocie, părul castaniu ondulat, ochii căprui... simpatic [și] deștept”.²⁰ Absolvent de studii liceale, foarte sănătos, nu suferise nici o îmbolnăvire până în 1948, sociabil și cu o structură fizică impunătoare, Teodor era un personaj fermecător, bucurându-se de un interes deosebit din partea femeilor. Traian s-a născut la 1 decembrie 1925, absolvise primele clase la școala din Răchițele și apoi liceul la Cluj.(Traian Șușman) Cu trei ani mai tânăr, Visalon Șușman era născut la 27 aprilie 1928, avea părul castaniu și, la cei numai 20 de ani câți împlinise în 1948, era bine dezvoltat din punct de vedere fizic.²¹ Născut în 12 octombrie 1920, Ioan Popa din Călata, zis Ciota, era un bărbat solid, înalt de 1,72 m și avea părul negru.²² Ioan Bortoș (zis Nuțu sau Tărtai), născut în Răchițele la 2 februarie 1904, era căsătorit, mic de statură și nevăzător cu ochiul stâng²³: „Bortoș Nuțu era ca un frate a lu' tata [Teodor Șușman sn.]. Era de o omenie rară”.(Traian Șușman) În sfârșit, Teodor Suci (a Volcii), de aceeași vârstă cu Traian Șușman, era din Răchițele,

absolvise șapte clase primare, iar ca ocupație era geamgiu și muncitor forestier.²⁴ De altfel, în anii războiului, împreună cu Nuțu Bortoș, unchiul său, lucrase ca muncitor forestier la unul dintre gatelele lui Șușman.

În primele trei săptămâni de la constituire, grupul „Șușman” s-a fixat în pădurile din apropierea localității Răchițele, mai ales în punctele Tăierile Homuzului și Valea Firii.²⁵ (Teodor Suciu) Legătura cu satul a fost ținută în tot acest timp, mai ales în scopul procurării de alimente, însă pe timpul nopții s-au adăpostit la joagărul lui Șușman din Valea Firii: „Aveam acolo o clădire, o cameră. [Acasă nu am mai stat – n.n.] că era urmărită casa, suspectată. Plus că în timpu’ ăsta, acasă, împușcase câinii Securitatea, că nu putea intra nimeni acolo”. (Traian Șușman) Alături de aprovizionare și de asigurarea unor condiții minime de „cazare”, membrii grupului s-au preocupat și de achiziționarea armamentului necesar care să-i facă mai puțin vulnerabili în situația unor conflicte cu Securitatea sau Miliția. Ca urmare, spre sfârșitul anului 1948, grupul „Șușman” deținea mai multe arme de vânătoare, arme militare tip ZB, carabine ungurești, pistoale, muniția aferentă, câteva grenade și, se pare, un binoclu.²⁶ Încropirea acestui mic arsenal a fost ușurată de perioada de timp scurtă care trecuse de la sfârșitul războiului, fapt care făcea posibil ca un număr destul de mare de persoane să mai dețină diferite tipuri de armament: „Noi aveam arme din timpul războiului, în plus aveam arme civile. Și cartușe aveam destule”. (Teodor Suciu)

Apropierea iernii i-a obligat pe partizani să caute soluția ce mai bună pentru pregătirea unui adăpost care să le ofere o oarecare siguranță, dar și un minim de condiții pentru supraviețuire. Din acest motiv, în noiembrie 1948, Teodor Șușman sn., Traian Șușman, Visalon Șușman, Nuțu Bortoș, Teodor Suciu, Ilie Lazăr și Nuț Lazăr, au părăsit zona Răchițele și s-au deplasat spre Padiș (Munții Bihorului). Aici, Șușman spera să obțină de la pădurarul Magda, pe care îl cunoștea personal, sprijinul de care aveau nevoie pentru trecerea iernii. Într-adevăr, în urma unei întâlniri între cei doi, pădurarul Magda, care deținea în Padiș o cabană, a fost de acord să-i ajute cu alimente, dar și la construirea

unei colibe (bordei) în apropierea cabanei sale. În aceste condiții membrii grupului au rămas în Padiș încă patru săptămâni. Spre finalul intervalului, probabil în decembrie 1948, în timp ce se găseau în cabana pădurarului, au fost surprinși de o unitate de Securitate, care a deschis focul. Fără a riposta, deși paltonul lui Teodor Șușman a fost atins de un cartuș, partizanii au reușit să dispară în pădure. Singura excepție a fost Traian Șușman, care fiind în grajd, nu a reușit să fugă, a fost identificat de Securitate și apoi arestat²⁷: „Și atuncea o venit la grajd. Zice: *Măi, tu ce cauți aici? Sunt nepotu' lu' domnu' Magda*. Da' unu' dintre ei: *Dumneata nepotu' lu' Magda?... Când o intrat io țeșălam vaca. Hai lasă treaba asta și vino în casă*. A doua zi dimineața m-o luat și m-o dus la Beiuș”. (Traian Șușman) Cu un grad ridicat de pericolozitate, acțiunea întreprinsă de Securitate în Padiș a fost întemeiată pe informații suficient de sigure despre zona în care se afla grupul „Șușman”. Sursa informativă a fost reprezentată de către Petru Purcel din Răchițele, care, fiind prieten apropiat și partener de vânătoare cu Teodor Șușman sn., a avut informații exacte sau a reușit să anticipeze deplasarea partizanilor spre Padiș. De altfel, Purcel a și însoțit unitatea de Securitate până în Padiș, la cabana pădurarului Magda. (Traian Șușman)

Pe lângă Traian Șușman, în iarna anului 1948-1949, grupul de la Răchițele a mai pierdut alți doi membri, pe Ilie Lazăr (Jeru) și Nuțu Lazăr (Mirghiș). Aceștia au fost arestați în Răchițele, de la domiciliu, ei despărțindu-se de restul grupului după incidentul din Padiș. (Teodor Suciș) La sfârșitul anului 1948, grupul „Șușman”, a fost părăsit și de către Teodor Suciș. Folosindu-se de o identitate falsă, în noiembrie 1948 a plecat din munte, în următorii doi ani lucrând ca geamgiu sau muncitor forestier în județele Bihor, Timiș și Sibiu. Până în 1950, când a fost arestat, Teodor Suciș nu a mai avut decât legături sporadice cu grupul și numai în perioadele scurte de timp în care s-a mai întors în Răchițele. Cu toate acestea, Securitatea și Miliția l-au considerat mai departe membru al grupului „Șușman”, identificarea lui fiind făcută cu destulă dificultate din cauza actelor contrafăcute pe care le deținea: „Aveam buletin fals, mă chema Mihai Ioan... Adevărul îi că până acum n-am spus nici la

Securitate. În timpul ăla se dădeau buletine de către Primărie nu de către Miliție. Am vorbit cu Mihuț Gheorghe [viitorul membru al grupului – n.n.] și s-o băgat la Primărie și pe un birou acolo erau mai multe buletine și el o luat din ele. M-am tot gândit și într-o noapte am făcut o ștampilă aproape de ștampila lor. Era din lemn. Da' am avut și nescrise și după o vreme mi-am făcut altu' nou, că atunci nu erau valabile decât un an". (Teodor Suciu)

Descoperiți în Padiș, partizanii au fost obligați să abandoneze coliba amenajată și să se reîntoarcă în zona Răchițele, unde au rămas pe timpul iernii 1948-1949. Teodor Șuşman sn., de pildă, a fost găzduit în sat de către una dintre mătușile lui Teodor Suciu: „M-am dus și m-am întâlnit cu el, da' el nu stătea acasă, că stătea ascuns să nu-l vadă cineva. Mi-o spus ce-o pățit [arestarea lui Traian în Padiș-n.n.] și m-am dus și am vorbit cu o mătușă și el s-o dus acolo la ea. Acolo o stat toată iarna”.²⁸

Anul 1949 și începutul lui 1950 au însemnat o etapă mai liniștită pentru grupul „Șuşman”, care a reușit să se mențină în aceeași componență numerică de cinci persoane. Au lipsit confruntările cu Securitatea și Miliția, motiv pentru care grupul a rămas în zona de constituire unde a fost susținut cu deosebire de către rețeaua de colaboratori din Răchițele. Între aceștia s-au regăsit familiile și rudeniile (Emil Șuşman, Romulica Șuşman, Ioan Șuşman, Pascu Șuşman, Traian Bortos, Nicolae Giurgiu, Catrina Giurgiu, Ana Cora ș.a.), dar și foarte multe persoane lipsite de o legătură specială cu partizanii, însă animate de aceleași sentimente anticomuniste (Mihai Jurj, Nicolae Jurj, Gheorghe Mihuț, Teodor Han, Aurel Han, Ioan Abrudan, Ecaterina Abrudan, Teodor Rășinar, Maria Purcel ș.a.).²⁹ Susținători ai grupului au fost învățătorul Ioan Mandrea și preotul Gavrilă Moldovan din Răchițele. În ceea ce-i privește pe ultimii doi, din această cauză, la 30 iulie 1950, Postul de Miliție din Răchițele a solicitat evacuarea lor din localitate, considerând că „nu merită să mănânce pâinea de învățător/[preot] de la stat nici să mai stea cu domiciliul în comuna Răchițele”.³⁰

Popularitatea și gradul înalt de solidaritate cu grupul „Șușman” pe care l-a arătat populația din Apuseni sunt subliniate de observațiile pe care Miliția le făcea într-o fișă individuală întocmită pentru Teodor Șușman jr.: „Prietenii îi sunt toți moșii din zona de munte, fiind cunoscut sub numele său de fugar politic și popularizat în rândul maselor moșești care de altfel îl sprijină în toată opera lui de fugar... Toată populația moștească îl sprijină, natural și pe tatăl său, cu alimente, informații etc.”.³¹ Așadar, răchitenii, dar nu numai, i-au ajutat pe partizani cu informații, alimente, haine și nu de puține ori i-au adăpostit în propria lor casă. Neag Nicolae din Răchitele, pentru a prezenta un singur exemplu, ducea alimentele în pădure, pe care le lăsa, dacă nu se întâlnea personal cu partizanii, în locuri dinainte stabilite (la Păltiniș sau la Lespezi): „Am fost colegi, am fost vecini și apoi atunci are omu’ nevoie de prieteni când îi la rău, când îi la bine lasă-l că mere el pe acolo-n-colo”. (Neag Teodor)

Activitatea mai puțin riguroasă a Miliției și Securității a făcut posibil ca, în 1948, 1949 și în primele luni ale anului 1950, unii membri ai grupului „Șușman” să părăsească temporar muntele. Destinația preferată, așa cum se desprinde din documente, a fost com. Libling (jud. Timiș), unde se găseau mai multe persoane din Răchitele, fie cu domiciliul stabil, fie la munci sezoniere. Utilizând, probabil, acte de identitate contrafăcute, Teodor Șușman jr. s-a aflat în Libling, pentru intervale scurte de timp, în 1948, 1949 și chiar în 1950. La ultima prezență în Libling, Teodor a fost însoțit și de către Ioan Popa: „Pe numitul Șușman Teodor jr. cunosc, ultima dată a fost în acest comună Libling în acest an 1950. A fost un bal la acest comuna și Șușman a venit împreună cu numitul Pop Joan a lui Ciota din com. Călata, a stat două, trei zile și pe urmă a plecat, unde a plecat nu știu”.³² Nu este exclus ca apariția celor doi în Libling, în anul 1950, să fi făcut parte dintr-un plan de trecere a frontierei în Iugoslavia. Nicolae Giurgiu, fiind în pădure, s-a întâlnit în 1950 cu Teodor Șușman jr. și cu Ioan Popa și a avut cu ei următorul dialog: „M-o întrebat ce se aude prin sat: *Cum îi? Ce e? Păi, zăc, s-aude că sunteți trecuți în Sârbia*. Așa s-auzea atunci, că-s trecuți în Sârbia”.

Din 1950, asemenea ieșiri din zona de activitate au devenit imposibile, acțiunile Miliției și ale Securității căpătând o intensitate deosebită. Posturile de Miliție din satele de munte au fost reorganizate și obligate să execute cu regularitate patrulări în teren, urmărirea grupului a început să fie făcută cu unități de Securitate mari, iar activitatea informativă a fost cultivată obsesiv. Rețeaua de informatori a cunoscut în această perioadă o dezvoltare foarte puternică, țintele informative predilecte devenind persoanele suspectate că ar colabora cu partizanii sau zonele în care grupul era semnalat într-un moment sau altul. Metodele de recrutare a informatorilor au variat de la caz la caz și s-au bazat, în mod special, pe șantaj și pe specularea diferitelor vicii de caracter: „Sau recrutat șase informatori de adâncime în comunele Giurcuța de Sus, Poiana Horii și Ponoare – care au început să dea informații prețioase. Am recrutat pe numitul Bota Petru, de profesiune factor poștal din comuna Dealul Negru, care s-a oferit voluntar să intre în bandă. A primit consemnul să plece imediat în teren și să scotocească localitățile Dealu Negru, Ponoare, Valea Firii, Părăul Simii etc., până se va întâlni cu banda și atunci va intra în ea. S-a înscenat că a delapidat suma de 80.000 lei și fiind urmărit de Miliție și Securitate a fugit în munți. Am fixat data și locul întâlnirii precum și omul de lăgătură și parola de recunoaștere. Am mai recrutat pe Necula Gheorghe a Bonfii, împreună cu Purda Nicolae din Poiana Horii care s-au oferit să cerceteze locurile Poiana Horii, Dragoiasa, Părăul Roșu, Valea Hitocului pentru a descoperi locurile de ascundere și elementele de sprijin”.³³ Nu întotdeauna activitatea informatorilor recrutați s-a dovedit eficientă. Dimpotrivă, mulți dintre ei, deși nu putem face o cuantificare, nu au furnizat note informative, cu toate că aveau legături cu partizanii, sau au transmis informații în mod intenționat greșite pentru a trimite autoritățile pe trasee de urmărire false.

Agresivitatea mult sporită de care au dat dovadă Securitatea și Miliția s-a concretizat și prin arestarea repetată a celor despre care existau informații că ar fi suținătorii grupului „Șușman”. A fost o

perioadă în care com. Răchițele a trăit o adevărată teroare colectivă, zeci de persoane fiind anchetate și bătute până la limitele rezistențelor fizice pentru a oferi informații despre partizani. (Teodor Suciu) Fără să aibă vreo eficiență, consecința cea mai importantă și imediată a acestor măsuri a fost completarea grupului „Șușman”, în vara anului 1950, cu încă trei persoane: Gheorghe Mihuț, Mihai Jurj și Lucreția Jurj. Domiciliat în Răchițele, Mihuț era de vârsta băieților lui Șușman, fiind un tânăr cu o construcție fizică athletică: „Frate-meu era un om voinic... O fost un bărbat într-adevăr, foarte voinic, ridica mâna și ajungea în tavan. Așa o fost, un munte de om”. (Ioan Mihuț) Mihai Jurj, născut în 1926, avea domiciliul stabil în cătunul Ponor, com. Răchițele, era de „statură mijlocie, părul castaniu, ochi căprui, sprâncene castanii, slab, nasul ascuțit, în general, foarte ager/ iute”.³⁴ Lucreției Jurj i s-a făcut în dosarul de urmărire informativă următoarea caracterizare: „Statură mică, părul castaniu, ochi căprui, sprâncenele castanii, țărancă îmbrăcată modest, este isteată”.³⁵ Integrarea ultimilor trei veniți în grupul „Șușman”, care ajungea la un efectiv de opt persoane, s-a desfășurat fără probleme în condițiile în care, între 1948 și 1950, Mihai Jurj și Gheorghe Mihuț s-au numărat printre cei mai de încredere colaboratori ai Șușmanilor.

Tot în 1950, în același context al redimensionării eforturilor de „lichidare” a grupului de partizani, Catrina, soția lui Teodor Șușman, a murit în împrejurări nu foarte clare, imediat după asta, copiii mai mici, Emil și Romulica, fiind deportați în zona Fetești, de unde nu s-au mai întors vreodată în Răchițele. Apoi, pentru a timora activitatea grupului și, foarte probabil, pentru a stopa curentul de solidaritate față de partizani, în 1950, sub acuzația de constituire în „bandă politică înarmată”, Tribunalul Militar din Cluj îi condamnă în contumacie, prin sentința nr 627, pe Teodor Șușman sn. la 15 ani muncă silnică, iar pe Teodor Șușman jr., Visalon Șușman și Ioan Bortoș la 12 ani muncă silnică.³⁶ Pe lângă pedepsele penale, sentințele au mai prevăzut confiscarea integrală a averii pentru Nuțu Bortoș și Teodor Șușman sn.: „O venit comisia – povestește Traian Șușman – și ne-o confiscat tot ce am avut. Aveam cinci coarne de cerb, 34 de capuri de căprioară așezate pe un suport

de lemn. Am avut doi boi frumoși, vaca bătrână. Nici boii, nici vaca nu au fost trecuți în nici un inventar. Din peste 200 de familii de albine, în procesul verbal de confiscare o trecut numai 125, oi n-o trecut nimic. Și-o bățut joc! Lenjeria ce avea maică-mea, valuri întregi de pânză țesută de casă [o fost luată – n.n.]. La mama nu-i plăcea să ne îmbrace numai în alb”. Dar pentru a oferi acestor măsuri o valoare simbolică mai puternică, în gospodăria lui Teodor Șușman, așa cum s-a întâmplat și la Nucșoara, în județul Argeș, cu locuința Arnăuților, a fost stabilit Postul local de Miliție și Securitate: „După ce le-o confiscat averea, Miliția și Securitatea s-o instalat la Șușman acasă și acolo îi băteau pă oameni”. (Teodor Suciu)

Afectați cu siguranță de dramele consumate în Răchițele în vara anului 1950, partizanii au rămas în permanență în apropierea satului, stabilindu-se în locul numit Picioragul Porcului. Aici, Teodor Șușman sn., Teodor Șușman jr., Visalon Șușman și Ioan Popa, au fost alimentați, printre alții, de către Aurel Han din Ponor, feciorul lui Teodor Han (Tăuaru): „În acest interval eu le-am dus o vică de făină de mălai (24 kg) și de două ori 10 pachete de țigări, fără să-mi dea nici un ban”.³⁷ La Picioragul Porcului, grupul a rămas până în septembrie 1950, construindu-și și o colibă, pe care au ridicat-o din nou cu ajutorul lui Aurel Han, acesta punându-le la dispoziție un târnăcop, o lopată, scânduri și cuie.

După ce a părăsit coliba din Picioragul Porcului, grupul „Șușman” (completat cu noii veniți Gheorghe Mihuț, Mihai și Lucreția Jurj) a încercat, în prima parte a lui octombrie 1950, să dea o ripostă indirectă terorii declanșate de autorități în Răchițele. În acest scop, a fost plănuită o acțiune împotriva casierilor de la societatea de exploatare a lemnului IPEIL Beliș. Mai întâi, Visalon și Teodor Șușman jr. au avut o întâlnire cu Vasile Moldovan din Răchițele; muncitor la IPEIL, de la care au încercat să afle data la care vor veni casierii cu banii: „În perioada asta când am stat de vorbă cu ei, eu nu mi-am dat seama care o fost scopu’ lor. M-o întrebat: *Cum lucrați aici? Păi lucrăm așa. Cum vă plătește?* Plata nu era nici strălucită nici rea. Zăc: *Ne plătește de două ori pe lună, avans și*

plată. Și când vina cu plata? În cinci”. (Vasile Moldovan) Pornind de la informațiile obținute de la Vasile Moldovan, în 5 octombrie Teodor Șușman jr., Visalon Șușman și Ioan Popa s-au deplasat pe Valea Someșului Cald, în punctul Arsura unde i-au așteptat pe casierii de la IPEIL, care trebuiau să aibă asupra lor anumite sume de bani. Aproximativ pe la orele 10³⁰, a apărut o căruță în care, în locul casierilor, se afla o delegație de la IPEIL formată din Gheorghe Gherlea (directorul fabricii), Ioan Giurgiu (coordonatorul tehnic al fabricii), Radu Petre (inginer), Nicolae Todea (muncitor) și vizitiul. Neavând de unde ști că între persoanele din căruță nu se află și casierii, partizanii au oprit caii și au efectuat o percheziție asupra celor de la IPEIL, de la care au reținut o haină de piele, o raniță, o pătură și o sumă mică de bani. Dându-și până la urmă seama de confuzie, le-au atras atenția acestora să nu divulge nimic din cele întâmplate, că ei, partizanii, fac parte dintr-o organizației mai mare condusă de generalul Dragalina. Pentru a obține garanții suplimentare, pe rând Gheorghe Gherlea, Ioan Giurgiu, Nicolae Todea, Radu Petre și vizitiul au fost puși să depună un jurământ. „Unul dintre ei, cel mai mic dintre ei [Ioan Popa - n.n.], a luat un pistol și a întrebat dacă e pusă piedica și a început să ne puie să jurăm cu mâna pe pistol și anume: *Jur pe Dumnezeu meu că nu voi spune nimănui ce s-a întâmplat astăzi, iar dacă vom fi întrebați de unele lucruri ce ne lipsesc vom spune că le-am pierdut sau că ni le-a furat cineva. Așa să-mi ajute Dumnezeu. La urmă a trebuit să sărut pistolul și să fac cruce*”³⁸

Trebuie precizat că relația conjuncturală intervenită între partizani și reprezentanții IPEIL a fost lipsită de orice accente de violență, înainte de a fi se permite să-și continue drumul, Ioan Popa cerându-și iertare pentru situația creată și restituind o parte din obiectele și banii ridicați inițial: „Mi-a spus că să îi iert și ceilalți să îi ierte că acest lucru nu a fost pregătit pentru noi, ci pentru casieri... Mi-a spus că informația nu a fost sută la sută și din această cauză am fost atacați noi”. Ioan Popa i-a mai spus directorului Gherlea că are informații despre comportamentul său corect față de muncitori,

recomandându-i să-și mențină respectiva conduită: „El o aflat că eu ca director mă port bine cu oamenii și că să am grijă să mă port bine cu ei că atunci când va fie el mare și eu voi fi alături de el”.³⁹

La o săptămână de la incidentul de pe Someșul Cald, grupul „Șușman” a executat o acțiune asemănătoare asupra Cooperativei din Giurcuța de Sus. De această dată un număr de cinci, după alte variante, șapte membri ai grupului – foarte probabil Teodor Șușman jr., Visalon Șușman, Mihai Jurj, Ioan Popa și Gheorghe Mihuț – au intrat în Cooperativă pe la orele 23⁰⁰-24⁰⁰, luând mai multe obiecte, precum și suma de bani necontabilizată existentă. Din inventarul mărfurilor luate amintim: 10 pălării, 3 perechi de bocanci, 3 perechi de pantaloni bărbătești, 3 perechi de pantofi pentru femei, 1 pachet de bumbac, 2 pachete de cafea, 12 păhărele, 3 oglinzi, 18 bucăți de săpun, 3 litri de spirt sanitar etc. Pentru a nu crea probleme gestionarului, pe o bucată de hârtie a fost reconstituit în detaliu tot inventarul obiectelor, la final apărând semnătura *Grupul*. „Tot ce am notat pe această bucată de hârtie am ridicat de la această cooperativă în noaptea de miercuri spre joi 11/12 octombrie. Obiectele au fost ridicate de *grup 2 Organizația Șușman*. Această notă va servi vânzătorului pentru a fi pus în afara oricăror bănuieli”.⁴⁰ La plecare, fără a face uz de violență sau amenințări, gestionarul Gavrilă Brișan și fiul său Aurel, care erau în Cooperativă, au fost imobilizați de un pat aflat în interiorul magazinului. Deși nu deținem probe clare în această privință, se poate presupune că imobilizarea lui Gavrilă și Aurel Brișan a fost realizată prin acceptul lor deliberat pentru a fi evitate orice suspiciuni de complicitate din partea Securității și a Miliției. Faptul că imediat după îndepărtarea partizanilor de Cooperativă, Aurel Brișan a putut pleca să alerteze Miliția, în vreme ce tatăl său a rămas legat până la apariția autorităților, pare să confirme această ipoteză.

Dintr-un alt punct de vedere, fără a putea exclude varianta ca loviturile date de grup în octombrie 1950 să fi fost motivate de anumite lipsuri sau de dificultăți de aprovizionare, constatăm că ambele acțiuni au vizat domeniul public, de stat. Altfel spus,

incidentele din 5 octombrie, respectiv 11/12 octombrie conțin un destul de evident substrat politic, reflectând o atitudine profund contestatară a grupului „Șușman”, în raport cu viziunea colectivistă asupra proprietății promovată de comuniști. Cu totul diferit a fost comportamentul membrilor grupului față de bunurile personale sau față de gospodăriile private: „Nu făceau rele. Nu spărgeau, nu aveau treabă cu animalele. Erau oile pe munte, mereau femeii, că aici la noi merg femeile la lapte și închiagă, fac caș acolo. Nu s-o auzât că i-o luat cașu’ sau mâncarea de la femeie când s-o dus cu mâncare la ciobani. Nu, astea nu s-o întâmplat. O mai făcut ei așa câte oarece când erau mai flămânzi, dar pă la prăvălii, pă la oamenii săraci nu. Pă la prăvălii mai cota să vadă dacă nu să strică muștaru’ sau salamu”. (Nicolae Neag)

Imediat după acțiunile din octombrie, la nivelul instituțiilor de represiune, grupul „Șușman” a fost redefinit dintr-o „bandă cu caracter pur politic”, într-una cu caracter politic-infracțional: „Din lipsă de mijloace de trai și pentru faptul că populația nu i-a alimentat efectiv ca mai înainte, în plus urmărirea s-a intensificat pentru prinderea lor, fapt ce a determinat să apară mai rar prin comună, dându-se la infracțiuni de drept comun, prin acela că au început să dea lovituri numai în sectorul socialist de stat. În concluzie, banda are un caracter politic, împletit cu tâlhării înarmate... îndreptate contra sectorului socialist de stat”.⁴¹ Odată aplicată această etichetă, orice infracțiune cu autor necunoscut, sau poate voit necunoscut, din raza de acțiune a partizanilor de la Răchițele, va fi atribuită grupului „Șușman”. Scopul nu era altul decât discreditarea și, implicit, izolarea grupului de comunitățile sătești din Apuseni, fără al căror sprijin nu își putea duce existența. Așa s-a întâmplat, pentru a prezenta doar un caz, cu incidentul de la Beliș din noaptea de 23 octombrie 1950, când un grup de persoane au tăiat firele telefonice pe o distanță de 500-600 m., după care au încercat să pătrundă în casa tehnicianului silvic Ioan Văсарu, cu scopul, se spune în documentele Miliției, de a-l jefui. Cu toate că nu a fost obținut vreun indiciu asupra identității autorilor, autoritățile s-au grăbit să atribuie acțiunea grupului „Șușman”.⁴²

Revenind la existența reală a partizanilor vom constata că după activitatea extrem de energică din prima jumătate a lunii octombrie, grupul „Șușman” s-a „demobilizat”, pregătindu-se pentru iarnă. A fost o iarnă fără probleme mari în care membrii grupului s-au adăpostit la diferite familii din Poiana de Vașcău (Mihai și Lucreția Jurj) și din Răchițele (Teodor Șușman sn., Teodor Șușman jr., Visalon Șușman): „Șușman era găzduit în locul numit Sulița. Ioan Bortoș se găsea undeva în Dealul Rășinarului, Gheorghe Mihuț se găsea în Răchițele, Ioan Ciota nu știu unde se găsea iar fraților Șușman le-am aranjat găzduirea la un cumnat, Abrudan Ioan”. (Vasile Moldovan) Simultan, Securitatea și Miliția au continuat eforturile de căutare a partizanilor. Nemaexistând indicii importante despre activitatea din munte, au fost reluate investigațiile în Libling, unde se bănuia că s-ar afla Teodor Șușman jr., Mihai și Lucreția Jurj, dar și în București, Miliția primind informații că Gheorghe Mihuț ar putea fi în capitală.⁴³ Lipsite de vreun temei, sau poate rezultatul unor intoxicații generate chiar de partizani, căutările din Libling și din București au însemnat un eșec total. Diferit a fost rezultatul acțiunilor de urmărire efectuate împotriva lui Teodor Suci (a Volcii), care la 16 decembrie 1950 a fost prins într-o capcană pregătită din timp la gazda sa din Sibiu.⁴⁴ Transferat la Cluj, Teodor Suci a fost anchetat în condiții extrem de dure: „M-o legat de mâini și mi-o băgat mâinile așa peste genunchi și o băgat o botă pe aicea . Și apoi m-o întors așa pe spate și mi-o dat la tălpi cu o rangă de fier”. (Teodor Suci). Neputând rezista acestui adevărat tratament de exterminare, Teodor Suci a deconspirat o parte din rețeaua de colaboratori ai grupului „Șușman”, printre care Teodor Rășinar, Onuț a Petri Bocului și Aurel Han.⁴⁵ Teodor Suci și-a mai luat angajamentul de a furniza informații despre grupul „Șușman”, motiv pentru care a și fost eliberat. Acseptul de a colabora cu autoritățile la prinderea partizanilor a fost aflat sau poate intuit de învățătorul Ioan Handrea din Răchițele, care, i-a spus acestuia „să aibă grijă să nu îl vândă pe Șușman, fiindcă el știe că Suci a fost pus în libertate cu anumite condițiuni”.⁴⁶ Angajamentul asumat de fostul membru al grupului nu a folosit cu nimic Securității, în situația în

care Teodor Suciu a dezinformat mai degrabă autoritățile, oferind informații partizanilor. Din această cauză, nu după multă vreme, fiind bănuț de continuarea relațiilor cu grupul „Șușman”, a fost din nou arestat.

Pe parcursul iernii, membrii grupului au fost văzuți de mai multe ori în Răchițele (Gheorghe Mihuț și frații Șușman) și în comuna Scărișoara, raionul Cămpeni (frații Șușman).⁴⁷ Explicația apariției lor în diverse localități, în condițiile în care, de obicei, stăteau toată iarna la o singură gazdă, o dă Lucreția Jurj: „N-o stat tăt la aceeași persoană, că i-o mai descoperit Securitatea și-o trebuit să fugă”. În noaptea de 20-21 martie 1951, Mihuț Georghe s-a întâlnit și a stat de vorbă cu un om (fără să știe că acesta este informator al Securității), și a afirmat că „trăiesc tare greu și cu frică, așteptând primăvara, pentru a li se ușura viața”.⁴⁸ Dificultățile pe care le-au avut partizanii sunt confirmate și de alte informații. La începutul lunii aprilie, sora lui Mihuț mergând la Huedin i-a spus unei persoane (care s-a dovedit ulterior informator), că fratele ei este bolnav și are un picior degerat. Ea a cumpărat medicamente spunând că sunt pentru fiica ei, care este bolnavă.⁴⁹

Deși autoritățile știau că partizanii sunt în Răchițele, ascunși la diferiți locuitori, nu au reușit să îi găsească, în pofida verificărilor făcute. Au aflat, în schimb, că văduva Ioanii Fanii a cusut în toamna anului 1950 cojoace pentru „întreaga bandă”, pe care le-a luat de la ea și le-a transportat Iosif Moldovan împreună cu soția,⁵⁰ sau că Traian Bortoš zis Boldaru, rudă cu Ioan Bortoš, a cumpărat 600 de țigări de la Cooperativa din Răchițele, a plecat din comună și s-a întors după două zile.⁵¹ Alături de sprijinul nemijlocit, starea de spirit favorabilă fugarilor existentă la nivelul populației este confirmată și de o notă informativă în care se arăta că în seara zilei de 4 ianuarie 1951, Nicolae Vieru din Giurcuța de Sus, Constantin Bucur din Beliș, Ioan Negru și Ioan Saidici, acesta din urmă învătător în Poiana Horii, au strigat: „Trăiască banda lui Șușman!”⁵²

Venirea primăverii a însemnat și reunificarea grupului, care era format din Teodor Șușman sn., fiii săi Teodor și Visalon, Mihai

și Lucreția Jurj, Ioan Bortoș, Gheorghe Mihuț, Ioan Popa.⁵³ De cealaltă parte, Miliția și Securitatea au continuat să realizeze pânđe și patrulări la toate trecătorile pe unde partizanii își făceau apariția și mai multe descinderi la diverse familii, cum ar fi cea a lui Roman Oneț, fratelui lui Mihai Jurj, la soacra lui Ioan Bortoș, la Teodor Rășinar și la Teodor Stanciu. Au fost reținuți Maria și Gheorghe Purcel, rude cu Gheorghe Mihuț, și Nicolae Giurgiu, ginerele lui Ioan Bortoș. Unii au scăpat numai cu bătaie, cum a fost cazul lui Gheorghe Purcel, dar alții au fost condamnați⁵⁴: „Am căpătat în patru luni patru bătăi ca lumea... și în 1953 m-am ‘liberat’. (Maria Purcel) „În mai 1951 m-o arestat. Dacă nu zî de zî, a doua zî, iar la cercetări, iar bătaie! Ca să spui că unde îs. Eu n-am vrut să spui, n-am vrut să iau viața nimănui. Atâta m-o bătut până n-am mai știut de mine. Am avut un an jumătate condamnare, da’ am făcut un an și opt luni”. (Nicolae Giurgiu)

Acțiunile Securității nu i-au împiedicat pe partizani să rămână în zona Răchitele, populația oferindu-le pe mai departe sprijin, fără a ține cont de amenințările și abuzurile la care era supusă. Munca informativă a fost menținută la intensitate maximă, după cum reiese și dintr-o dare de seamă a unui plutonier: „La noi se duce încontinuu rețeaua informativă, cu cea mai mare trudă, dragoste și ambiție, voi întrebuința toate metodele noastre din experiența cu care am reușit și altă dată”.⁵⁵ S-a încercat „prin neamuri, părinți, prieteni și eventual bănuiri, care ar avea legătură cu fugarii, să îi convingă să se prezinte singur[i], [că] fără vină au fugit în munți”. A fost avut în vedere în special Gheorghe Mihuț. În acest scop, la 25 mai 1951 a fost „invitată” la Postul de Miliție mama „fugarului”, împreună cu sora și un frate. Mamei lui Mihuț i s-a explicat că fiul său „nu este vinovat și este păcat să își petreacă tinerețea pe munte”. „După două ore de muncă, și fel de fel de propuneri” aceasta „și-a luat, oarecum, obligația că îl va căuta și că, personal, îi va explica așa cum noi i-am spus”. S-a procedat asemănător cu o soră măritată, cu un cumnat, cu doi unchi, o mătușe și alte 16-17 persoane, rude cu

Mihuț, care și-au luat angajamentul de a încerca să îl găsească imediat și să-l convingă să se predea.⁵⁶

Peste două zile, mama lui Mihuț revenea la post pentru a spune că l-a căutat și nu l-a găsit. Autoritățile erau, însă, convinse că nu spune adevărul. Unchiul lui Mihuț a venit tot fără rezultat, dar a spus că, în urma încercărilor sale de a o convinge pe mama fugarului să îi dea informații, ea ar fi spus: „Dracu’ să aibă hasnă de el, că nu mai știu de el mai de o lună de zile”. Celor doi li s-a dat alt termen până la care să îl găsească și să îl convingă să se predea.⁵⁷ Pentru că nu s-a reușit nimic, s-a trecut la măsuri mai severe, în 1952 mama lui Gheorghe Mihuț fiind arestată și condamnată la cinci ani de închisoare. A fost eliberată în 1955, timp în care au fost închiși, chinuiți și bătuți frații fugarului: Teodor, Vasile, Ana și Măriuța. „Oamenii se temeau de Securitate, de bătăi, de chinuri...” (Ioan Mihuț)

Pentru primăvara anului 1951 au apărut indicii că Teodor Șușman sn. și fiii săi ar fi lucrat la o unitate IPEIL din localitatea Radna, jud. Arad. Comandantul postului de Miliție l-a recunoscut după fotografie pe Teodor Șușman jr., despre care a spus că a lucrat acolo până în aprilie 1951, și cu care a vorbit și îl admira ca „muncitor frumos, chipeș și deștept”.⁵⁸ Dintr-o discuție purtată de Emil Șușman cu un coleg, reieșea că și tatăl său ar fi lucrat acolo. Încercarea autorităților de a-l reține pe Emil s-a soldat cu un eșec, pentru că a părăsit exploatarea mai repede decât se credea.⁵⁹ În ce privește eventualitatea ca Teodor Șușman sn. să fi fost în zona Aradului, considerăm că acest lucru a fost posibil, mai ales dacă avem în vedere faptul că își procurase de la Nicolae Suciu livretul militar și extrasul de naștere al tatălui acestuia, care decedase.⁶⁰ În plus, la 29 ianuarie 1951 autoritățile au primit informația că Teodor Șușman sn. are acte false pe numele de Traian Pașca, primite de la prietenul său, Iosif Pașca, secretarul Sfatului Popular din Gârda de Sus, raionul Câmpeni.⁶¹

Eforturile depuse pentru prinderea partizanilor s-au păstrat la aceleași cote de intensitate și în vara anului 1951, probabil și din cauza anumitor evenimente, care le-au fost atribuite mai mult sau mai puțin corect. În noaptea de 14/15 iulie 1951, în satul Buteni,

comuna Călata, raionul Huedin, deputatul din Sfatul Popular al com. Călata, Vasile Brișan, s-a întâlnit cu trei necunoscuți, care „l-au oprit în drum, l-au cercetat și au încercat să îl scoată din sat, spre com. Mărgău”. Unul dintre ei, bănuît a fi Ioan Popa „[i]-a îndemnat pe însoțitorii săi să-l atace [pe deputat], în timpul luptei el stând la o parte, în drum, la circa 50-60 [m] privind lupta”. Dintr-o sinteză informativă reiese că deputatul a fost lovit cu patul armelor și s-a tras un foc de armă.⁶²

Având în vedere faptul că incidentul a avut loc noaptea, iar cel presupus a fi Ioan Popa a stat la o distanță destul de mare, pot exista îndoieli în legătură cu identificarea corectă a acestuia. Oricum, la două zile după incidentul din Buteni, au fost luate măsuri pentru „lichidarea lui Ciota și a bandei din care face parte”. Planul de acțiune presupunea o mai strânsă colaborare între posturile de Miliție din zonă pentru urmărirea „banditului și a complicilor săi”; pânze de noapte la casa lui Ioan Popa, de unde „se aprovizionează cu mâncare și haine”; intensificarea activității rețelei informative și, nu în ultimul rând, o verificare a tuturor stânelor de pe munte. Termenul până la care trebuia definitivată operațiunea era 1 august.⁶³

După o lună, în noaptea de 19-20 august 1951, ora 22.30 a fost ridicat de acasă Suciș Pașcu (a Bontî) și se bănuia că autorii au fost membrii „bandei” Șușman, care l-au luat și l-au dus în munți cu intenția de a-l omorî.⁶⁴ Partizanii au fost suspectați cu atât mai mult cu cât era cunoscută mai vechea rivalitate dintre Teodor Șușman sn. și Suciș Pașcu.⁶⁵ În plus, înainte cu o săptămână de răpire, Suciș Pașcu se certase cu Teodor Balaș, „omul de încredere al lui Șușman”, și acesta i-a spus: „Lasă ca vei pleca cât de curând, și după tine încă zece”.⁶⁶ Din declarația soției lui Suciș Pașcu reiese că răpirea s-a făcut de către doi indivizi necunoscuți, dintre care unul a rămas afară, iar altul a intrat în casă, s-a prezentat ca fiind de la Miliție și i-a spus lui Suciș Pașcu: „În 10 minute te echipezi și îți iei mâncare la d-ta pentru două sau trei zile. Mergi cu noi la Sfatul Răchițele, de-acolo la Huedin și poate la Cluj, dacă va fi nevoie”. Cel care a vorbit era înalt, tânăr, cu

fața lată, osoasă, îmbrăcat într-o pelerină de culoare albastră și avea armă asupra sa. Suciu Pașcu, crezând că este Miliția, s-a conformat.⁶⁷

Totuși, episodul, deși este atribuit partizanilor, stă sub semnul incertitudinii, pentru că nu este clar cine au fost cei care l-au ridicat de la domiciliu pe Suciu Pașcu. Admițând că autorii au fost membri ai grupului „Șuşman”, este greu de explicat de ce soția lui Suciu Pașcu nu i-a recunoscut, pentru că toți erau din com. Răchițele, cu excepția lui Ioan Popa, care însă nu corespunde descrierii. Incertitudinea este și mai mare dacă avem în vedere că într-un document al Miliției se solicita Securității Cluj o notificare în care să se precizeze dacă nu cumva agenții săi l-au arestat pe Suciu Pașcu. Oricum, autoritățile au atribuit responsabilitatea faptei partizanilor, mai mult, fiind „mobilizată familia celui răpit, în urmărirea și supravegherea elementelor de sprijin ale bandei...” În același scop, a fost trimisă la postul din Răchițele o echipă specială formată din 6 milițieni, cu misiunea de a conduce munca informativă și acțiunile de pândă.⁶⁸

Un alt caz aflat sub semnul neclarității, este cel al dispariției lui Petru Purcel din Răchițele. Acesta avusese o relație foarte bună cu familia Șuşman, dar după ce a fost „prelucrat” de Securitate și-a oferit sprijinul în vederea prinderii partizanilor (vezi acțiunea din Padiș, decembrie 1948). La un moment dat el a dispărut de la domiciliu, fiind suspectat că s-ar fi alăturat partizanilor. Faptul este confirmat de declarația lui Iosif Bâtea, care susținea la anchetă că l-a văzut în toamna anului 1950 pescuind pe Valea Firii împreună cu Ioan Bortoș,⁶⁹ dar este infirmat de Lucreția Jurj, care nu-l amintește ca făcând parte din grup în 1950, când ea și soțul ei au fugit pe munte. În rândul populației din Răchițele se crede și astăzi că Șuşmanii ar fi fost vinovați de dispariția lui Petru Purcel, însă, pe baza surselor de documentare avute la dispoziție, este greu de confirmat sau infirmat o astfel de ipoteză.

Problemele de aprovizionare, generate de agresivitatea tot mai pronunțată a autorităților față de populație, i-a determinat pe membrii grupului să ia în calcul o pregătire timpurie a iernii. Pentru a-și asigura cele necesare, chiar și în eventualitatea unei plecări din

zonă, aveau însă nevoie de bani. Acestea au fost, probabil, motivele pentru care, în seara zilei de 8 septembrie 1951 la ora 21³⁰, s-a intrat în Ocolul Silvic Beliș, de unde a fost luată suma de 306.000 lei, o mașină de scris, hârtie, patru uniforme de pădurar, 4 arme Manlicher și 180 cartușe, două ceasuri de buzunar, cărți de citit și un joc de șah.⁷⁰ Imediat după aceasta, a fost dezarmată paza de la IPEIL Beliș și „atacat, dezarmat și jefuit” căpitanul Culcear Andrei, comandantul Comisariatului militar Huedin”. În timpul acestor acțiuni autorii au fost recunoscuți ca fiind „banda lui Șușman din Răchițele”.⁷¹ Gheorghe Mihuț, după ce a fost arestat în 1952, a confirmat participarea la aceste acțiuni, arătând că Teodor Șușman sn. i-a luat căpitanului livretul militar, banii, pistolul, legitimația, o ștampilă și i-a dat o palmă.⁷²

Riposta autorităților nu a întârziat, fiind intensificată activitatea informativă și de urmărire a grupului. S-a stabilit că partizanii se întrețin în jurul punctului *Peștera Zmeilor*, în Muntele Onceasa și sunt alimentați de „elemente de sprijin” din Budureasa, Pietroasa, Sudrigiu, Cociulea și Gurani, în Regiunea Bihor.⁷³ Au fost descoperite și două dintre bordeiele care aparținuseră grupului. Unul dintre ele, pe Pârâul Simii, era părăsit de 6-7 luni, așa cum reieșea „după obiectele care au fost găsite înăuntru și după starea lui”, iar al doilea, la *Huda Mărgăului*, era gol și se credea că ar fi fost părăsit încă din vara lui 1950.⁷⁴

Eșecurile repetate înregistrate până atunci, au determinat autoritățile să se organizeze mai bine și să acționeze concertat în vederea prinderii partizanilor. În acest sens, la 26 septembrie 1951, a avut loc la Huedin o ședință de colaborare și schimb de informații între Direcția Miliției Regiunii Bihor și Securitatea din Cluj și Bihor. Cu respectiva ocazie s-a hotărât constituirea unei echipe de colectare a informațiilor și conducere a operațiunilor pe teren, compus din „organele” Securității din Cluj și Huedin. Aceasta urma să aibă la dispoziție o companie formată din trupe de Securitate, instalată în regiunea muntoasă, în grupe de 15-20 ostași. Evident, s-a decis continuarea muncii informative, însă Miliția urma să nu mai

întreprindă nici un fel de operațiune de teren, în afară de munca informativă și executarea pândelor la locuințele celor considerați elemente de sprijin. Securitatea prelua, în schimb, nouă puncte de control în care trebuiau instalate unități de supraveghere: Peștera Zmeilor, Piatra Tâlharului, Piatra Arsă, Izbuc-Piciorul Bătrânei, Ponor, Dealu Botii ș.a.⁷⁵

Din activitatea depusă s-au obținut informații că grupul „Șușman” s-ar afla în zona dintre Regiunea Bihor și Regiunea Cluj, însă acțiunea operativă „de scotocire și pânde” organizată de D.M.R. Bihor și Securitate s-a încheiat fără rezultat.⁷⁶ Explicația eșecului ar putea fi aceea că la munte frigul vine mai repede, iar partizanii, foarte probabil, se retrăsese deja spre sate.

În aceeași perioadă au avut loc razii în majoritatea localităților unde partizanii fuseseră semnalați în trecut și au fost reținute, de către Securitate „toate elementele de sprijin ale bandei”.⁷⁷ Au fost ridicați de la domiciliu Floarea Bortoș, „care a recunoscut că în cursul anilor 1950-1951 a avut mai multe legături cu Teodor Șușman”, Teodor Rășinar, Gheorghe Jurj din Răchițele, care l-au alimentat sau găzduit pe Ioan Bortoș,⁷⁸ și preotul Mircea Pandeia din com. Dumbrăveni (Bihor), care era căsătorit cu sora lui Mihai Jurj și care le asiguraseră soților Jurj găzduirea în iarna anterioară. Anchetat cu multă brutalitate, Mircea Pandeia a dezvăluit că locul în care se ascund Mihai Jurj și soția este cunoscut de către Roman Oneț.⁷⁹ Pentru prinderea acestuia din urmă, s-au organizat două posturi de pândă, la 10 noiembrie fratele lui Mihai Jurj fiind ridicat în timp ce se îndrepta spre casă și predat imediat Securității. La anchetă, „cu toată constrângerea exercitată asupra sa, nu a vrut să recunoască legăturile pe care le are cu... Mihai Jurj, decât numai după confruntarea cu preotul Pandeia Mircea... Totodată, Oneț Roman s-a oferit (sic!) să-i conducă la locul unde s-a ascuns Mihai Jurj și soția sa”.⁸⁰ Roman Oneț știa că Mihai și Lucreția se aflau în gospodăria lui Teodor Neag din Dealul Botii, încă din 5 noiembrie, unde intenționau să rămână întreaga iarnă, într-o groapă făcută în grajd, sub ieslea vitelor.⁸¹

În noaptea de 11/12 noiembrie, DRSS Cluj a format o echipă de 25 de „organe de Securitate” și având drept „călăuză” pe Roman Oneț, s-au deplasat în Dealul Botii.⁸² „Obiectivul” a fost înconjurat și Roman Oneț, având cătușe pe mâini, a fost trimis să-l convingă pe fratele său să se predea. Hotărât să nu mai ajungă din nou în mâinile Securității, Oneț a reușit să-și rupă o cătușe înainte de a ajunge la șură. Despre acest moment Lucreția Jurj își amintește: „A intrat înăuntru și o spus: *Frate, dă-mi o armă, îmbrăcați-vă și viniți repede că suntem încercuiți. Io nu mă mai dau prins, mai bine mă sinucid, mă-mpușc... că așa m-o bătut de nu mai sunt bun de nimica.* Am ieșit încet afară, pă lângă șură. Atunci Oneț ne-o spus unde sunt mai mulți și o zâs: *Io am să fug înainte și când ajung în marginea pădurii trag spre ei și voi fugiți. Io vă apăr!* Erau cerc în juru’ nostru... El o ajuns mai repede ca noi în marginea pădurii, s-o întors cu arma și-o început și el să tragă spre ei.” Înainte de a ieși din adăpost cei trei au luat „un aparat de radio... procurat de la Mircea Pandea, un cojoc și o straiță cu alimente, pe care nu le-au lăsat decât atunci când au avut de sărit un gard”.⁸³ (Lucreția Jurj) În timpul acțiunii, Teodor Neag, gazda soților Jurj, a fost împușcat mortal,⁸⁴ iar soția sa a fost arestată, cu toate că era însărcinată.

Eșecul din 11/12 noiembrie a fost consemnat în documentele Miliției și justificat ca fiind o „acțiune dusă de Securitate izolat”. Nemulțumirea autorităților era evidentă, pentru că în urma acestei „operațiuni greșite”, numărul fugarilor a crescut, „banda” ajungând să cuprindă nouă persoane. În ceea ce-l privește pe Roman Oneț, frate după mamă cu Mihai Jurj, avea 31-32 de ani, locuia în Răchitele, era căsătorit și avea un copil. Se ocupa cu agricultura și cu prelucrarea lemnului. Era impulsiv, scund, dar foarte puternic. (Lucreția Jurj)

Între Miliție și Securitate s-a declanșat o adevărată „competiție”, pentru prinderea fugarilor. S-a înființat un post capcană din 4 milițieni, la casa lui Roman Oneț din Prelunci-Răchitele, despre care nu a fost anunțată Securitatea, iar când o echipă compusă din securiști și milițieni „au dat peste acest post, în timpul recunoașterii

un organ al Securității a tras din greșală un foc” și l-a rănit pe sublt. de Miliție Pantzel Martin.⁸⁵ Apoi, la 12 noiembrie s-au deplasat la Răchițele ofițeri de la DRSS Cluj și Bihor și 120 de soldați de la batalionul de Securitate Florești, care au efectuat descinderi domiciliare și arestări de persoane. S-a descoperit cu această ocazie că Teodor Sușman sn., Ioan Bortoș și Gheorghe Mihuț au fost alimentați și au stat la începutul iernii 1950-1951 la Marița Baciș și la cumnatul ei Ioan Baciș Bucșa. Cei doi au fost ridicați pentru cercetări de DRSS Cluj, la fel ca și Teodor Suciu (a Volcii), care fusese „lăsat liber de organele Securității și folosit ca informator”, dar era suspectat că a ținut permanent legătura cu „banda” și le-a divulgat toate sarcinile primite de la Securitate și Miliție.⁸⁶

Tot în această perioadă a fost arestat și Nicolae Neag, care îi alimentase pe fugari, fiind dus de autorități pe munte, să le arate unde au partizanii bordeie. „N-am dat informații despre Sușman. O mai fost [care] o spus. Erau bătuți. Aicia [la Răchițele n.n.] le-am spus: *Nu știu și nu știu*. La Cluj am recunoscut că m-am întâlnit cu Sușman. O fost musai, că m-o bătut. Am spus pe unde am umblat, pă unde le-am dus mâncare. Pă picioarele mele...îs urmele de bocanci, spițele de cisme... din '51, de când le-am primit. O fost zile grele! În '52 ne-o condamnat, pentru că i-am aprovizionat pe bandiți. Da' nu erau bandiți... Bandiți o fost ei [comuniștii n.n.]”.

De pe urma represaliilor dispuse de autorități, în iarna 1951-1952 foarte multe familii din zonă au avut de suferit. Printre acestea s-a numărat și cea a lui Ioan Bortoș. Fiica lui, Catrina își amintește: „O fost în decembrie 1951. Am fost chinuiți... M-o legat [de] mi s-o umflat picioarele... Tăt sângele din mine s-o dus. M-o pus pe o laviță cu mâinile sus. Nu s-o oprit până când am rămas cum îi păretele. Nu știu cum n-am murit. Atunci m-o dus și m-o țapat în poiata oilor, la Sușman. Pe mine m-o băgat altele, că m-am dus cu pită la tata. Am spus: *De către mine n-are să sufere nimeni. Să mor și n-are să sufere nimeni*. Erau umflate picioarele și mâinile și negre. Am vinit pe coaste în jos, m-am târât până acasă. *Te duci la maică-ta și o întrebi și vezi de când o ști de el*. Când ajunsăi cătră casa părinților, iese

unul de după colțul cășii și zice: *Catrină, tată-tău i-n pod. Eu zăc: Lasă că mergem și-l prindem. Mă duc eu după el. Stați jos și eu îl scobor. Da' bătrânul nu era. Mă duc în șură și maică-mea era rezemată de peretele poieiții. Atunci o zâs securiști: O pușcăm!... pe mama. Șase securiști o fost*". (Catrina Giurgiu)

Teroarea generalizată instrumentată de autorități a dus, în 15 decembrie 1951, la o primă „victorie” importantă în lupta cu partizanii. Dimineața, pe la orele 8, s-a prezentat la postul de Miliție din Răchițele, Teodor Moldovan din comuna Răchițele, dealul Sulița, care a anunțat că s-a dus dimineața să dea de mâncare la oi și văzând că ușa era legată pe dinăuntru s-a uitat prin crăpătură și a văzut că înăuntru este cineva care doarme cu arma lângă el. La fața locului s-a deplasat imediat un efectiv de 5 securiști și 13 milițieni cu 7 câini.⁸⁷ A fost înconjurată șura și înainte de a intra s-a tras: „O înconjurat grajdul, o deschis șura și o tras”. (Teodor Suciuc)

Înăuntru a fost găsit Teodor Șuşman sn. Era „împuşcat în tâmpla dreaptă cu un pistol *Staer* ce se afla lângă capul lui”. Alături, în partea dreaptă, se afla o carabină de pădurar încărcată cu 4 cartușe și unul pe țevă. În pistol s-au găsit patru cartușe calibrul 9 mm. și un tub ars. Șuşman era îmbrăcat în manta de paznic de culoare vânătă, o pereche de pantaloni țesuți de casă și încălțat în bocanci „de cooperativă”, nu foarte uzați. Mai avea pe el două cămăși țărănești de cânepă, o pijama de culoare gălbuie cu dungi albastre, toate murdare, și un flanel de lână țărănească. Pe cap avea o bască de lână cu vergi albe, peste care era legat cu un șervet de cânepă țărănesc, afumat de pulberea cartușului cu care se împuşcase, iar buzunarul din spate al pantalonilor cuprindea un portmoneu cu suma de 1700 lei. Lângă el se afla o traistă de cânepă cu cca. 1,1/2 kg. carne de porc prăjită și crudă și slănină proaspătă. Într-o altă traistă avea 6 cutii de chibrituri învelite în vată, o pereche de „ismene de cânepă țărănești”, două șervete de cânepă țărănești murdare, două bucăți săpun de casă, un brici, o pensulă de bărbierit, o perie de dinți, o lanternă în stare de funcționare și o bucată de 0,250 kg. praf DDT. A treia traistă cuprindea 18 cartușe pentru carabină, două

caiete dictando nescrise, dar cu câteva file rupte, și o bucată de 0,300 kg. pâine coaptă în tavă și învelită într-un șervet murdar. Un cuțit-pumnal era înfipt în perete și de el era legată cu sfoară ușa de la sură.

Populația care se adunase între timp a recunoscut că „individul împușcat este Teodor Șușman din Răchițele”. Printre cei aduși să-l identifice a fost și Catrina Giurgiu. „Viniră după mine... mă duce acolo și zăce: *Cunoașteți-l?* Eu zăc: *Nu știu, da' cred că-i Șușman*. O adus hainele lui, căciula, un fular, să le spăl. M-o obligat să le spăl că erau încărcate de sânge”. (Catrina Giurgiu) Cadavrul a fost transportat la Postul de Miliție, i s-a făcut autopsia și a fost „îngropat în marginea cimitirului din Răchițele.”⁸⁸ „În apropierea casei lui [Șușman] este o râpă, un loc mai sălbatic și Securitatea o săpat o groapă acolo, fără sicriu, fără nimic și l-au aruncat cu fața-n jos în groapa aia și au pus pământ și un pietroi peste el. Acolo-s probabil osemintele și-n ziua de astăzi”. (Teofil Răchițeanu) „O făcut o gaură acolo și l-o țâpat în râpă. Cu furcile l-o dus...” (Catrina Giurgiu) „De partea de către biserică era o râpă și acolo l-o aruncat”. (Onuț Ianc)

Moartea lui Teodor Șușman a rămas impregnată în memoria locuitorilor din Răchițele, adevărul disociindu-se destul de greu de rodul imaginației. Unii l-au văzut, au stat cu el de vorbă și își amintesc despre starea lui de spirit înainte de a se sinucide. „Șușman era găzduit în locul numit Suliță. Era zăpadă, în '51, el nu [o] mai putut rezista, că o fost în etate de 60 de ani și le-o spus la copii: *Faceți cum puteți, eu nu mă predau, dar mă împușc*. O coborât pe un deal, s-o băgat într-un grajd izolat și noaptea s-o legat cu un prosop la gât, și-o pus pistolul la ureche și s-o împușcat”. (Vasile Moldovan)

Ana Neag s-a întâlnit cu Șușman și a știut de intențiile acestuia de a se sinucide. „O fost un control noaptea. Să apucaseăștia din sat să controleze pă la case să vadă dacă nu cumva i-or prinde. Fusă o furtună, o neaună mare și m-am visat că mă duc la poiată, la vitele noastre și-l văd acolo pe Șușman, stând, țânând de poartă. Și zăc: *Da' de ce stai acoale? M-o pedepsităștia*, zăce. O zăs în vis. Io, când mă scol, mă și duc [să văd dacă] visu' meu spune drept... [Șușman

sn.] era în pod. Sta în gura podului, aplecat, și să uita. O început să plângă și zâce: *Nu te teme dragă. Amu nu pte pot că îi bai... Io zâc: Ce-o să faci? Am venit să mă împușc. S-o fost despărțită de pruncii... Nu mai era cu pruncii. Am venit să mă pușc. Du-te unde ți-o ajuta D-zeu! Da' unde să mă duc...? M-aș duce la gardu' meu, da' mă tem că mă prind. Du-te unde-ți ajută D-zeu, da' te du. Să mă bag sub fân? Ba nu, io zâc, că or țapa tot fânul din pod să te afle. Stete noaptea, stete zua. Era necăjit, zicea că nu se întâlnise cu pruncii de 6 săptămâni. O zâc că nu mai are cum să trăiască. I-o fost spărietă Securitatea. Zua, o zâc că îi este sete. I-am adus o lită de apă. O cerut de mâncat. D-apoi ce ai mânca? Mămăligă aș mânca. I-am dat. O cerut 4 litri de apă, o băut [și apoi] zâce: Așe bea omu' apă când moare. Da' nu ti-i omori?! Da' ce să fac, nu mai trăiesc io fără prunci. Că nu să mai putea întâlni cu ei, că ei s-o împrăștiat [și] nu să mai putea afla.*

Noi aveam pruncu, numa' de 7 ani, da' țanea vorbă. Zâc: Du-te până la Traian să vezi când mai umblă controlul. Umblă în seara asta sau mâine seară? Traian era un văr. Nu vine în seara asta, numa' mâine seară. No, bine că nu vine! Viu și îi spun: No, te duci astară unde-ți ajută D-zeu! Și am fost adusă dohan de la Banat, crud și tare, și zâce: Dacă ai dohan de ăla tare să-mi dai să fumez. No, îți dau, da' să nu ne aprinzi șura, să te dai jos, să nu fumezi aici. Îi dau dohan și să coboară. Am stat până când s-o dat jos, că nu m-am încrezut. Și s-o arădui pă lângă șură. S-o dus cu cele trase peste bocanci, făcute din lână. S-o dus pă urma vacilor. Tot pă afară am stat să văd [dacă pleacă] și m-am temut că s-o întoarce. Am mărș cu lampa, tot mi-am întors fânul în pod și am aflat niște țipici și i-am băgat în foc. Și în urma lui o venit controlul, bate-i Doamne, [și] numa' un pic nu s-o întâlnit. O venit pă la zece, [el] s-o dus pă când s-o însărat. Da' o înfundat vântu' urma lui. Eu m-am dus dimineața, când s-o luminat de ziuă, cu o nuieluță și am drișchelit urma mea. Și-am adus apă ca să nu se vadă urma. El s-o dus în drumul lui, o dohănit și s-o dus la poiata aceea. Și o tras la dohan de ăla tare și apoi cred că s-o și împușcat". (Ana Neag)

Teodor Șuşman a recurs la gestul sinuciderii, într-un moment în care, se poate presupune, ajunsese la limitele psihice ale

suportabilității, dar și din cauza muștrărilor de conștiință pe care le avea pentru numeroșii consăteni care sufereau în beciurile Securității pentru că îi ajutasera. „Ne așteptam, că el o spus că nu mai rezistă. O zâs că pã el nu-l prinde viu. S-o sinucis că n-o mai putut să suporte situația. Securitatea tăt aresta oameni din sat, nu mai avea unde să steie, videă că tătă lumea suferă. Îl mai auzăsem zăcând de multe ori că el își pune capăt zilelor dacă nu să schimbă ceva. Să simțea vinovat pentru ce se-ntâmplă cu oamenii, că prea multă lume suferea. Spunea că nu mai rezistă, i să distrusese familia toată. Toți tri copii, care erau mici, erau împrăștiați. Traian cu domiciliu obligatoriu, Romulica la fel... iar Emil nu știu pã unde era. N-o mai rezistat”. (Lucreția Jurj)

Moartea lui Teodor Șuşman a fost urmată de descinderi în Beliș și Răchițele, în căutarea celorlalți partizani, de pe urma cărora au fost arestate mai multe persoane: Floarea Suci, pentru că nu i-a denunțat pe frații Șuşman, Catrina Abrudan și Traian Bortos pentru „legături cu banda”.⁸⁹ Vasile Moldovan își amintește și el de arestările de după moartea lui Șuşman: „O arestat vreo 30 din sat. Toți o fost gazdele lor: Bortos Traian, Bortos Vasile, tatăl, Abrudan Ioan, Abrudan Ecaterina, Mihut Todor, Rășinar Vasile, Maria Purcel. După ce l-o arestat pe Bortos Traian, Bortos Floare și Suci Todor... probabil că i-o fi constrâns...” Valul de arestări intervenit la sfârșitul anului 1951 este confirmat și de Nicolae Neag: „N-am fost numai eu, am fost 50 arestați. Până la Crăciun o tot arestat, apoi s-o oprit un pic de vreme și o început cu altă serie”. În aceeași perioadă, în cătunul Smida (Beliș), un echipaj format din 6 milițieni și securiști au făcut verificări la Iosif Bati, Teodor Mătiș, Iosif Bătea (zis Tei) și Pavel Alexandru Surului, însă partizanii nu au fost găsiți.⁹⁰

Pe lângă arestări și bătăi este posibil ca autoritățile să mai fi folosit și alte metode de constrângere, mult mai dure. Astfel, localnicii vorbesc despre un cetățean din Frâsinet, poreclit Gavriloacă, ce a fost împușcat după ce i s-a înscenat că ar fi vrut să fugă de sub escortă. „L-o bătut și o zâs cătra el: *Fuji! Fuji! Fuji!* El n-o fujit, cât o putut o mărș. Ș-apoi l-o ‘pușcat. O zâs că o vrut să fugă. Și-o dat cu el

de-a dura de-acolo de la biserică, de pe dâmbul ăla, până-n vale. (Maria Purcel) „Prin 1951-52 l-o omorât în bătaie pe unu' a Gavriloiachi. L-o bătut... l-o scos afară, l-o adus aici în dâmb și numa' pâraia pistoalele: *Stai! Stai! Stai!*” (Nicolae Giurgiu) „Au înscenat c-o vrut să fugă. Îl soma că vrea să fugă și l-o pușcat...” (Catrina Giurgiu)

Venirea primăverii a făcut posibilă reunirea grupului, însă fără Teodor Șușman sn. și Ioan Bortoș: „Ne-am întâlnit în apropiere de locuința lu' Han, da' nu ne-am mai întâlnit numa' șapte. Șușman și Bortoș n-o mai apărut. Ei o pierit în iarna aia. O fost primii pă care grupu' nostru i-o pierdut”. (Lucreția Jurj) Despre felul în care și-au petrecut iarna frații Șușman, se știe că au stat în Frăsinet, la un bătrân, a Gavriloiachi (posibil să fie vorba despre aceeași persoană împușcată în Răchițele), unde au avut alimente depozitate pentru patru luni, dar li s-a „dat de urmă” și au fost nevoiți să fugă.⁹¹ Roman Oneț, Mihai și Lucreția Jurj, după ce au reușit să fugă din Dealul Botii, au petrecut toată iarna într-un bordei în pădure, în apropierea casei lui Teodor Han, într-un loc cu brazi mărunți.⁹²

Primăvara lui 1952, cum se întâmplase și în anii anteriori, a adus o intensificare a acțiunilor în vederea prinderii partizanilor. Numai în ceea ce-l privește pe Ioan Popa, în martie 1952 au fost recrutați 15 informatori, s-au făcut patrule de noapte, controale și pânđe la casa tatălui său, a surorii și la „casa unde locuiește gagica banditului, care și în prezent [îl] așteaptă...” În 31 martie au mai fost recrutați trei informatori care „au fost lăsați la tata banditului, la un unchi precum și la gagica banditului”. Deoarece timp de o săptămână nu se obținuse nici un rezultat, se intenționa să se recruteze și alți informatori, pentru „celelalte rude ale banditului”, aflate pe o listă cu 21 de nume. S-au făcut pânđe și verificări inclusiv la rudele din București, însă rezultatele au fost de asemenea negative.⁹³

Despre perioada respectivă, Maria Popa din Călata își amintește: „Îl arestau pe tata [lui Ioan Popa] sau pe fratele lui, Gavril. Șapoi oricât i-or bătut, săracii, or zâs că n-or avut știre de el că să fie pe lângă casa lor. Îi mai lăsa, îi mai ducă... O suit armata aici, l-o arestat pe tată-său, Ciota Petru, și l-o dus. L-o bătut bine, de s-o căit, săracu’,

pân-o murit de picioare. Se discuta [în sat]: *No, iar îi dusără pe-a Ciotii să-i bată, că o fost Ioane Ciota acasă!* Mâncare de la noi din sat nu i-a dat nimeni... Părinții îl tăgădeau... O fost copilu' lor, cred că i-o durut. Cum [se] auze' ceva despre partida lui Șușman, numa' vedeai că vine Securitatea și îi duce. Îi țineau câte o zi-două. Veneau și câte 10 mașini. Nu venea Securitatea fără armată. Era împânzit pe munte, după partizani... Umpluse de armată, să-i prindă... Soră-sa de la Brăișor, Ana Veronica... I-o mai alipuit pe lângă casă și n-o știut bărbatu-său... Mi-o spus: *Ultima dată o venit într-o sară... Cum auzeam câniele... ieșeam afară. Toderea nu știa. L-am văzut că intră-n șură, pân spate, și se urcă-n pod. M-am dus la el. «Vironică, vinii să mă lăsați să stau aicea» Cât? «Nu știu.» M-am dus să-i spun la Toderea. Și zăce Toderea: «Du-te spune-i... că eu nu vreau să fac pușcărie pentru el. De nu se duce, mă duc și anunț Miliția.» C-o zâs că el nu vrea să-i piară oasele în pușcărie. Și m-am dus și i-am spus: Ioane, ia ce rezultat îmi dăte Todere... N-ai încotro, numa' să te iei să te duci! M-am dus, fără să știe Toderea, i-am dat niște brânză, niște slănină, i-am dus acolo, la șură și, pe când o fost pe la miezul nopții, s-o luat și s-o dus. Plângând m-am despărțit... Un băiat foarte frumos și cuminte... o fost.» (Maria Popa)*

În aprilie 1952, au fost recrutați noi informatori „cu care se ține legătura săptămânal, cu sarcini scrise” și s-a întocmit un plan de patrulare la care urmau să participe echipe formate din securiști, ostași și milițieni.⁹⁴ Cu toate acestea, Mihai și Lucreția Jurj, Gheorghe Mihuț, Roman Oneț și Ioan Popa se deplasau nestingheriți în zonă, având mai multe întâlniri cu localnicii. Printre cei care i-au ajutat în primăvara lui '52 se numără Iosif Bătea și Verona Bătea. Peste o lună aveau să fie arestați, iar la anchetă au fost nevoiți să ofere toate informațiile pe care le dețineau despre grupul „Șușman”, inclusiv despre legăturile avute în toamna anului 1950.⁹⁵ Pe parcursul întâlnirilor din aprilie 1952, soții Bătea au discutat cu fugarii, care le-au povestit ce s-a întâmplat în cursul iernii, unde au fost găzduiți și cine le-a oferit alimente. În temeiul informațiilor primite, autoritățile au putut reconstitui traseul urmat de partizani și au fost

identificați o parte din cei care îi ajutaseră: Gheorghe Ivan, Ianoș Trif, Gheorghe Trif (zis Doda Pili), Gheorghe Mocanu, toți din Firea, Todor Han din Ponor, Micu Mărunțelu și soacra lui Roman Oneț.⁹⁶

Declarațiile lui Iosif și Verona Bătea fac referire la tipurile de alimente primite de partizanii, la felul cum arătau și cum erau îmbrăcați. În general, alimentele oferite de familia Bătea au constatat în pâine, slănină, mălai, caș, țigări, iar o dată „lapte și cinci plăcinte”. Alte produse, care nu se găseau în gospodăriile oamenilor, erau procurate contra cost de la magazinele satești, prin intermediul unor persoane de încredere. Ana Ivan din Smida le-a cumpărat partizanilor 16 pachete de țigări, zece pachete de tutun și un pachet de chibrite, iar Gheorghe Mocanu 4 kg. de vin, 1 kg. de țuică și două rude de salam.⁹⁷ Despre felul în care erau îmbrăcați membrii grupului „Șușman” și despre armamentul lor aflăm că Mihai Jurj avea o uniformă de pădurar, cu manta lungă, în cap bonetă kaki de tip militar, pantaloni de pădurar, bocanci, o raniță veche, armă de pădurar și o armă de vânatoare cu două țevi. La brâu avea o curea port-cartușe cu cca. 14 cartușe pentru arma de vânatoare. Soția sa, Lucreția, avea o manta lungă de pădurar, năframă galbenă, pantaloni de pădurar legați peste bocancii de culoare neagră, raniță și un pistol cu roată. Gheorghe Mihuț era îmbrăcat cu veston, pantaloni civili de culoare gri, din lână, țesută în brăduț, rupți în genunchi și cârpiți cu stofă de altă culoare, bocanci, pălărie neagră și raniță. Roman Oneț avea veston uzat de pădurar, pantaloni albi din lână, cioareci cu dungă la margini, bocanci negri, o pălărie veche, raniță, o armă de vânatoare cu două țevi și o pușcă de pădurar. La brâu avea o curea port-cartușe cu cca. 14 cartușe de vânatoare. Ioan Popa avea un veston gri închis, cioareci cu dungă neagră pe margini, bocanci cu petece, pălărie verzuie, raniță neagră de sac și o armă de pădurar. Toți erau bărbieriți, dar privațiunile de tot felul le marcaseră înfățișarea. Mihai Jurj, Mihuț și Ioan Popa erau slabi la față, în timp ce Lucreția Jurj și Roman Oneț erau „mai plini”.⁹⁸ Starea lor de spirit, a fost cel mai bine sintetizată de către Mihai Jurj, care ar fi spus că: „nu se predau decât morți... nu vor fi prinși vii”.⁹⁹

Întâlnirile avute de soții Bătea cu partizanii au fost importante pentru aceștia din urmă și datorită informațiilor pe care le-au primit, foarte necesare pentru a evita întâlnirile nedorite cu autoritățile. Informații de acest tip au obținut și de la Gheorghe Ivan, care mergea de 3 ori pe săptămână la Beliş și în alte sate unde erau posturi de Miliție.¹⁰⁰

După arestare nu este greu de imaginat tratamentul care li s-a aplicat soților Bătea pentru a accepta colaborarea, pentru că de foarte multe ori bătaia era ultima soluție rămasă la îndemâna autorităților, având în vedere simpatia de care se bucurau partizanii din partea majorității populației. Au fost, este adevărat, mai rare, și cazuri în care delațiunea a fost săvârșită în mod voluntar: „Unii oameni din sat o fost prinși și bătuți și apoi i-o pârât pă alții, da' o fost unii care nu o fost bătuți și-o mers voluntar. De exemplu Nicolae Suci u Paveli și Ilie Lazăr a Oanciului, unul Corchiș, Ioan Moldovan, Mina Moțului”. (Nicolae Neag, Nicolae Giurgiu) „Mina lu' Mihai [a Moțului]... o fost întâi cu Șuşman, înainte de-a fugi în munți și cât au fost în munți, pe urmă s-o dat cu Securitatea. O avut salariu de la Securitate”. (Catrina Giurgiu)

În alte situații, partizanii au cerut ajutor, dar au fost refuzați. Așa s-a întâmplat la 16 aprilie 1952, când Gheorghe Mihuş a intrat în casă la Teodor Boptean, din Smida, com. Beliş, și a cerut soției gazdei alimente „că nu au mâncat de 4 zile”. Speriată, aceasta a ieșit afară și a alarmat populația cătunului, obligându-l pe Mihuş să fugă. Atitudinea femeii poate fi înțeleasă în condițiile în care numărul mare de arestări și instinctul de supraviețuire îi sugerau că este mai bine să nu se „amestecă” în problema „bandiților”. În urma incidentului postul de Miliție Beliş a solicitat printr-o notă telefonică să se trimită un număr cât mai mare de câini de urmărire și luptă”.¹⁰¹

În noaptea următoare, Roman Oneţ, Gheorghe Mihuş, Mihai și Lucreția Jurj au fost semnați pe raza Postului de Miliție Mărgău, în satul Corăști la „informatorul nostru”, Teodor Rășinar, care fusese arestat și eliberat pentru „a ajuta” la prinderea fugarilor. Partizanii i-au spus că vin de la Smida, că erau morți de foame și obosiți. Au cerut de mâncare, au primit pâine, iar înainte de a pleca să se culce,

„că nu au mai dormit de trei nopți și nu mai pot de oboseală”, i-au spus gazdei că or să vină din nou „sâmbătă seara... să mănânce Paști, că nu au mâncat de mult”. Cu toate că s-au luat măsuri pentru a se asigura o pândă permanentă la casa informatorului și la cooperativă, în seara de 19 aprilie cei 4 s-au reîntors. Au mâncat pâine și slănină oferită de Teodor Rășinar și au plecat spre Călățele, supărați că acesta nu le procurase Paști, „crezând că nu au să vină după el [după Paști]”.¹⁰²

Securitatea Statului Cluj a mai înființat în aceeași perioadă posturi capcană la casa soției lui Roman Oneț, precum și „în alte puncte unde s-ar bănuia că ar veni bandiții pentru alimentare”. După 25 aprilie, în afară de posturile capcană, s-au mai format posturi fixe de pândă pe munte, la diferite cote de înălțime și patrulare mobile formate din câte 15 oameni, „cu misiunea de a scotoci prin diferite terenuri în munte...” Toate dispozitivele înființate de Securitatea din Cluj și din Oradea au format „un cerc în zona de apariție a bandiților”.¹⁰³

Efervescența pregătirilor din primăvara anului 1952, nu a avut, pentru moment, ca rezultat decât crearea unei stări de teamă în rândul localnicilor, pentru a-i descuraja să-i mai ajute pe partizani. Un caz semnificativ s-a petrecut la 23 mai, la o colibă din Călata unde se aflau cinci ciobani. Aici au apărut 3 persoane îmbrăcate în haine de pădurar și înarmate. Unul dintre ciobani, Vasile Cozea, i-a spus altui păstor că sunt „bandiți” și să meargă să anunțe Miliția din Mărgău. Partizanii s-au interesat „ce se mai aude”, ce mai scriu ziarele, dacă există Miliție în Călata și Mărgău și ce efectiv are. Din declarația dată de Cozea la Miliție reiese că doi dintre „bandiți” erau frații Șuşman, fapt confirmat de relatările lor despre dezechiparea căpitanului Culcear din Huedin și despre acțiunile de la Cooperativa Giurcuța și Ocolul din Beliș. Partizanii au mai spus că până în februarie au avut „gazde bune” prin părțile Vlădesei, dar de atunci tot umblă „că a căzut zăpadă și este frig”.¹⁰⁴ Semnalamentele celor trei erau următoarele: unul era înalt, bărbierit de o săptămână (probabil Teodor Șuşman jr.); ceilalți doi erau de înălțime mijlocie, unul avea „barbă mare ca de preot” și „un dinte alb” (probabil Ioan

Popa), iar celălalt barbă „de o săptămână” (probabil Visalon Șuşman). Aveau haine și șepci de pădurar, flanelă albă de lână, cămașă murdară, pantaloși de lână suri, bocanci negri de cooperativă, ranițe, arme de pădurar, iar doi aveau și pistoale. Cel înalt avea un ceas de buzunar de aur și o pelerină civilă kaki.¹⁰⁵

Odată anunțat, postul de Miliție din Mărgău a format o grupă din 9 oameni, (securiști, milițieni, ostași) care s-au deplasat la locul indicat. Acolo a avut loc un schimb de focuri și cei 3 au fugit. A fost „scotocită pădurea și valea pe unde au luat-o”, dar fără rezultat. Dimineața s-a cercetat din nou zona și s-a găsit o raniță care conținea un sac cu făină de porumb de 10-15 kg, un săculeț cu cca. 1 kg brânză, o oală de 2-3 l, 2 cartușiere cu 53 cartușe de armă de pădurar și de ZB.¹⁰⁶

La câteva zile de la incident, în zona Piciorul Bătrânii a fost găsit un bordei de 2-3 metri, „făcut pe un loc mlăștinos, săpat în pământ cca. 25 cm. și confecționat din scânduri... În jurul bordeiului erau sădiți brazi tineri de cca. 3 ani pentru a[-l] camufla, iar la o distanță de cca. 20 metri... erau împrăștiate crăci de brad uscate,... când va veni cineva la ei... să audă dintr-o depărtare mai mare...” Bordeiul era dărâmat de 2-3 zile și peste el erau puși brazi pentru a nu fi descoperit. Sub dărâmături s-a găsit locul unde se făcea focul, cenușe pentru leșie de spălat rufe, boabe de porumb, oase, iar într-un brad o pereche de cătușe, “acele cu care a fost legat banditul Oneț Roman, în acțiunea din Dealul Botii când a reușit să fugă”.¹⁰⁷

Începutul lunii iulie a adus noi măsuri de întărire a posturilor din munte pentru a deveni cât mai eficiente. A fost, practic, creat un cerc, în interiorul căruia au fost prinși partizanii. Din documente reiese că în zilele și nopțile care au urmat s-a tras de mai multe ori „în partizani”, însă de fiecare dată aceștia au reușit să scape.¹⁰⁸ Lucreția Jurj spune că nu s-a tras în ei până în dimineața zilei de 6 iulie, când au încercat să treacă Someșul. O explicație a numărului mare de incidente semnalate în documente ar putea fi aceea că majoritatea celor care se aflau în posturile de pândă erau soldați în termen, lipsiți de experiență, iar zgomotele petrecute în pădure în

timpul nopții, îi puteau determina să deschidă focul. Despre încercuirea din iulie 1952, Lucreția Jurj își amintește: „Eram încercuiți. Așa mulți erau că să puteau țâne de mână. Am stat o săptămână, încercuiți. N-am avut ce să facem și n-am putut să ieșim din cerc pă nicăieri. Așteptam să pornească raziile, căutările prin pădure, să strângă cercu’. Ei nu ne-o văzut și noi tăt așteptam să ni să ivească o ocazie să rupem cercu’. Da’ n-aveam nici o posibilitate și-atunci n-am avut ce face”.

Revenind la dimineața zilei de 6 iulie, pe la ora 7-7,30, în punctul Feirea, în fața soldaților din compania 2 a batalionului Oradea a apărut „grupul de bandiți”, care îi cuprindea pe frații Șuşman, Mihai și Lucreția Jurj, Roman Oneț, Ioan Popa și Gheorghe Mihuş. S-a deschis focul și „un caporal în termen de la Securitatea Oradea” l-a împuşcat mortal pe Ioan Popa. Din documente reiese că a fost împuşcat „în momentul când a vrut să atace organele care îl urmăreau”, lucru puțin probabil, varianta construită de Securitate fiind mai degrabă o încercare de justificare a focului executat asupra lui Ioan Popa. De altfel, Lucreția Jurj spune că ei nu au tras, ci au fost surprinși în timp ce încercau să treacă Someșul. Asupra lui Popa Ioan s-au găsit următoarele: o armă ZB retezată, 17 cartușe, un pistol Bereta cu 7 cartușe +3 făcute de el, 11 mii lei, bani vechi, un ceas Omega și o lanternă în stare de funcționare. Trupul a fost dus la Postul din Beliș unde i s-a făcut autopsia și a fost apoi îngropat de către Miliție la cca. 300 m. de post.¹⁰⁹ Pentru identificarea cadavrului a fost adus din Călata Petru Popa, tatăl victimei. Întors acasă, Petru Popa a povestit ce s-a întâmplat la Beliș. *„M-am înclinat spre el, da’ avea o barbă... până p-acî pă piept. Și numa’ un pic i se vedeau umerii obrazului și ochii și avea niște sprâncene mari. Le-am spus prima dată: nu mă leg de el, nu-l mai cunosc, nu așe o fost băiatu’ meu. Bine moșule, di ce nu-l cunoști? Păi pântru barba aia. Gândești că să fie el... nu știu cum ar fi când a fi bărbierit...”* Maria Popa, căreia Popa Petru i-a relatat povestea ne spune că „l-o recunoscut până la urmă... Acol’ i-o fost sfârșitul la bietu’ Ciota Ioan”. Avea 32 de ani...

Reconstituirea evenimentului din 6 iulie cuprinde unele inadvertențe între mărturiile orale și documente. Lucreția Jurj spune

că au fost luați prin surprindere de întâlnirea cu trupele de Securitate și că nu-și făcuseră vreun plan, în timp ce din documente rezultă că partizanii erau înțeleși că dacă nu vor reuși să scape din încercuire, „se vor împrăștia și va acționa fiecare pe cont propriu”. Regruparea urma să se facă la Traian Mocan din Scărișoara „care alimenta încontinuu banda”, la rudele lui Mihai Jurj din Scărișoara, sau la locul numit *Între Coaste* de pe muntele Călineasa. Consemnul era „frunza” și răspunsul era tot „frunza”.¹¹⁰

După ambuscada organizată de Securitate pe Someșul Cald, într-adevăr grupul „Șuşman” s-a împrăștiat. Gheorghe Mihuț a umblat singur prin pădure, nemâncat aproape de șapte zile, și a fost împușcat în timp ce încerca să iasă din încercuire.¹¹¹ (Lucreția Jurj) Rănit grav, a fost dus la Clinica Chirurgicală I din Cluj, unde, în dimineața de 15 iulie 1952, la ora 6, a murit. Din interogatoriul care totuși i s-a luat, s-au obținut informații despre armamentul de care dispunea grupul, despre cei care i-au alimentat și le-au furnizat informații. Între cei menționați s-au aflat: Traian Mocan din Scărișoara, președintele Sfatului din Răchițele, Moise Moise din Valea Bihorului și ciobani din Valea Drăganului, Dealu Horii, Poiana Horea, care îi alimentau cu brânză. Mihuț a recunoscut că a participat la „devastarea” Cooperativei din Săliște, a Ocolului Silvic Stâna din Vale și a celui din Beliș. Totuși, având în vedere situația în care se afla, declarația lui Gheorghe Mihuț poate ridica serioase semne de întrebare sub aspectul autenticității, mai ales că incidentele de la Cooperativa din Săliște și Ocolul Silvic Stâna din Vale nu sunt semnalate în alte documente, așa cum se întâmplă cu cele de la Giurcuța sau Beliș. Referitor la iarna 1951-1952, Mihuț a spus că au stat într-un bordei pe Valea Crăciunului, lângă Onceasa, iar alimente au avut din ce au adunat vara. Lui Gheorghe Mihuț i s-au adresat întrebări și în legătură cu ceilalți membri ai grupului. Despre Nuțu Bortoș, unchiul său, a spus că nu mai știe nimic de un an de zile, iar la întrebarea anchetatorului dacă Lucreția Jurj nu este însărcinată, Gheorghe Mihuț a răspuns că „nu este și nu a fost gravidă”.¹¹²

După momentul critic din 6 iulie, membrii grupului, mai puțin Gheorghe Mihuț, s-au reîntâlnit și, așa cum reiese din documente, au încercat de mai multe ori să „spargă încercuirea”, însă fără succes. O situație mai specială a fost în noaptea de 6/7 iulie, când au fost semnalate cinci tentative de ieșire din încercuire, dintre care una este deosebită de celelalte. La locul numit Poiana, cota 1511, au apărut „7-8 bandiți”, la cca. 7-8 pași de „soldatul Manea, din eșalonul de scotocire a batalionului Oradea, care se afla în post de pândă”. „Bandiții au luminat cu lanterna în fața ostașului și l-au întrebat că cine e. Soldatul crezând că este comandantul lui de pluton a răspuns că el este soldatul Manea. Unul dintre bandiți i-a răspuns că stai tov. Manea, că vin și eu și ceilalți. În acest moment de intimidare a soldatului, bandiții au dispărut”.¹¹³

Fără a-i putea descoperi, în 11 iulie a început împotriva celor cinci partizani rămași o „scotocire amănunțită a zonei încercuite”, cu un efectiv de 6 companii și 5 câini de urmărire de la Miliția Cluj. Una dintre echipe a găsit un bordei „distrus de curând”, iar în jurul său diverse obiecte: hărți, romane din colecția *15 lei*, broșuri religioase, o mașină de scris, o sticlă de un litru cu cerneală, 3 putini de brânză goale, un târnăcop, o casma, un burghiu, 8 sticle goale, 10 kg sare, 2 saci rupți, o tușieră și haine civile rupte.¹¹⁴ Într-un alt loc, a mai fost găsită „o ladă lungă de 40 cm în care se aflau o pâine de 5 kg, un sfert de pâine de 1 kg și jumătate, un săculeț de brânză gol, câteva ștergare de șters, un ghem de cânepă tors, un ciocan de potcovit caii, un clește de cuie, o pilă triunghiulară și o puțină de brânză goală”.¹¹⁵

Până la urmă, deși bine organizată, acțiunea autorităților s-a dovedit un semi-eșec. S-a reușit „eliminarea” lui Ioan Popa și a lui Gheorghe Mihuț, dar ceilalți 5 membri ai grupului au scăpat după ce s-au adăpostit într-o peșteră: „Tare greu o mai trecut săptămâna aia în încercuire. Dormeam pă rând că toți nu puteam, că eram slăbiți de foame și de stres. Nici foc nu puteam face. Într-o zi, o început să strângă cercu’. Cum veneau ei, noi ne retrăgeam și am avut noroc că am găsit o peșteră în care ne-am băgat...” (Lucreția Jurj)

După aceasta, timp de peste o lună, autoritățile nu au mai primit nici o informație despre restul grupului, cu toată munca informativă

organizată și susținută de Miliție și Securitate.¹¹⁶ La un moment dat erau folosiți un număr de 200 de informatori în Regiunea Cluj și 90 în Regiunea Oradea, dar pentru că majoritatea acestora erau „necalificați” și nu dădeau rezultate, s-a făcut o revizuire în urma căreia au rămas în Regiunea Cluj 49 și în Regiunea Oradea 15. În acest fel “s-a creat posibilitatea lucrătorilor operativi de a se ocupa mai intens [de] instruirea și dirijarea informatorilor..., care în momentul de față au sarcini concrete pentru urmărirea unor obiective precise (famalii, rude și elementele de sprijin)”.¹¹⁷

Restructurările făcute nu au ameliorat nici de această dată rezultatele, pentru că „informatorii nu depun nici un interes în această problemă... [și] nici un informator nu are la dosar nici o notă informativă... Este foarte greu de recrutat un informator care să dea randament... pentru că majoritatea cetățenilor sunt în favorul bandiților și caută numai să mintă organele noastre și ale Securității”.¹¹⁸ În urma acestei constatări, s-au făcut demersuri pentru a fi identificate noi elemente de sprijin și s-au repartizat echipe de supraveghere înarmate cu automate, puști ZB, pistoale și grenade. Patru dintre membrii acestor echipe aveau „școala de specializare bande”.¹¹⁹

De partea cealaltă, după ce i-au pierdut pe Ioan Popa și pe Mihut, partizanii au luat decizia să se despartă, până când situația se va îmbunătăți și nu vor mai fi urmăriți la fel de intens. Despărțirea lor avea să se dovedească definitivă. Frații Șuşman s-au deplasat în zona Brăișor, Morlaca, Traniș, Hodiș (în apropiere de Huedin), iar soții Jurj și Roman Oneț au trecut muntele spre Bihor, în zona Beiuș.

Referitor la Teodor și Visalon Șuşman, Onuț Ianc din Mărgău, rudă cu ei, spune că înainte de 1952 veneau și stăteau la el în timpul verii: „Aveam un grajd acoperit cu paie și acolo sta. Se cobora ziua prin arie, să uita pe la oameni... Veneau Visalon, Todor, Miha și a Cioti. Veneau și ieșau noaptea, ziua nu umbla nici într-o parte. Stăteau, dormeau, juca’ cărți, acolo în șură, nu se depărtau de acolo, erau fugari. Ne întâlneam, seara, dimineața, dar nu discutam. Asta era speranța că poate cumva scapă. De la un timp nu mai sperau la

nimica, o văzut că nu se mai poate. Erau disperați... O durat un an-doi până o intrat armată multă pe aicea și i-o spăriet... După un timp o venit iară și ne-o spus că s-o întâmplat treaba aceea' ... Ne-o spus că... [or] coborât pă o salcie uscată în peșteră. O spus Visalon că o auzit un soldat: *Tovarășe, aice s-ar putea să fie ceva*. Capitanu' o zis: *Nu-i nimic, mergeți înainte*.

Prin '54-'55 or mai stat pe aicea. Nu sta mult, câte o săptămână-două și iară să ducе. Și o venit toamna... până n-o dat neaua, pân octombrie-noiembrie, o venit într-o sară Visalon... o durnit sângur. Și zice: *Caută-mi un șirez, la caz că mă întâlnesc cu oarecine zăc că mă duc la pădure*. I-am căutat șirez, i-am dat o pereche de pantaloni de lână noi și când s-o învăluit ziua cu noaptea o plecat. În timpul când o venit ei, pe aci era Dejeu', la dispenser. O zăs, o dată, să mă duc la el și nu m-am dus. Că s-o fi întâlnit în altă parte, asta nu știu. Din '55 până în '58 n-o mai venit pe aicea. O stat la Traniș vreo 3-4 ani. În toamna lui '54 s-o dus... [și] de atunci n-o mai venit." (Onuț Ianc)

În vara anului 1954, soții Jurj și Roman Oneț se aflau în zona Beiușului, în satul Sudrigiu. Acolo au fost vizitați de Ana, sora lui Mihai și a lui Oneț, care fusese eliberată din închisoare și „folosită [de Securitate] pentru punerea în practică a unei combinații", în urma căreia cei trei să fie prinși.¹²⁰ Lucreția Jurj își amintește despre această întâlnire: „Prin iunie sau iulie... eram la Tania, în Sudriș, când ne-am trezit cu Ana... În '52, la un an după ce am plecat din Poiana de Vașcău, o denunțat-o cineva... [și] Securitatea o arestat-o pe ea și pe bărbatu-so... A doua oară când o fost arestată... o eliberat-o repede. Imediat o început să să intereseze de noi. Ea știa înainte ca noi să fugim de acasă cu cine o avut Mihai legături și ce oameni îl cunoșteau. Așa o prins firu' [și] o ajuns la Tania... Într-o zi, ne-am trezit cu [ea], la Sudriș. Eram în pod, în șură la Tania. Ne-o povestit cum o fost anchetată, cum o bătut-o și că o stat un an și jumătate în închisoare la Oradea. O recunoscut că o spus la anchetă că ne-o ajutat, că ne-o dat de mâncare. Dacă o bătut-o, ce era să facă? Apoi o încercat să ne convingă să ne predăm, că o să fim iertați, că n-au nimic cu noi, c-o să scăpăm, lucruri din astea. Am știut că nu mai suntem în siguranță... Ea o plecat. Ne-am gândit că poate o fost urmărită, sau spune la Securitate că

s-o întâlnit cu noi și unde suntem. Și-atunci am spus: *Gata! Trebuie să ne schimbăm locu'!* La câteva săptămâni, cei trei se întorc la gazda din Sudrigiu pentru a-și recupera câteva lucruri, dar sunt așteptați de Securitate și arestați. Mihai Jurj a fost rănit la cap și a decedat la scurtă vreme, probabil la Securitatea din Beiuș, Oneț Roman a fost condamnat la moarte și executat la Penitenciarul Oradea, iar Lucreția Jurj a fost condamnată la muncă silnică pe viață. (Lucreția Jurj)

Tot în 1954 au avut loc arestări și în Răchițele, unul dintre cei care s-au aflat în această situație fiind Vasile Moldovan. El a fost dus la Securitatea din Cluj, bătut și acuzat că ar fi aprovizionat „banda Șușman”. Pentru că avea copii mici acasă și îi fusese arestată și soția, a acceptat să colaboreze. „După două săptămâni n-am mai avut ce face... Comandantul Regiunii de Securitate o spus: *Îi băgăm în pușcărie, îi condamnăm pe amândoi, iar copii îi luăm să-i crească puterea populară.* După câteva zile... am acceptat să venim acasă, să colaborăm ca să-i prindă pe fugari”. După trei săptămâni a fost din nou arestat și acuzat că i-a anunțat pe partizani de acțiunile autorităților. I-a fost aplicat același tratament dur, dar care a încetat după ce au fost prinși soții Jurj și Roman Oneț. „Prin august, septembrie, în '54, mă duce la anchetă și-mi arată niște poze: *Îi cunoști?* Erau [doi] bandajați la cap... O prins în județu' Bihor pă Jurju Mihai, pă Jurju Lucreția și pă Oneț Roman”. Vasile Moldovan a fost judecat și condamnat în noiembrie 1954 la șapte ani închisoare. (Vasile Moldovan)

Iată cum, din vara anului 1954, după acțiunea din Sudrigiu, grupul „Șușman” continua să mai supravețuiască numai prin frații Teodor și Visalon Șușman. Pentru ei au urmat câțiva ani mai liniștiți, în condițiile în care din 1953 și mai ales 1954, activitatea Securității pare să fi intrat într-o etapă de oarecare amorțeală. Această conjunctură, precum și utilizarea de acte de identitate contrafăcute sau a unor nume false, le-a dat posibilitatea să rămână mai mult în sate, dar și să se deplaseze cu mai multă ușurință dintr-un punct în altul: „Ei o venit prin Traniș... Teodor... merea la coasă pe-aici. O lucrat la coasă, la un neam de-a nost' de la Brăișor. Mai venea cu

icoane. Îi zăcea Petre a Icoanelor... O venit... o spus că-l cheamă Colea Petru și o arătat buletinul. Am fost cu el ș-am băut, odată, cu șefii de post. N-o știut nimeni cine-i. Visalon se cam ferea... Avea lipsă doi dinți din față".(Ioan Florea)

Pe lângă gazdele din Traniș (familia Florea și Pașcalău), frații Șuşman au fost sprijiniți de mai multe persoane din Brăișor (Leontina Moldovan, Susana Capota), din Morlaca (Iosif Floca), din Hodiș (Aurel Boloș', Anica Lungu, Dumitru Tarău). Despre această perioadă Leontina Moldovan își amintește: „Aveam o șură acoperită cu paie și în pod o tăiet între grinzii o ușă. Pe acolo să coborau în poiată și stăteau cu vacile iarna. Videau cine vine. Cât o stat la noi, zăua stăteau, se hodineau, mai citeau o carte, mai aruncau gunoiul din poiată. De multe ori coborau în șură și dădeau de mâncare la vaci, mai vineau în casă... Todor picta icoane, în camera aia... și apoi le pune pe poliță și să uscau. M-am dus la Cluj, am cumpărat vopsele [și] sticlă, o făcut rame la icoane... Merea și stătea o zi la pădure, să-mă mai bată soarele, să nu fie bătător la ochi, că stătea numa' ascuns și era alb, [și] să ducea la Traniș cu icoane. Zăcea că-i Petrea de la Călățele... Le vindea și făcea bani. Mai mereau pe la Mărgău, pe la cunoscuți și mai aduceau mâncare. Odată o adus două putine cu brânză. Părinții vorbeau că ar fi bine să nu-i mai țină, că este periculos. De multe ori tremuram când trecea Miliția pe drum, că știam că suntem vinovați. Da' tata o fost un om bun și zăcea că ne-a scăpa Dumnezeu. Și o trecut cinci ani de zile... din 1952 până în 1957. Înainte de Crăciun s-o dus, că le-o zâs tata: *Mă oameni... acum nu să mai poate, că pe fata asta trebe s-o așază și dacă vine un om străin în casă, noi ce facem?* Și s-o dus. N-am știut unde, numa' am bănuț".

După ce au plecat de la Leontina Moldovan, Teodor și Visalon s-au dus la neamurile acesteia, familia Florea din Traniș. „Era iarnă, unde să meargă? O mers unde o cunoscut. O stat în podu' cămării, la unchiu Florea, în Traniș. El n-o știut, numa' lelea o știut. Băieții o știut, și Ioan și Gheorghe. Nu știu de unde [s]-o știut, că io nu le-am făcut cunoștință. S-o întâlnit și o avut încredere, și când colo suferiră toți. Opt de la noi din familie o fost condamnați pe viață.

Odată, vărul meu, Florea Gheorghe, o venit acasă din armată, în concediu, și o venit și la noi. Când l-am văzut am plâns de bucurie. Era, la noi, și [Iosif] Floca. [Vărul meu] o crezut că plâng pentru Șușmani și o zis să nu plâng că ăi la Traniș și ăi bine. Și o auzat și Floca. După o vreme l-o dus Securitatea și cred că o spus de Șușmani. O arestat-o și pe aia unde s-o ascuns ei după ce s-o dus de la noi, pe [Anica] Lungu. Ea n-o vrut să recunoască și o bătut-o până o 'nebunit'. Într-adevăr, Anica Lungu i-a ajutat cu alimente pe frații Șușman și, alături de nașul său, Tarău Dumitru din Hodiș, a asigurat legătura între aceștia și Iosif Capota. (Leontina Moldovan) „Anica se scula de dimineață și le făcea de mâncat și se ducea la Cluj și aducea alimente, că era bătător la ochi să cumpere în acea vreme conserve multe...”¹²¹

Consecință a revoluției din Ungaria, anii 1957-1958, au adus o accentuare a acțiunilor autorităților de prindere a ultimilor partizani. În acest context a fost arestat Iosif Capota din localitatea Brăișor, care a recunoscut, în anchetă, că în cursul anului 1957 a luat legătura cu frații Șușman, prin intermediul lui Tarău Dumitru, pentru a le vinde un aparat de radio portabil. Tarău, la rândul său, a fost arestat și a confirmat că la începutul anului 1957 a intrat în legătură cu frații Șușman prin intermediul finei sale, Anica Lungu, la care aceștia se adăposteau. Dumitru Tarău a fost „recrutat” de Securitate și folosit ca informator. Una dintre primele informații pe care le-a furnizat a fost aceea că frații Șușman sunt în legătură cu un croitor din Traniș, Gheorghe Pașcalău: „un croitor care are un aparat de radio *Doina*, la care ei ascultă emisiunile posturilor de radio”.¹²² Faptul că l-a cunoscut în această perioadă pe Teodor Șușman jr. este recunoscut de însuși Gheorghe Pașcalău: „...Da' Teodor ăla zicea că-i Petre. Eu așa știam. Am niște icoane de la el. I-am cusut o haină pentru icoanele alea, fără să știu că îi fugar. Când venea Petre ăla pe-aici, ne povestea de Șușman [Teodor sn.], cum [s]-o împușcat și[-o fost] îngropat într-o răpă. Până la urmă să dovedească c-o fost chiar tata lui...Eu nu mi-am putut da seama niciodată că el îi fugar. După comportament, nu era, să se uite pe geam, să se ascundă. Nu videam nimic deosebit la el... Era înalt,

lunguiet un pic la față, un bărbat bine, nu era un om urât. Era glumeț, Petrea, glumea și spunea bancuri... Om de treabă, respectuos, tăte calitățile le avea de om intelectual, nu de om țăran, de om mitocan. Patru icoane ne-o dat. [Am] zâs: *Cât să-ți dau? Coase-mi, bade Gheorghe, o haină...*"

Bazându-se pe aceeași sursă informativă, Dumitru Tarău, în noaptea de 8 decembrie 1957 Securitatea a realizat o descindere la locuința Anicăi Lungu din Hodiș, însă cei doi partizani nu au fost găsiți. Preventiv, s-a dat ordin ca jumătate din efectiv să rămână în șură, dar, nu se știe din ce motive, ordinul nu a fost respectat. Se presupune, totuși, că partizanii se aflau în gospodăria familiei Lungu, într-o ascunzătoare din podul șurii de unde au plecat a doua noapte. Anica Lungu a fost arestată, dusă la Cluj, iar în anchetă „a recunoscut cu mare greutate legăturile ei cu bandiții”. La Cluj, în celulă i-a fost introdus „un agent de cameră”, care a reușit să obțină anumite informații despre cei care au avut legături cu ea și cu partizanii. Pentru că informațiile primite nu erau suficiente, Securitatea a schimbat strategia. Anica Lungu a fost eliberată, iar la locuința sa din Hodiș a fost instalată „TO (tehnică operativă)”, cu scopul de a se urmări discuțiile pe care le va purta cu tatăl ei vitreg, Ilarion Brazda, „cu privire la bandiți, sau alte elemente”.¹²³ Din discuțiile interceptate de TO a reieșit că Ilarion Brazda s-a întâlnit în 28 decembrie cu „unul din bandiții Șuşman”, lângă comuna Morlaca, iar Aurel Boloș, fratele vitreg al Anuței, s-a interesat dacă „arma și cele 40 de cartușe... au fost luate de la ea de către bandiți” și a spus că „va merge în Morlaca să se întâlnească cu ei”. Aurel Boloș luase de la sora sa, Anica, două cojoace „ale bandiților”, pe care le-a dus la el acasă, urmând apoi să le restituie acestora prin intermediul lui Iosif Floca din Morlaca.¹²⁴

Pornindu-se de la informațiile obținute prin TO, lui Iosif Floca i-a fost înscenată o „infraacțiune” cu scopul de a putea fi arestat și anchetat. Un ofițer de Securitate acoperit l-a angajat să facă un transport de lemne, intenționat „fără documente” legale, motiv pentru care pe traseu a fost „reținut pentru cercetări”. Era perioada în

care Securitatea apela frecvent la astfel de „înscenări”, prin care anumite persoane care puteau furniza informații erau arestate sub diferite pretexte, pentru a nu se crea suspiciuni în rândul comunității și pentru a nu fi alertați partizanii. Transferat imediat la Cluj, într-adevăr, Floca nu a fost anchetat pentru „transportul ilegal de lemne”, ci pentru legăturile lui cu frații Șușman. În primele două zile de anchetă el „nu a recunoscut nimic”, dar a treia zi (1 februarie), fiind „încolțit”, a spus că partizanii se află în satul Traniș, com. Valea Drăganului, la Costan Florea, sau la fiul său, Romul Florea. El a mai spus că Leontina Moldovan a fost în 25 ianuarie în Traniș, unde s-a întâlnit cu fugarii și că Romul Florea a fost în 28 ianuarie la Huedin, de unde a cumpărat o pătură. Informațiile pe care le-a oferit autorităților au fost inventate, fapt recunoscut de Floca în fața colegului de celulă, care s-a dovedit a fi agent al Securității. Cu toate că informațiile date au fost false, pe baza lor s-a pregătit un plan operativ, care ulterior se va dovedi de succes.¹²⁵

Pornind de la declarațiile lui Iosif Floca, în dimineața zilei de 2 februarie, efective ale Ministerului de Interne și trupe de Securitate au efectuat o descindere în Traniș. Iosif Floca, care a participat la acțiune ca și „călăuză” i-a spus „colegului” său de celulă, că „a mers armată multă, 7 camioane și turisme”. Pentru a nu fi simțiți, s-au oprit la o distanță atât de mare încât au fost nevoiți să meargă pe jos de la 12 noaptea până la 5 dimineața. Trupele au fost împărțite în două și au înconjurat „obiectivul”. Casa, grajdul și șura lui Romul Florea au fost percheziționate de două ori, fără niciun rezultat. În acest timp, Romul Florea și soția acestuia, Floarea, au fost anchetați fără a divulga locul în care erau ascunși partizanii. Dar, „în jurul orei 8,30, Florea Floarea, fiind dusă în grajd și anchetată din nou, a început să strige că *nu se sperie de amenințări*”. La strigătele „anormale” ale femeii, s-a dat ordin ca o trupă să pătrundă din nou în pod și să dea tot fânul jos. În momentul când echipa a ajuns la gura podului a fost primită cu foc. Schimbul de focuri a durat aproape două ore, timp în care frații Șușman, care se aflau în pod, au fost somați să se predea. Au existat și câteva încercări de pătrundere în

forță din partea unei echipe de șoc, însă fără succes. Pentru a-i „intimida” s-a dat foc la o căpiță de fân ce se afla în spatele grajdului și au fost din nou somați să se predea, „în caz contrar... se va da foc și grajdului... S-a dat apoi foc la un colț al grajdului. După incendierea grajdului, echipa de șoc a mai încercat să pătrundă de două ori în interior, însă de fiecare dată au fost întâmpinați cu foc de armă. La a treia încercare, nu s-a mai putut pătrunde din cauză ca grajdul a luat complet foc. În acest fel bandiții au ars...”¹²⁶ A doua zi s-a efectuat identificarea cadavrelor de către gazde, iar „în urma autopsiei s-a stabilit că bandiții au ars de vii”.¹²⁷ La întoarcerea spre Cluj, „toți ostașii erau bucuroși că s-a terminat cu *Regele munților*.”¹²⁸

Evenimentul petrecut în februarie 1958 îmbină, în viziunea locuitorilor din zonă, adevărul cu elemente imaginare, însă ceea ce se știe cu siguranță și revine în majoritatea mărturiilor este că Teodor Șușman jr. și frate său au ars într-o șură din Traniș. „Securitatea o înconjurat șura și-atunci ei s-au apărat. Din schimbul acela de focuri, șura fiind acoperită cu paie, or luat foc. Nu se știe, au ars de vii sau s-au împușcat ei între ei înainte, nu se mai știe pentru că numai cadavrele le-au fost găsite, oasele, după ce a ars șura. Țsta a fost sfârșitul lor...” (Teofil Răchițeanu) „După ‘54 o rămas numai ei doi, restu’ toți o fost decimați. Frații o fost vânduți, trădați și într-o zi s-o dus Securitatea. Era o șură cu paie, le-o dat foc la șură, ei s-o împușcat”. (Vasile Moldovan) „În Traniș s-o tras o zi întreagă. O fost pârâți. Ei vorbeau cu o nevastă din Brăișor. Asta o avut ceva neamuri acolo și i-o dus acolo. S-o îmbrăcat un securist de prin Huedin, s-o făcut țigan și ea l-o lăsat să doarmă la ea. Și cred că noaptea o venit și Șușmanii acolo. Și o zis: *De ce l-ai lăsat pe țiganu’ ăsta aici?* El a doua zi s-o dus la Huedin, o vinit și o arestat-o pe nevastă și apoi o spus ea că unde-s”. (Suciu Teodor)

O dată cu moartea lui Teodor și Visalon, grupul „Șușman” nu mai exista. Rămănea, însă, un număr mare de persoane reținute la sfârșitul anului 1957 și începutul lui 1958, ca „elemente de sprijin”. O parte au fost arestate înainte de moartea fraților Șușman, iar restul în 15/16 februarie 1958, în cursul unei noi acțiuni întreprinse

de Securitate. Cei arestați până la 1 februarie au fost duși la Cluj și anchetați, din documente reieșind că „la început nu au vrut să recunoască legăturile pe care le-au avut cu bandiții, însă ulterior au recunoscut...”¹²⁹

Procesul „elementelor de sprijin ale grupului Șușman” s-a desfășurat la Cluj, iar la 26 iulie 1958, în Dosarul 806/1958, s-au pronunțat următoarele sentințe: Anica Lungu, Aurel Boloș din Hodiș; Gheorghe Florea, Floare Florea, Costan Florea, Ioan Florea și Romulus Florea din Traniș; Leontina Moldovan și Iosif Floca din Morlaca; Ilarion Brazdă și Ana Brazdă din Hodiș; Mihai Moldovan din Brăișor, au fost condamnați la muncă silnică pe viață, confiscarea totală a averii și cheltuieli de judecată, pentru favorizare la constituire în bandă în scop terorist. Emilia Lungu și Cornelia Lungu din Hodiș au fost condamnate la opt ani, respectiv cinci ani închisoare corecțională, confiscarea totală a averii și cheltuieli de judecată pentru omisiunea denunțării la crima de constituire în bandă în scop terorist... Cu aceeași încadrare au fost condamnați și Gheorghe Pașcalău din Traniș și Nicolae Neag din Răchițele la câte zece ani muncă silnică și cinci ani interdicție corecțională, confiscarea averii, cheltuieli de judecată. Ilarie Lung din Hodiș a fost condamnat la șapte ani muncă silnică, patru ani degradare civică, confiscarea averii și cheltuieli de judecată. În total au fost condamnate 17 persoane. Au fost înaintate recursuri, dar, cu excepția lui Ilarie Lung, căruia i-a fost admis, fără a i se modifica pedeapsa, toate celelalte au fost respinse.¹³⁰

Așadar, după moartea tragică a lui Teodor și Visalon și după arestarea celor care i-au susținut, pe Vlădeasa s-a așternut liniștea. O vreme, despre existența partizanilor mai „mărturisea” „raiul lui Șușman” din Răchițele, care în 1961 i-a atras atenția lui Alexandru Păltinean, proaspăt numit executor judecătoresc în raionul Huedin: „...am observat în apropierea fostului sediu al Sfatului Popular o gospodărie mai bine organizată decât restul gospodăriilor din sat și am întrebat ...cărui fapt se datorează gospodăria aceea mai deosebită și atunci mi [s]-a spus că îi casa lui Șușman, dar că la acea dată funcționa acolo o casă de nașteri. Și atunci mi [s]-a spus despre

Șușman și rezistența grupului organizat sub conducerea lui. [Era] o casă construită în genul caselor de munte, acoperită cu șindrilă, îngrădită și avea pomi fructiferi, ceea ce în zonă, eu n-am văzut să mai aibă cineva..." Asociată cu o anumită încărcătură simbolică, gospodăria lui Șușman trebuia, la rândul său, să dispară, motiv pentru care a fost distrusă. După 1990, Traian Șușman a revenit în Răchițele. A mai regăsit din imaginile pe care le luase cu el în 1948 doar un nuc: „Când am plecat de-acasă aveam un nuc cât mine de mare. Acuma până-n cer era... Casele le-o distrus..."

Și totuși, pe lângă nukul lui Șușman, a mai rămas memoria celor care i-au cunoscut pe partizani și au suferit alături de ei: „[Teodor Șușman] a fost într-adevăr un *om mare*. I se zicea *Tatăl Munților* și *Tatăl Moșilor*... Pentru că numai Șușman bătrânul a câștigat *drepturile moșilor*. A bătut cu pumnul în masa Regelui de a căpăta drepturi pentru moși: să exploateze pădurile și să aibă libertatea să pască marginile drumurilor când plecau cu carele prin țară până spre Dobrogea..."

Note

¹ Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, Ed. Litera, București, 1994, p. 124-135.

² Keith Hitchins, *România 1866-1947*, Humanitas, București 1996, p. 532, 535-536.

³ *Ibidem*, p. 547-558.

⁴ *Ibidem*, p. 558-576.

⁵ *Ibidem*, p. 574-580; *Cartea neagră a comunismului, crime teroare, represiune*, Humanitas, București, 1998, p. 735.

⁶ K. Hitchins, *op. cit.*, p. 580; *Cartea neagră...*, p. 735; Ghiță Ionescu, *op. cit.*, p. 172-173.

⁷ Victor Frunză, *Istoria Stalinismului în România*, Humanitas, București, 1990, p. 411-413; Ghiță Ionescu, *op. cit.*, p. 218-222.

⁸ *Cartea Neagră...*, p. 737-738.

⁹ *Ibidem*, p. 736-737.

¹⁰ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj (ANDJC), Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, dosar 68/1951, f. 417.

¹¹ *Idem*, dosar 42/1951, f. 8.

¹² *Idem*, dosar 35/1953, f. 20.

¹³ *Idem*, dosar 42/1951, f. 8.

¹⁴ Nicolae Șteiu, *Protopopul Aurel Munteanu erou și martir al neamului*, Cluj-Napoca, 1998, pp.76-78.

¹⁵ ANDJC, Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, dosar 42/1951, f. 3, 5.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Idem*, dosar 35/1953, f. 20.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Idem*, dosar 42/1951, f. 8.

²⁰ *Ibidem*, f. 9.

²¹ *Ibidem*, f. 10.

²² *Ibidem*, f. 3.

²³ *Ibidem*, f. 11.

²⁴ *Idem*, dosar 28/1950, f. 258.

²⁵ *Ibidem*, f. 258-259.

²⁶ *Ibidem*, f. 260; dosar 35/1953, f. 21.

²⁷ *Idem*, dosar 28/1950, f. 258-259.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Idem*, dosar 17/1950, ff. 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36.

³⁰ *Idem*, dosar, 28/1950, f. 4.

³¹ *Idem*, dosar 42/1951, f. 9.

³² *Idem*, dosar 28/1950, f. 83; dosar 26/1950, f. 90.

³³ *Idem*, dosar 25/1950, f. 217.

³⁴ *Idem*, dosar 61/1951, f. 29.

³⁵ *Idem*, dosar 59/1951, f. 3.

³⁶ *Idem*, dosar 42/1951, ff. 8-11.

³⁷ *Idem*, dosar 68/1951, f. 34.

³⁸ *Idem*, dosar 28/1950, ff. 16-17, 26.

³⁹ *Ibidem*, f. 17-18.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 143.

⁴¹ *Idem*, dosar 35/1953, f. 21.

⁴² *Idem*, dosar 28/1950, ff. 6-9, 11, 13, 37, 38, 75.

⁴³ *Ibidem*, f. 79; dosar 68/1951, f. 9.

⁴⁴ *Idem*, dosar 28/1950, ff 330-331.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 260.

⁴⁶ *Idem*, dosar 35/1953, ff. 8, 9; dosar 69/1951, f. 41.

⁴⁷ *Idem*, dosar 25/1950, f. 38, 56; dosar 37/1951, f. 29; dosar 68/1951, ff.1, 10.

⁴⁸ *Idem*, dosar 37/1951, f.115; dosar 68/1951, ff.10-11.

⁴⁹ *Idem*, dosar 68/1951, f. 11.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 15; dosar 37/1951, ff. 10, 115.

⁵¹ *Idem*, dosar 68/1951, ff.1, 10.

⁵² *Ibidem*, f.1

⁵³ Arhiva Institutului de Istorie Orală Cluj-Napoca (AIIO), Fond Fotocopii, Dosar I, f. 71.

⁵⁴ ANDJC, Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, dosar 68/1951, f. 15.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 20.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 18.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Idem*, dosar 37/1951, ff. 273-274.

⁵⁹ *Idem*, dosar 37/1951, f.273-274.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 307.

⁶¹ *Idem*, dosar 68/1951, f.10.

⁶² *Idem*, dosar 37/1951, f.307; dosar 50/1951, ff. 1, 5, 6, 20; dosar 70/1951, f. 2.

⁶³ *Idem*, dosar 50/1951, f. 9.

⁶⁴ *Idem*, dosar 42/1951, f. 1.

⁶⁵ *Idem*, dosar 42/1951, f. 5.

⁶⁶ *Idem*, dosar 68/1951, f.41.

⁶⁷ *Idem*, dosar 42/1951, f. 3, 5, 17, 21.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 17.

⁶⁹ *Idem*, dosar 68/1951, f.219.

⁷⁰ *Idem*, dosar 70/1951, ff.2, 30; AIIO, Fond Fotocopii, Dosar I, f.72.

⁷¹ *Idem*, dosar 70/1951, f.2.

⁷² *Idem*, dosar 68/1951, f.272; Lucreția Jurj susține că ea și soțul său nu au participat la această acțiune, dar este de părere că este posibil să fi fost frații Șuşman, Gheorghe Mihuş şi Ioan Ciota. Părerea dânzei este confirmată şi de o descriere ulterioară a ciobanului Cozea din Călata şi dintr-o declaraţie dată de Gheorghe Mihuş.

⁷³ *Ibidem*, f.54; dosar 37/1951, f. 388.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Idem*, dosar 68/1951, f.64.

⁷⁶ *Idem*, dosar 37/1951, f. 431.

⁷⁷ *Ibidem*, f. 502.

⁷⁸ *Idem*, dosar 35/1953, ff. 10, 11; dosar 68/1951, f.79.

În documente apare adesea, în mod eronat, cu numele de Nicolae Pandea.

⁷⁹ *Idem*, dosar 37/1951, f. 431; dosar 61/1951, f.5.

⁸⁰ *Idem*, dosar 68/1951, f. 78.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*; dosar 61/1951, f. 19.

⁸⁴ *Idem*, dosar 37/1951, f. 502.

⁸⁵ *Idem*, dosar 37/1951, f. 478, 502.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 477; dosar 68/1951, f.79.

⁸⁷ *Idem*, dosar 37/1951, f. 531; dosar 68/1951, f. 94, 125.

⁸⁸ *Idem*, dosar 68/1951, f. 94, 125, 126.

Vasile Moldovan spune despre Romulica și Emil că au făcut câte un an și jumătate-doi de închisoare, după care, în 1954 au fost ridicați de Securitate și duși lângă Fetești, cu domiciliu obligatoriu.

⁸⁹ *Idem*, dosar 68/1951, f. 90.

⁹⁰ *Ibidem*, f.105.

Este greu de spus ce s-a întâmplat cu Ioan Bortoș, mai ales că informațiile despre acesta sunt foarte puține. La începutul lui august 1951, Teodor Rășinar s-a întâlnit în pădure cu Ioan Bortoș. Acesta își cosea hainele, era nebărbierit, slab și cu hainele rupte. Rășinar s-a oferit să-i dea pâine și să-i aducă un brici să se bărbierească, dar Bortoș a refuzat pentru a nu-i crea probleme. El a spus că „în curând va muri, că tare slăbit se simte” și că „m-aș prezenta, dar acum este prea târziu, mai bine voi sta să mă prindă, că și așa mă caută încontinuu”. (dosar 35/1953, f. 7) În iulie 1952, Gheorghe Mihut spunea, în anchetă, că nu mai știe nimic despre unchiul său de un an de zile. (dosar 68/1951, f. 272), iar în februarie 1953 circula un zvon conform căruia Ioan Bortoș ar fi fost împușcat de către membrii grupului, întrucât „nu mai putea să judece ce face și... le era frică să nu le divulge secretul și pe urmă să cadă prinși toți” (dosar 35/1953, f.12).

⁹¹ *Ibidem*, ff. 214-217, 219-221.

⁹² *Ibidem*, f 220. A se vedea pentru detalii *Interviul cu Lucreția Jurj*.

⁹³ *Idem*, dosar 70/1951, ff.14-15, 21, 22, 27.

⁹⁴ *Idem*, dosar 68/1951, f.153.

⁹⁵ *Ibidem*, f.219.

⁹⁶ *Ibidem* ff. 214-217, 219-221.

⁹⁷ *Ibidem*, ff. 215-216, 220-221.

⁹⁸ *Ibidem*, ff. 217, 221.

⁹⁹ *Ibidem*, f.215.

¹⁰⁰ *Ibidem*, ff. 215, 216, 220.

¹⁰¹ *Ibidem*, f.155, 158, 159.

¹⁰² *Ibidem*, ff.184, 187.

¹⁰³ *Ibidem*, f.187.

¹⁰⁴ *Ibidem*, ff.226-227, 240-241, 247-248.

¹⁰⁵ *Ibidem*, ff 240-241.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ *Idem*, dosar 61/1951, ff.23-24.

¹⁰⁸ *Idem*, dosar 68/1951, ff. 262, 264.

*A se vedea pe larg în *Interviul cu Lucreția Jurj*.

¹⁰⁹ *Idem* dosar 50/1951, f.20; dosar 68/1951, f. 264; dosar 70/1951, f.29.

¹¹⁰ *Idem*, dosar 68/1951, ff.271-272.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ *Ibidem*, ff. 260-262, 268, 269.

¹¹⁴ *Ibidem*, f. 259.

¹¹⁵ *Ibidem*, f. 268.

A se vedea pe larg în *Interviul cu Lucreția Jurj*.

¹¹⁶ *Ibidem*, f. 288.

¹¹⁷ AIIO, Fond Fotocopii, Dosar I, f. 4.

¹¹⁸ *Idem*, dosar 68/1951, f. 304.

¹¹⁹ *Ibidem*, ff. 362-363.

Ianc Onuț se referă la încercuirea din iulie 1952.

Alexandru Dejeu – lider al grupului de rezistență anticomunistă „Capota-Dejeu”, care s-a manifestat tot în zona Huedinului începând din 1946-1947.

Alexandru Dejeu a fost arestat în decembrie 1957, condamnat la moarte de către Tribunalul Militar din Cluj și executat în 1958 la Penitenciarul Gherla.

¹²⁰ AIIO, Fond Fotocopii, dosar I, f. 5.

A se vedea pe larg în *Interviul cu Lucreția Jurj*.

Apare în documente și cu numele de Boloș Anton Viorel.

Iosif Capota - lider al grupului de rezistență anticomunistă „Capota-Dejeu”, care s-a manifestat tot în zona Huedinului începând din 1946-1947. Iosif Capota a fost arestat în decembrie 1957 în localitatea Brăișor, condamnat la moarte de către Tribunalul Militar din Cluj și executat în 1958 la Penitenciarul Gherla.

¹²¹ Informație oferită de o participantă la interviul realizat cu Victoria Țoc, care a dorit să-și păstreze anonimatul. Convențional a fost numită f.1.

¹²² AIIO, Fond Fotocopii, dosar II, ff. 11, 21, 26.

¹²³ *Ibidem*, ff. 12, 22, 26.

¹²⁴ *Ibidem*, ff. 12-13, 22-23; 45.

¹²⁵ *Ibidem*, ff. 12-13; 32-33; 47-51, 52-55.

¹²⁶ *Ibidem*, ff. 14-15, 52.

¹²⁷ *Ibidem*, f. 15.

¹²⁸ *Ibidem*, f. 53.

¹²⁹ *Ibidem*, ff. 16-17, 57-62.

¹³⁰ ANDJC, Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, dosar 16/1958, ff. 250-267.

LISTA DE MARTORI

1. **Ioan Florea** – s-a născut în 9 ianuarie 1935 în localitatea Traniș, jud. Cluj. A fost arestat în anul 1958 pentru legăturile pe care le-a avut cu grupul „Șușman”;
2. **Catrina Giurgiu** – s-a născut în Răchițele, jud. Cluj și a fost fiica lui Ioan Bortoș. A fost anchetată cu brutalitate la Securitate, dar nu a fost condamnată;
3. **Nicolae Giurgiu** – s-a născut în 6 decembrie 1926 în Răchițele, jud. Cluj. A fost soțul Catrinei Giurgiu și ginerele lui Ioan Bortoș. Arestat în mai 1950 pentru legături cu grupul „Șușman”, a fost condamnat la un an și jumătate și a efectuat un an și opt luni;
4. **Onuț Ianc** – s-a născut în 20 iunie 1926, în Mărgău, jud. Cluj. Rudă cu frații Șușman, i-a ascuns pe aceștia în gospodărie timp de mai mulți ani. Nu a fost arestat, nefiind descoperit;
5. **Ioan Mihuț** – s-a născut în 23 martie 1944, în Răchițele, jud. Cluj. Fratele mai mic al lui Gheorghe Mihuț;
6. **Leontina Moldovan** – s-a născut în 22 august 1931, localitatea Brăișor, jud. Cluj. La părinții ei au stat ascunși frații Visalon și Teodor Șușman timp de cinci ani (1952-1957). A fost arestată în 1958, împreună cu tatăl ei.

7. **Vasile Moldovan** – s-a născut în 25 septembrie 1921, localitatea Răchițele, jud. Cluj. Arestat în 1954 pentru colaborare cu grupul „Șușman”, a fost eliberat la scurt timp cu condiția să colaboreze cu autoritățile pentru prinderea fraților Șușman. Este arestat din nou după câteva săptămâni și condamnat la șapte ani de închisoare;
8. **Ana Neag** – născută în Răchițele, jud. Cluj. Soția lui Nicolae Neag, a sprijinit grupul „Șușman”, dar nu a fost descoperită;
9. **Nicolae Neag** – s-a născut în 1922, localitatea Răchițele, jud. Cluj. A fost arestat în 1951 pentru colaborare cu grupul „Șușman” și a fost condamnat la 4 ani de închisoare;
10. **Gheorghe Pașcalău** – s-a născut în 28 iulie 1924, localitatea Traniș, jud. Cluj. A fost arestat în februarie 1958 pentru colaborare cu frații Șușman și a fost condamnat la zece ani de închisoare;
11. **Maria Popa** – născută în 23 mai 1933, în localitatea Călata, jud. Cluj. L-a cunoscut pe Ioan Popa (Ciota), relatând câteva ipostaze din viața de partizan a acestuia;
12. **Maria Purcel** – născută în 1913 în Răchițele, jud. Cluj. A fost arestată în 1951 pentru că a sprijinit grupul „Șușman”. A făcut doi ani de închisoare la Cluj și la Mislea și a fost eliberată în 1953;
13. **Teofil Răchițeanu** – s-a născut în 5 ianuarie 1943 în Răchițele, jud. Cluj. Tatăl său, Petru Purcel, a fost în relații apropiate cu Teodor Șușman sn. și a dispărut în condiții neclare în 1951. Teofil Răchițeanu incriminează grupul „Șușman” pentru moartea tatălui său;
14. **Sofia Sârzia** – născută la 24 august 1931 în localitatea Călata, jud. Cluj. L-a cunoscut personal pe Ioan Popa, fiind nepoată de soră a acestuia.
15. **Vasile Sârzia** – născut în 1923, în localitatea Călata, jud. Cluj, soțul Sofiei Sârzia. L-a cunoscut personal pe Ioan Popa, fiindu-i destul de apropiat;
16. **Teodor Suciu** – s-a născut la 8 martie 1925, localitatea Răchițele, jud. Cluj. A stat în munți cu grupul Șușman câteva luni, în toamna anului 1948, după care s-a ascuns în Timișoara și în zona Sibiului. Arestat în 1958, condamnat la 7 ani de închisoare;
17. **Traian Șușman** – s-a născut la 1 decembrie 1925. Fiul lui Teodor Șușman, a plecat pe munte împreună cu tatăl și frații săi în august 1948 și a fost arestat în decembrie. După eliberare a avut domiciliu obligatoriu. Nu s-a mai întors în Răchițele decât după 1990. În prezent locuiește la Iași.

***Mărturia Lucreției Jurj
despre rezistența
anticomunistă din Apuseni
(1948-1958)***

MOȚII. O ISTORIE VĂZUTĂ DE APROAPE

Povestiți primele amintiri despre copilăria și familia dumneavoastră.

M-am născut în 2 octombrie 1928, într-o zi de marți, în comuna Scărișoara Nouă¹. Atuncia satul nostru era comună și era așezat în plasa Valea lui Mihai, județul Sălaj. Tot în Valea lui Mihai am fost botezată. În Scărișoara Nouă, satul meu natal, am făcut primii ani de școală până în '40. De toate, șase clase am putut face, din care două le-am terminat în refugiu. Și în Bârca² am fost la școală, primul loc unde s-a refugiat familia mea, în 1940. Și apoi de acolo ne-am mutat iarăși. Îmi amintesc că eram tăt cu notele și cu caietele după mine, pă care le-am purtat peste tăt, până când am completat șase clase. Pă urmă am vrut să mă duc la profesională, la croitorie în Turda... Da' am ajuns prea repede acolo, pentru că ar trebui să vă mai spun câteva lucruri despre satul în care m-am născut.

De ce îi spunea Scărișoara Nouă? Pentru că această localitate o fost formată din familiile moților aduși pă granița cu Ungaria, din Scărișoara Veche³, de la Ghețar, din Munții Apuseni. Scărișoara Veche, așa îi spune. De acolo au venit familiile noastre și la noua așezare i-o spus tăt Scărișoara. Da' ungurii îi spun Lighet, în ungurește. Însă noi i-am zis Scărișoara Nouă. Acuma aparține de comuna Pișcolt, nu mai îi comună, îi numa' sat. Între războaie satul nostru era comună, pentru că aveam primărie, prăvălie, aveam tot. În zona noastră, Valea lui Mihai era localitatea mai importantă, acolo mergeam mai des. Pă atunci Valea lui Mihai era un orășel mic.

Să vă spun cum s-o format satu' nostru. După primul război o fost reforma agrară. Atunci o luat pământu' de la grofi și o dat la fiecare familie în proprietate câte 16 iughere. Asta ar fi 8 hectare. Apoi vă puteți închipui, la familii de câte 7-8 copii, cât o ajuns pământu', mai ales după ce o apucat să-l împartă prin moșteniri. Pământu' nu era rău, da' era tare nisipos, era mai bun pentru vie. Și cine o fost mai înstărit de acolo, de acasă, și o mai avut pământ, o

putut să-l vândă și să cumpere mai mult în Scărișoara Nouă. Da' cum o fost? O adus lumea în câmp și o spus: *Aicea-i satu', aci să face satu', aci vă faceți casa*. Și l-o interesat pă fiecare cum să-și facă gospodăria. Că azi nu mai poate face lumea numa' dacă-i dă statu'. Atunci, în 20 de ani, moții noști' o făcut tăt satu', o construit școală, biserică și tăt de ce-o avut nevoie. Și așa s-o format comuna, numa' din oameni veniți din Scărișoara Veche. Că mai sunt comune care-s din Alba, comuna Horia, comuna Ianculești, care-s din Poiana Horii, din Mătișești, din Arada, Vadu Crișului, Vadu Moților.

Da' cu toate că o mers în altă zonă, moții și-or păstrat obiceiurile. La noi în sat mireasa era îmbrăcată ca și la Scărișoara din Apuseni: cu costum național, nu cu voal, cu panglici. Am și eu o poză a lu' soră-mea din '40, de acolo din sat, pă care să poate vedea treaba asta. În general am păstrat portul. După ce ne-am refugiat nu l-am mai ținut, da' cât am fost în Scărișoara Nouă, da. Bărbații purtau pantaloni țesuți din lână sau din cânepă și cămăși făcute tăt așa. Femeile purtau fuste largi și costum național tăt ca la Scărișoara de lângă Câmpeni. De sărbători, obiceiurile erau tăt ca la moți. De Crăciun nu să făcea pom, că atunci nu să obișnuia. Da' umblau colindătorii în fiecare casă. Dimineața, în Ajun, umblau copiii mici, seara umblau cei mai mari. A doua zi, în casele unde erau fete de măritat, veneau feciorii cu muzică. Mergeau cu muzica la fiecare fată , jucau și le dădea fiecare ce putea. De Paști iară să duceau la biserică, tăt așa noaptea la Înviere, și până dimineața nu mâncau nimic. Satele din preajmă nu ne-o influențat că erau numa' unguri. Mai erau și români, dar erau de acolo, erau băștinași. Da' tata nu avea treabă cu ungurii, avea chiar prieteni unguri, nu era un om care să fie ranchiunos. Nici ei n-o avut treabă cu noi, numa' atunci în '40 când o vinit Ungaria, atuncea s-o luat de noi, c-o zis că suntem *vinituri*. Acuma, despre obiceiurile din Scărișoara Nouă aș mai putea spune că fiecare zi de sâmbătă era destinată curățeniei. În fiecare sâmbătă lumea își mătura strada și curtea. Țsta era obiceiul, tătă lumea făcea curățenie. Era un sat de moți, de oameni considerați poate de unii mai reduși, dar erau foarte cinstiți și curați. Și pă urmă o început să-și deie copiii pă la școli...

Așa o ajuns și părinții mei din Apuseni pã frontiera Ungariei. O venit și ei tãt de acolo, din Scãrișoara de lângã Cãmpeni, acolo cum mergi la Ghețar. O venit în 1921, dupã primul război mondial, când s-o făcut reforma agrarã. În Scãrișoara Veche părinții mei erau sãraci, cã erau din familii cu copii mulți. Da' cu ei nu au mai venit nici frați de-a lu' tata nici de-a lu' mama. Atuncea o fost lumea sãracã, n-o avut de unde sã aibã. Tata o rãmas cu alea opt hectare, 16 iughere, care le-o primit. Cu alea am rãmas. Alãturi cu părinții mei, din Scãrișoara, o mai venit 150 de familii. Pã urmã au mai venit și alții... Pãnã la război, Scãrișoara Nouã o ajuns cam la de 200 de fumuri. Au venit de bunã voie oamenii, cã erau sãraci. Li s-a spus cã le dã pãmânt, pentru cã acolo, la munte, oamenii nu prea aveau cu ce trãi. Fãceau ciubere, aveau cãte un cãluț, puneau pã cal ciuberele alea și hai pãn țarã, *cu cercuri și cu ciubarã*. Nu știți cãntecu' ăsta? *A plecat moțu' pãn' țarã, cu cercuri și cu ciubarã/ Sã le deie pã fãinã...* Cã și tata tãt cu pãdurea sã ocupa. Dup-aia s-o făcut agricultor, cã nu mai era pãdure... De ciubãrit nu s-o mai ocupat cã nu mai aveau lemn. Își mai reparau ei când li sã strica un ciubãr sau altceva. Atãta știau sã facã. Da' altceva nu, cã un ciubãr nu ai cum sã-l faci din orice, trebuie și lemn special.

Dupã ce-o venit la Scãrișoara Nouã, o trebuit sã sã apuce repede de treabã. Mama ne povestea cã la început, prin '21, și-o făcut pã un câmp o gropã, o colibã în pãmânt, ca sã aibã unde dormi și unde sta, abia pã urmã o început sã-și clãdeascã casã. În 1928, când m-am nãscut eu, aveau deja casã. Atunci ei, sãracii, lucrau cu ziua la oamenii mai înstãriți care aveau vite și care le puteau duce materialul pentru casã. Cã ei și-o zidit singuri casã, nu cu maiștri... Prima casã nu a fost din cãrãmidã, o fost din chirpici. Dupã 20 de ani aveau casã cu douã camere, bucãtãrie și cãmarã. Aveau grajduri și o șurã mare pentru țãnut nutrețu' la vite. Aveau vie și douã grãdini. Era o casã de oameni gospodari.

Da' sã vã spun cãte ceva despre părinții mei. Pã tata, care s-o nãscut în 1897, l-o chemat Teodor Lazea, din familia Lazea, cã pã la moți pã acolo sunt multe nume de astea. Mama sã numea Maria și era cu doi ani mai tãnãrã decãt tata. Ei s-au cãsãtorit în 1919 sau

1920. Tata nu o fost în război că avea un defect la un picior. Când o murit, în '72, tata o avut 75 de ani. Mama o tăt spus, când erau ei slabi, că ei când mor, mor amândoi odată. Tare credincioasă o fost mama! Și într-adevăr, mama o murit aproape o dată cu el. Numai trei zile i-au despărțit. O murit tata, mama l-o înmormântat, am venit acasă, ne-am culcat și dimineața, la 7, o murit. Nici nu luasem drapelul de la poartă. O avut 56 de ani de căsnicie.

Noi am fost 10 copii, da' n-am trăit numa' șase. Doi au murit chiar mici: Maria și Sanfira. Pă urmă o murit o fetiță de patru ani, Gaftia o chemat-o. Apoi o mai murit un băiețel de un an jumate, Ionel. Aia au fost patru și șase au trăit. O soră, Otilia, o murit la 30 de ani la Turda. Era căsătorită și o rămas de ea o fetiță. Am avut o soră, Sofia. Ea o murit la Recaș, lângă Timișoara, da' numa' acuma, la șaptezeci și ceva de ani. Un frate, Petru, care l-am avut aicea, în Cluj, s-o născut în 1926 și o murit în 1995. El o fost subinginer horticol. Mai am un frate la Copșa Mică, pă care îl cheamă Iosif. El s-o născut în 1921 și o fost inspector financiar. O altă soră, născută în 1931, trăiește la Turda, numele ei îi Vana Samfira. De fapt Zamfira, numai noi i-am spus Samfira.

Eu am fost al șaptelea copil. După ce m-o născut mama pă mine, în 1928, o mai fost tri: Samfira, care trăiește la Turda, Gaftia și Ionel. Eu am avut o copilărie tare săracă, tare săracă. Mergeam cu vitele la pășune. Aveam vite, aveam găște, aveam... Că acolo la țară erau turme de găște pă care oamenii le trimiteau la câmp. Și trebuia să grijim și de porumb să nu ni-l mănânce ciorile. Eram mică, nu știu dacă aveam cinci-șase ani și stăteam în câmp și cu o sperietoare de aia, speriam ciorile, să nu mănânce porumbul. Tăt așa, de mici copii, mergeam la cules de floarea soarelui, de cartofi... Până ce ne-am refugiat. După ce ne-am refugiat o fost altceva. În plus lucram pământul. Mai lucram și la alții că nu ne ajungea al nostru, cât aveam, că noi eram mulți. Aveam curtea plină de păsări, o vacă-două cu lapte și porci. Porc tăiam în fiecare an. Că din altceva nu aveai din ce trăi, că nu era ca acuma că te duci la prăvălie și cumperi. Omu' trebuia să aibă el în curtea lui tăt ce-i trebuia. Vinul nu să vindea la noi. Fiecare om avea vie și făcea câte 5-600 de litri. Vinu' să bea iarna.

Părinții noștri o fost tare buni cu noi. Nu ne-o bătut și ne-o spus totdeauna: *Uite cum îi, noi nu suntem oameni bogați, să fiți cuminiți, să nu furați, să respectați bătrânii, să respectați un om necăjit. Dacă vă duceți undeva să vă mai puteți duce încă o dată.* Țin minte că mama întotdeauna ne spunea: *Dacă te duci undeva așa să te porți ca să mai poți să te duci și a doua oară acolo.* N-am să uit niciodată povestea asta a mamei. La noi în sat nu era garduri între grădini și unul dintre vecini avea mere. Știu că odată am luat un sort de mere și am venit acasă. De pă jos le-am luat. Și m-o întrebat mama de unde le am, c-o știut că noi n-avem. I-am spus de unde și m-o trimis cu ele înapoi la vecinu'. N-o trebuit să mă bată, că vorba mamei o fost sfântă. *Când sfințește soarele ești acasă!* Acuma eu eram copil, da' asta era și pentru celelalte surori care erau mai mari. Nu era posibil să stai seara pă stradă, după căderea nopții. Că atunci nu avea lumea ceas. Și când să duceau oamenii la gară la Curtuișeni, sau undeva, mergeau după cântatul cocoșului. Cât despre tata, el era mai mult cu câmpu' și cu vitele. Îi plăcea să aibă vite frumoase. Era un om foarte harnic, muncea și aducea tăt în casă. Mama era mai mult cu gospodăria, cu grija copiilor. Atuncea cum era: că să semăna cânepă, in... Femeile torceau, țeseau și făceau pânză, că atunci nu să cumpăra de la prăvălie. Să topea, să melița și să țesea pânză la război. Din ea făceau cămăși, haine de pat, făcea tăt ce trebuie. Și eu am țăsut și am tors. Încă eram bucuroasă că mă lăsa mama să țăs. Știu că aveam tri-patru ani când ne dădea mama călți din ăia, care era mai răi, ca să toarcem, să ne obișnuim. Ne bucuram dacă torceam și noi. Câteodată stăteam până la 1-2 noaptea și torceam. Pânza să fierbea cu cenușă de lemn, nu cu detergent, că nu era atuncea. Să făcea leșie și să fierbea... Și rufele să puneau în ciubere mari, iar deasupra să turna apă fiartă, peste cenușă, și curgea apa și iar o pune la fiert. La fel să făcea și cu jirebile care să foloseau la țesut. Eu și acuma mai am prosoape țesute de mama.

Despre jocurile noastre din copilărie nu pot spune prea multe, că eram mai mult cu munca. Legam în șură o funie sau un lanț și ne

faceam hintă, sau săpam nisipu' în grădină și ne făceam acolo casă. Că noi aveam o grădină tare nisipoasă, iar pă un sfert aveam salcâmi, pădure. Acolo ne jucam. Apoi rupeam din grădină, cu tăt cu floare, dovlecii care era legați și ziceam că îs păpuși. Și acuma țin minte. Mai făceam minge din cârpe sau din păr de vite, după ce le țesăla tata. Ce știu copiii de astăzi ce o fost atunci!

La școală o fost bine, că nu era departe de noi. Mie mi-o plăcut. Am avut un învățător, da' o murit de mult. Era un bețivan, era dur și nici nevastă-sa nu era mai grozavă. Da' noi, ca familie, ne-am avut bine cu ei. Că ea o botezat un băiat de-a lu' mama. Atuncea noi eram patrioți, că eram pă graniță. Păzeam granița României și cântam: *Noi suntem chemați să apărăm frontiera ce-o avem*. Totdeauna când mergeam cu școala la Valea lui Mihai, aveam steagu' românesc și cântam. Și apoi cine eram noi...! Ne-o crescut în spirit de patrioți, deși moții nu trebuie crescuți, că ei să nasc patrioți.

Mama și tata o făcut școala la austro-ungari, da' numa' doi-trei ani. Știau să citească și să scrie. Citeau pă cărți de rugăciuni, iar tata citea și pă reviste. La vârsta lui de 75 de ani citea fără ochelari. Tare credincioși o fost părinții mei, atât tata cât și mama! Nu exista nici o dimineață în care să nu ne pună în genunchi să ne rugăm. La biserică mergeam în fiecare duminică, pentru că aveam biserică în sat. Nu exista să nu mergem la biserică! Când am fost copii, în fiecare sâmbătă aveam religie. Preotul Moga ne ducea cu clasa la biserică, unde ne spovedeam și ne împărtășam.

În politică, tata era liberal. Atâta știu. Eu eram copil atuncea și aveam vreo 11-12 ani. Nu mă interesa pă mine, da' îl auzeam numa' cum vorbea cu oamenii prin sat. Problemele satului îl interesau pă tata. Mergea la întruniri, mergea la Primărie când să făceau adunări, la alegeri... Întotdeauna era prezent! Era un om la care nu-i trebuia nimic de la nimeni, dar nici ce era al lui nu lăsa. Era un om hotărât!

În 1940, la sfârșitul lui august, România a pierdut partea de Nord-Vest a Ardealului. Ce s-a întâmplat cu satul dumneavoastră, care a intrat în zona de ocupație maghiară, având în vedere că fusese constituit cu 20 de ani mai devreme prin colonizare de populație românească, la granița cu Ungaria?

Îmi amintesc că am ieșit pă stradă când ne-o ocupat, că pă stradă pă la noi o trecut armata ungurească. Încă ne dădeau tricolor de-al lor. La început noi nu am vrut să plecăm, știam că n-am avut nimica cu ei. Și apoi unde să te duci? Unde să pleci de acasă? Așa că n-am vrut să ne refugiem, am vrut să rămânem acasă. Care o fost mai tineri o mai plecat. Ei o trecut în România mai din timp, s-o dus cu trenu'. Cei tineri s-o putut duce că nu aveau locuință, nu aveau familie. Da' cei care erau gospodari și cu copii unde să plece? Până la urmă ungurii nu ne-o lăsat c-o zis *că suntem venetici pă pământu' lor*. Că acolo unde stăm fi pământu' lor. Că pământu' o fost luat de la o moșie maghiară, a lu' Bolaj. Atunci ne-o scos, c-o zis că am fost aduși pă pământul lor. Ne-o anunțat să ne pregătim pentru a părăsi satu' și ne-o dat termen de o săptămână, timp în care o vândut fiecare ce-o putut. La fel am făcut și noi, ce-am putut am vândut. Banii care i-am căpătat, și o fost vreo 12 000 de lei, i-am pus deasupra într-o ladă mare pă care o aveam acasă. Că la noi în casă nu s-o ascuns banii niciodată. Atuncea era mult 12 000. Numa' bine că o venit niște civili cu niște jendari unguri, cu pene de cocoș în pălărie. Ați auzit, că atuncea așa purtau jendarii. O deschis lada, ne-o luat banii și s-o dus. Înainte de asta o zis *că dacă facem ceva bagă baioneta în noi*. Ăștia o fost civilii care o venit cu jendarii. N-ai avut ce să zici nimica. O bătut pă cine o vrut, o făcut ce-o vrut. S-o întâmplat și cazuri că i-o mai bătut pă oameni. În comuna Ianculești, oamenii dormeau pă câmp noaptea. Îi drept că la noi în sat nu o bătut pă nimeni.

Pă urmă ne-am refugiat.* Într-o dimineață, era în toamna lu' 1940, o ven' ar.nata, în fiecare casă o intrat, și ne-o scos afară, fără nici un fel de despăgubire. Așa am plecat tăt satu' până în '45. Care cum o putut: cu trenu', cu căruța, pă jos. Fiecare cu ce avea. O pus

oamenii, săracii, la căruță și vite care n-o mai fost niciodată prinse, numa' ca să le scoată, să vie în România cu ceva vite. Numa' să nu le prăpădească. C-o venit de pă sate unguri ca să cumpere de la noi. Atunci ori le vindeai ori le lăsa. Noi am avut două vaci și le-o pus tata la căruță. Ce-o muncit în 20 de ani o pus pă o căruță, cu nutrețu' pentru vite cu tăt. Atuncea, de la Valea lui Mihai, mai cu căruța, mai pă jos, am mers pâna la Oradea. Vaai! Să rupeau, să stricau roțile... Și-o fost greu să mergem tăt pă jos, vreo 70 de km, cât îi de la Valea lui Mihai la Oradea. Noaptea, unde ne odihneam, ne păzea armata, că ne omoreau civilii, că ziceau că *de ce am venit pă pământul lor*. Erau acolo extremiști, hortyști. Ăștia aveau treabă cu noi, nu alții. De-aia armata ungară ne-o condus pă jos, până la graniță. Și ploua și lapovița... Era ca în noiembrie! Când am ajuns la graniță, grănicerii unguri n-o vrut să ne lasă cu vitele, o zăs că *să tragem căruțele după noi, că nu ne lasă să trecem în România cu atâtea vite*. Ne-o lăsat până la urmă că s-o dus oamenii pă la ambasadă și apoi am trecut. După ce am trecut granița o venit armata română cu mașinile, i-o luat pă oamenii care mergeau pă jos, pă cei care erau în vârstă și pă copii. Așa am ajuns la Holod⁴. Acolo, undeva, știu că ne-o cazat armata. La popota armatei o făcut mâncare și ne-o dat și nouă. Tăt de la Holod, unde-am fost toată comuna, ne-o repartizat. Îmi pare rău că nu am apucat să cumpăr o carte unde era o poză cu satul nostru, cum eram toți adunați, cu căruțe cu coveltire, așa cum eram pă drum. Și ne-o repartizat prin Moldova, prin Oltenia, câte trei-patru familii într-o comună, că tăt satu' nu aveau unde să ne ducă.

La Holod, că acolo îi și gară, ne-am imbarcat fiecare spre destinație. Atuncea erau legionarii la putere. Așa am ajuns noi în comuna Bârca, alături de încă două familii. Era sora mea, Sofia, cu bărbatu-so și încă o familie. Aveam două vaci, una albă și una roșie, pă care le-am dus cu noi. Cea albă, nu mai știu cum o chema, avea niște coarne mari și când o văzut-o oltenii să uitau la ea ca la circ. Iooui, ce noroi era de la gară până în Bârca! Doamne, ce greu ne-am dus până în sat! N-am să uit niciodată cum am ajuns prin noroiu' ăla, așa obosiți. În Bârca am și umblat prima dată cu catarige.

Acolo ne-am dus la Primărie și am fost foarte bine primiți. Și primaru' l-o ntreat pã tata dacã vrea sã ne gãseascã o casã în sat, sã stãm la ceva familie și sã trãim din ajutoare, ori dacã vrem sã lucrãm la boieri. Tata o zis cã el nu cerșește. Era un boier, nu mai țin minte cum îl chema, și tata o zis cã dacã îi ține vacile el sã duce la el, cã vrea sã munceascã, nu sã trăiascã din cerșealã. Atuncea ne-am dus la boier', undeva pã deal, mi sã pare cã în afara satului. Acolo ne-am instalat și o venit la noi o familie de învățatori din Bârca. Am tãt ținut minte cum îi chema, da' acum nu mai știu. O venit sã mergem la ei sã ne deie *de ale mîncãrii*. Cã așa era vorba la ei. Învățătoru' ne-o dat o grãmadã de alimente și am rãmas prieteni cu familia lui. Eu mergeam la școalã... De Crãciun am fost acolo, am primit foarte multe cadouri de la școalã și de la Primărie. De la prãvălii ne-o dat materiale, ne-o fãcut paltoane, sandale. La școalã veneau copiii cu mîncare și pentru noi. Cã eram io și sorã-mea. Io am fost și în Cãrna, un sat cãtre Dunãre. Mi-aduc aminte cã am fost cu șareta la niște neamuri de-ale învățătorului. El o vrut sã mã lase acolo, sã aibã grijã de mine rudeniile lui. Da' n-am vrut sã stau, cã mi-o dat de mîncare mãmãligã cu ciorbã de pește și nu mi-o plãcut.

Sã vã spun despre boier. Oooo, era frumos acolo la gospodãria boierului! La curte, avea camere pentru argați. Ne-o dat și nouã o camerã cu bucãtãrie și cãmarã. De Crãciun, ne-o mai dat și o jumãtate de porc tãiat. Așa sã dãdea la argați atuncea. Fiecare argat primea de Crãciun cãte un porc. Numa' cã noi ne-am dus în postul Crãciunului și nu ne-o dat decãt jumãtate. Am mai primit multã ceapã, soia decorticatã și alte alimente. Cãt am stat în Bârca, tata o lucrat la boier și cu ce-l plãtea ne puteam întreține. Tata muncea și el pã acolo pã la grajd, da' nu era mare treabã de fãcut. În plus, boierul, pãnã în primãvara lui '41 o fost de acord sã ne ținã și cele douã vaci fãrã vreo obligație.

În Bârca, ne-am dus cu toatã familia. Io, împreunã cu una dintre surori, cu Samfira, mergeam la școalã. Cu noi o fost și cele douã surori mai mari. Fratele meu, Petricã s-o angajat la un geamgiu, sã învețe meserie. Pãnã la urmã s-o fãcut horticultor. Acolo erau geamgii

de prin părțile Huedinului, de la Mărgău. Că ăștia o umblat mult cu geamuri, în tăta țara.

Buni oameni o fost în Oltenia! Erau tare primitori. Da' la Bârca am stat puțin. Numa' din Postul Crăciunului până în primăvara lui '41. Am plecat din Bârca pentru că ai noștri săteni o vrut să primim pământ, să fim toți împreună, să nu ne despărțim. O fost tare legați! Și o făcut cerere, nu știu pă unde, și ne-o zis că ne duc în Ardeal, să ne deie pământ.

Așa am revenit în Ardeal în primăvara lui '41. Din Oltenia am venit cu trenu', c-o trebuit să luăm cu noi și vacile. O fost un marfar. Păi ce, parcă nouă ne-o dat personal când ne-o mutat de colo-colo? Tăt vagoane de-ăstea de marfă ne-o dat. Atuncea nu umbla oamenii numa' cu personalu', cu rapidu'... călătoreau și cu marfaru'. Ajunși în Ardeal, iar ne-o împărțit în mai multe localități. Ne-o adus aicea pă la Pădureni, Cooc, Frata și Vișinel. Ne-o împărșiat pă tăți. Noi în Cooc⁵ am fost, lângă Câmpia Turzii. Acolo ne-o dat pământ, da' nu mai țin minte cât. Am locuit pă la oameni prin sat, c-am fost mai mulți într-o comună. Primăria i-o obligat pă săteni să ia câte o familie de refugiați și să le dea câte o cameră. Bineînțeles, care o avut camere mai multe. Pă familia noastră ne-o oprit în Cooc un administrator, care era tăt refugiat, da' din Crasna. Era un băiat tânăr. O văzut că mama îi o femeie curată, ne-o văzut pă noi, și atuncea ne-o dat o locuință la ferma unde era el. Unde ne-o dat nouă pământ era un fel de fermă. Ceva proprietar era și acolo în Cooc. No, și în primăvara lu' '41 am semănat grâu, că era tare bun pământul acolo la Cooc. Pă urmă, aministratoru' de la fermă l-o dus pă frate-meu Petrică și l-o înscris la școala horticolă din Turda. L-o băgat, cu alte cuvinte, la școală. N-o trăbuit să plătească numa' înscrierea că era refugiat. O soră, Otilia, s-o dus la cismaru' din Cooc să-și repare pantofii și... s-o îndrăgostit cismaru' de ea. Apoi Otilia s-o căsătorit și-o rămas acolo în Cooc. Pă soțu' ei îl chema Vasile Furdul, da' o murit și el. Și tare, tare rău le-o părut la părinții lu' Vasile că băiatu' lor și-o luat o mocană. Că așa ne spunea nouă, mocani. Da' Otilia era fată frumoasă și o fost dragoste la prima vedere. Așa am rămas

numa' eu cu soră-mea, Samfira, cu Iosif, cu mama și cu tata. Apoi am stat în Cooc, nu mai țin minte, până în toamna lui '41 sau începutul lui '42. Că oamenii o făcut iară cerere că vor toți într-o comună. Atuncea ne-o dus în Bucovina.

În județul Storojineț ne-au așezat în comuna Jadova⁶, unde în sfârșit ne-am reunit tăt satu'. Nu știu exact cum îi zicea, Jadova Veche sau Jadova Nouă. Acolo, la dracu' în praznic ne-o dus. Era o sărăcie de n-o mai văzut nimeni ce era acolo. O sărăcie că numa' pipirig din ăla să făcea și numa' cartofi și săcară. Umblau oamenii cu papuci din lemn scobiți. Deasupra lemn și dedesupt tăt lemn era. Așa umblau oamenii pe-acolo. Când ne-am dus noi, erau oamenii tare săraci. Satele erau goale, numa' foarte puțini o mai rămas. Înainte, în Jadova, după cum am aflat noi atunci, o fost ruși, germani, evrei. Pă toți i-o dus și-o lăsat tăt în urma lor: case, gospodării foarte frumoase, vite... Erau casele goale, cu mobilă, haine, cu tot. Cei care o fost mai înstăriți își făcuseră casele în afara satului, direct pă pământul lor. Unde o avut pământ acolo și-o făcut casă. Noi am nimerit chiar în afara satului, într-o astfel de gospodărie. Era o casă frumoasă și mare de-a jidanilor care o stat acolo. Așa frumoasă era! Erau o cameră și o bucătărie. Avea șură, avea grajd, avea tot. Da' acolo nu aveam cu ce trăi și atuncea ne dădeau alimente cu kilogramu', că nu aveam de unde mânca nimic. Ne aduceau grâu din Rusia, de pă teritoriile ocupate de români și germani. Grăul era gol, tăt cu gărgărițe, da' și pă ăla îl împărțea după membrii de familie. Câte tri kilograme de grăunțe de membru de familie. Cu alea ne duceam la măcinat și din alea trăiam. Cartofi erau. Că numa' cartofi să făceau în părțile alea. Nu-i vorbă, că ne-o dat și pământ, da' ce să facem cu el că nu era de treabă. Era numa' pășune. Ne-o mai dat unelte de lucru, da' ce să lucrî acolo că nu să făcea nimica. Ne-o dat o vacă și o vițică, că n-am mai avut vacile noastre. Le-o vândut tata că nu am mai putut să le ducem cu noi și o zâs că acolo ne dau ei. Și ne-o dat, da' vaca o fost bolnavă că o mâncat un cui și o trebuit să o taie. Am rămas numai cu jurinca.

Da' nici Jadova nu le-o plăcut, că nu-i bun pământul, și voiau în altă parte. O făcut iară' cerere și am primit în județu' Rădăuți, în comuna Țibeni, satu' Țibeni⁷. Acolo ne-am dus în toamna lui '42...

De fapt s-o dus mama, tata și Samfira. Eu și frate-meu am rămas la Jadova, că aveam vitele și fânul pă care nu puteam să-l ducem. În vara lui '42 am cosit și am făcut fân pentru vite. Aveam acum „două moșii” în Țibeni și în Jadova. În primăvara lui '43 ne-am dus la Țibeni și eu cu Iosif. Am plecat definitiv. Țibeni era un sat frumos, da' atât așa gol o fost ca și Jadova. Ici colo mai era câte un localnic, care o mai rămas. Acolo erau mai mulți refugiați, nu numa' noi, da' nu era o problemă că satu' era mare și ne-am înțeles bine. Fiecare își vedea de treaba lui, fiecare căuta să-și aranjeze să trăiască, să samene. Că pământu' era foarte bun la Țibeni. Am avut și acolo vaci, sămănam grâu și in. Pentru in, aveam contract cu o fabrică. Îl dădeam, ni-l plătea și fabrica îl prelucra. Fiecare căuta să muncească, nu aștepta să i să dea. Io îmi amintesc că mergeam la cules de cartofi pă sate, oameni mari și copii. Am fost și la pus de puieți la mănăstirea Sucevița unde să făceau plantații. Cât am fost la Țibeni mai mergeam la Rădăuți la târg, era orașul cel mai apropiat. Până acolo puteam merge pă jos, nu mergeam cu trenu' și nu era nici autobuz. Tât pă jos ne duceam! La Țibeni am stat până în toamna lui '43, pentru că să vorbea că s-o pierdut războiul și vin rușii. Ne speriam de ei, credeam că-s niște monștri, niște ... Lumea tât spunea: *Vin rușii! Vin rușii!* Atunci mama o vorbit cu tata și i-o spus: *Am stat să ne ocupe ungurii, da' rușii nu mai vreau să ne ocupe. Nu mai stau să ne ocupe și rușii.*

Norocu' nostru o fost că Sofia, atunci când ne-am mutat din Cooc, s-o dus în Băilești⁸. Ea o vorbit cu o patroană de la fabrica de ulei din Băilești, ca să ne facă chemare. Că fără chemare nu te lăsa să te duci dintr-o parte în alta. Unde să te duci? Dacă nu aveai unde, dacă nu aveai un loc stabil nu-ți dădea voie să pleci. Știu că patroana asta, Valentina o chema, o depus o cerere prin care îl solicita pă tata la ea la fabrică. Așa am primit aprobare să ni să deie vagon. Am luat un vagon de 15 tone ca să ne încărcăm tât ce aveam de dus. Pentru că aveam o jurincuță de un an și ceva, dar și porc de Crăciun crescut la Țibeni. Apoi ne-am imbarcat pă tren și ne-am întors pentru a doua oară în Oltenia. În Băilești ne-am dus la o familie unde locuia sora mea. Da' cum patroana aia care ne-o făcut chemarea, de fapt nu

avea nevoie de noi la fabrică, o trebuit să ne găsim de muncă în altă parte.

Până la urmă, pentru că era un boier și acolo în Băilești, tata s-o dus la el și s-o angajat acolo la curte. Era un boier' bogat, avea foarte mult pământ, păcat că nu-i mai țân minte numele. Să purta bine și cu oamenii. Oamenii erau mulțumiți că puteau lucra unul singur la boier și pă ăla îl plătea de putea întreține tăt restu' familiei. Ceilalți puteau lucra în altă parte, sau puteau merge la școală. Era mulțumită lumea! No, și apoi ne-am stabilit la curtea boierului, ne-o dat și nouă o locuință. De fapt, cum o fost? Curtea nu era unde ne-am instalat noi. Boieru' avea casele lui în oraș, noi eram mai la marginea localității unde avea grajdurile și magaziile cu cereale. Aici erau făcute locuințe speciale pentru muncitori.

De la boier, familia noastră primea în fiecare lună 4 băncioare de porumb și câte 5 de grâu. Așa să numeau măsurătorile lor, băncioare și într-una intrau cam 16 kilograme. Atâta ne dădea pă lună, da' să știți că ne ajungea. Pentru familia noastră ajungea. Că în Băilești am fost numa' patru, mama, tata, io și sora mai mică, Samfira. Pă Iosif, fratele cel mare, l-o luat în armată și l-o dus la război, iar Petrică o rămas la Turda la școală. Otilia era la Cooc, unde s-o măritat. Sofia era în Băilești, era măritată, avea familia ei. Sora mai mică, Samfira, încă nu terminase școala. Ea o mai fost la școală și după ce am ajuns în Băilești, că era născută cu un an după mine. Cât am stat în Băilești, Samfira o mai locuit și la un preot din localitate și o avut grijă de o nepoțică a lui. Popescu îl chema și avea un băiat care era student la medicină. Mai târziu, după vreo 20 de ani, Samfira s-o întâlnit cu băiatu' la Turda. Ea lucra la un restaurant, iar feciorul preotului din Băilești era medic tăt în Turda. Când o văzut-o o zăs: *Nu ești tu, Zaza?* O recunoscut-o după atâta timp...

În ce mă privește pă mine, ca să mă întorc la perioada de refugiu' din Băilești, io am mai lucrat la curte alături de alte fete. Am și o poză cu ele, pentru că am lucrat împreună până în '45, când ne-am întors acasă. Lucram la magazie, lopitam la cereale, să să aerisească ca să nu le mânce gârgărițele. Lucram cu o lopată de

lemn. Mai duceam apă cu găleata sau ajutam la treieratu' orezului. Boieru' ala avea semănat și orez. Mai aveau la curte și un fel de batoză, care mergea cu foc, nu știu cum îi spuneau oltenii, și am mai ajutat și acolo. Tăt pă moșia boierului, când o fost nevoie, am mai ajutat la descărcatu' sacilor de cereale.

Oooo, era să uit să vă spun! În Băilești o vrut să mă fure un băiat. Că acolo furau fetele, așa era obiceiul. Era grădina publică, sau cum îi spunea, unde să duceau fetele la plimbare duminica. Își puneau o floare de mușcată în păr și mergeau la plimbare în grădina publică. Și acolo m-o curtat și pă mine un băiat. Atunci aveam 16 ani. Venea seara, săracu, și când venea tata acasă fugea de la geam, că pândeau pă la geam. Era orfan, numa' mamă avea, și zicea către mama să mă lase în Băilești. Da' io n-aș fi rămas acolo... Doamne ferește! Nu-mi plăcea obiceiul, nu-mi plăcea nici mâncarea care o făceau, borș și pește. Ș-apoi, p-atunci eram și eu prea tânără, îmi venea greu să mă despart de mama că și la 19 ani mi-o fost greu. Da' băiatu' era drăguț.

No, și asta o fost în Băilești.

Ce s-a întâmplat cu familia dumneavoastră după încheierea războiului?

În '45 când s-o dat Ardealu' înapoi la România, am primit ordin să ne întoarcem acasă. Ne-o dat iarăși un tren special și ne-o stabilit și zâua când să fim la gară. Am plecat primăvara, am pă un caiet scrisă data exactă. Ne-am dus la gară și apoi o săptămână am tăt venit. Tăt marfar era și ăsta. Ne trăgea pă linie moartă în câte-o gară și rămâneam acolo zile întregi. Prin gări era plin de armată. Erau rușii. Nemți erau în '40, când ne-am dus în refugiu. Iooi, rușii o fost când ne-am întors. Noi, femeile, nu ne puteam coborî din tren că dădeau peste noi. Erau trenuri cu ruși, cu armată rusească. Toată lumea să temea de ei. Erau duri și răi. Doară și în Băilești, când o ajuns rușii, știu că eram sus în magazie, s-o dus la conac, o intrat înăuntru și pă geam o aruncat afară din camere toată mobila

boierului. O făcut prăpăd! O venit acolo la curte, o luat un bou și l-o tăiat. O făcut mare dezastru! Vă spun că, atunci când ne-am întors, nu am mai putut coborî din tren, să nu ne vadă rușii. Nici o femeie nu o ieșit afară, numa' bărbații mai mergeau.

Trecând peste câte peripețiile astea, după cinci ani lungi și grei de refugiu, ne-am întors acasă. Războiu', în tăt timpu' ăsta nu s-o prea atins de noi. Știu atâta numa', io eram mică, că avea tata pă front un nepot, pă la Odessa. Știu că făcea mama prăjituri, să țină, să nu să strice, și le trimetea pă front. Atâta țin minte despre nepotu' ăsta a lu' tata. Pă front, după cum am mai spus, o fost și frate-meu Iosif, da' el o revenit acasă sănătos.

No, și când am ajuns în sat erau buruienile până la streășina casei. Nu locuise nimeni acolo, era plin de șobolani, că depozitase cineva soia și rumeguș în camere. Atuncea șobolanii și-o făcut cuiburi. Să urcau și prin pomi. Satu' era pur și simplu ocupat de șobolani. Nu te mai puteai apropia de nimica. Tri săptămâni, că știu că era vară, am dormit în șură până când am zugerăvit. Căzuse tăt de pă pereți, era dezastru. Dormeam în șură și să urcau șobolanii peste noi. Îi auzeam când trăgea porumbu' după ei prin pod. Mai târziu și puii de găină și de rață ni i-o cărat pă o gaură. Era turmă de șobolani! Oamenii o făcut o cursă care să desfăcea în două părți și băga acolo ceva și așa îl prindea. Apoi puneau un sac și îi dădea drumu' în sac. Ca porcu zbiera! Da' până când o pus otravă în tăt satu', lumea nu i-o stârpit. Așa o fost.

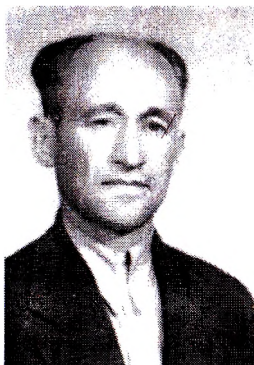
Totuși, după cinci ani de zile, lumea să bucura că s-o întors în sat, că acolo își avea fiecare locul lui. O fost și unii care nu s-o mai întors. O rămas prin alte părți, în primul rând tineretu'. Că s-o căsătorit, sau s-o mai angajat prin fabrici, prin țară și atunci n-o mai venit. Da' aproape toți s-o întors. Că la fiecare casă o venit câte cineva. N-o rămas case goale, da' aş minți dacă aş spune că situația satului nu s-o schimbat. N-o mai fost aceiași oameni ca și când ne-am dus. Din familia noastră nu ne-am întors decât patru: eu, soră-mea Samfira, mama și tata. Frate-meu Petrică o rămas în Turda, iar Iosif nu revenise de pă front. Otilia care s-o căsătorit în Cooc, o rămas și ea acolo împreună cu bărbatu-so.

Pă urmă am început să muncim pământu' care îl lăsasem în toamna lu' '40. Că să știți că lumea nu prea să ocupa cu politica. Io personal nu m-am interesat de treaba asta. Abia după ce m-am măritat, m-am luminat la cap cu politica. Noi, familia noastră, eram săraci. Atunci tata s-o angajat paznic în sat, de unde era plătit în cereale. Apoi, după ce o adunat cereale, le-o vândut și o cumpărat două vaci mari pentru lapte și să aibă cu ce lucra. Erau așa de frumoase... Una o fătat doi viței, așa era de mare. În orice caz, cu ce am mai avut noi, cu ce o mai primit tata de la pază, ne-am descurcat. Am dus-o mai greu până ce am apucat să ne facem prima recoltă. Că ne-am întors primăvara, în '45, și atunci, vă închipuiți, că nu aveam nimica. Via era nelucrată, netăiată și erau acri tare strugurii, s-o sălbăticit. Era vie din asta nouă și tămâioasă.

În '47 s-o dus mama cu tata la munte, în Scărișoara Veche. Muriseră părinții lu' tata și frații lui i-o dat ceva vite. O fost o jurincă, parcă, și o vacă, pă care le-o primit pentru partea lui de pământ. Cu moștenirea asta ne-am mai refăcut gospodăria.

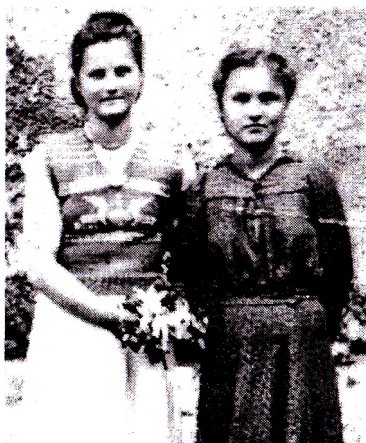
**Teodor și Maria Lazea –
părinții Lucreției Jurj**

**Iosif Lazea – fratele
Lucreției Jurj**

**Vana Sanfira –
sora Lucreției Jurj**

**Lucreția Jurj și
sora ei Sanfira – 1945**

ZILE ȘI NOPTI CU SECURITATEA PE URME

În '47 aveai 19 ani, vârsta la care, pe vremea aceea, fetele de la sat trebuiau să se mărite. Cum v-ați căsătorit dumneavoastră?

Chiar în '47, s-o dus și mama la părinții ei și de data asta m-o luat și pă mine. Am fost atunci și la Ponor (comuna Răchițele)⁹, unde era o soră de-a lu' mama. Comuna Răchițele aparținea atunci, ca și acuma, de Cluj. De fapt Ponoru' era între hotare. Era între Bihor, Cluj și Alba. Acolo, în Ponor, l-am cunoscut și pă viitoru' soț, da' nu mi-o plăcut cum era zona și n-am stat în '47. Nu mi-o plăcut că-i munte și io eram deja obișnuită la șes. Casele erau câte una, ici-colo. Erau tare rare, deși unde locuia mătușa, sora lu' mama, era lumea ca într-o gară. Lucrurile cum o fost? Mătușa mea, Sanfira, era căsătorită cu tata viitorului meu soț, Mihai. Da' el nu era copilu' mătușii mele, era dintr-o căsătorie anterioară a viitorului socru. Deci, mătușa mea, Sanfira Jurj, cum să numea după soț, era mama vitregă a lu' Mihai. Pă tata lui îl chema Nicolae Jurj. El s-o căsătorit cu mătușa după ce prima soție, mama lu' Mihai, o murit. Pă ea o chema Rafila și o murit când era el mic. Până la urmă, atunci, prima dată, nu mi-o plăcut și m-am întors acasă cu mama. Mătușa ar fi vrut cu orice preț să rămân și să mă căsătoresc cu Mihai pentru că ea nu avea copii. Mihai, când l-am văzut în '47, mi s-o părut un băiat timid pentru că el nu era așa umblat ca mine. Da' era foarte deștept. Însă nici el nu o insistat foarte tare să rămân și atunci m-am dus acasă.

Între timp el o plecat în armată. Însă după un an, adică în vara anului 1948, iară m-am dus la Ponor. O venit și acuma mama cu mine. Mama o rămas în Ponor până ne-am înțeles, că nu mă puteam despărți de ea. Tăt încerca să mă îmbune: *Că o să mai vină ei în Ponor, că o să mai mergem noi în Scărișoara Nouă*. Așa că de data asta nu m-am mai întors și am rămas la mătușa. Da' m-am dus că m-o tăt bătut mama la cap: *De ce să fii tu săracă și să suferi și tu cât am suferit io?* Îmi

spunea *că ea o muncit așa de mult și să nu trăbuiască să muncesc și io atâta*. Că erau foarte bogați. Familia lu' Mihai era foarte bogată pentru vremea aia. Aveau și slugi. Însă trebuie să vă spun drept că acumă și eu parcă am vrut să merg, nu o fost vorba atâta de insistențele mamei. Nu puteau hotări numa' părinții. Ne-o întrebat și pă noi dacă vrem. Nu o fost așa că, vreți nu vreți, vă căsătoriți. Așa nu să putea. Oricum, Mihai s-o bucurat tare mult că m-am întors. Și apoi, în '48, ne-am căsătorit. Da' nu ne-am căsătorit în Răchițele, ne-am dus în comuna Scărișoara Veche, în Gârda de Sus, că acolo erau rudele lu' mama și ale lu' tata. Am fost la popa Lelu, că el ne-o și cununat. Tăt preotu' și cu unu' de acolo din Scărișoara, la care nu-i mai țin minte numele, ne-o fost nănași. Da' trebuie să vă zic că nu tăt lumea o privit cu bucurie căsătoria noastră. O fost fete din Scărișoara care m-o invidiat rău. Erau fete bogate care ar fi vrut să să căsătorească cu soțu'. Da', așa o fost.

Petrecerea de nuntă am făcut-o numa' așa în familie, la socru-meu acasă în Ponor. Nu s-o ameuțit nimeni că o fost numa' nașii ăștia doi, noi și familiile. A fost o nuntă mai modestă, deși aveam posibilități să o facem mai mare. Nu s-o dat bani la nuntă, că nu ne trebuia nouă bani. Io, și după ce ne-am căsătorit, nu l-am întrebat niciodată pă bărbatu-meu: *Unde îi salaru?* Nu m-o interesat de bani. Păi dacă să ducea mătușa cu socru-meu cu două căruțe de scândură la Beiuș sau la Tinca, sau unde să ducea, veneau de acolo cu două căruțe de făină măcinată. Făină de cea mai bună calitate. Într-o cămară aveam mai multe lăzi cu făină nulaș. Făceam aluat pă care îl coceam în tăvi. Ieșea o pâine foarte bună, moale, pă care o mâncam și goală. Vineă câte un jendar de ăsta, sau milițian, că din '49 o fost milițieni și îi dădeam câte unu' de ăla, că aveam și tăvi așa mai mici, îl mânca tăt gol.

Apoi ne-am început viața. Însă în primele luni mi-o fost greu să mă adaptez cu viața de acolo de la munte. Tare, tare greu m-am obișnuit. Tăt zicea mătușa că o să fie bine, că așa și pă dincolo. Am plâns foarte mult atuncea. Plângeam singură că mă simțeam străină. Io eram învățată din Scărișoara Nouă cu mulți oameni și aicea era numa' pădure. Numa' că Mihai o fost un om care m-o înțeles și m-o iubit foarte mult. Poate mai tare ca io pă el. Da' pă urmă mi-am dat

seama de valoarea lui, am înțeles că-i foarte bun, că-i un om deosebit și am ținut foarte mult la el. Era un bărbat înalt, avea cam 1.80, fața alungită, ochii albaștri precum ceru' și păru' bogat. Era mai mare cu doi ani ca mine, să născuse în 1926. Nu vă pot spune datele lui exacte. Am avut certificatu' nost de căsătorie da' acuma nu îl mai găsesc. Era un băiat foarte, foarte deștept, chiar dacă avea numa' șapte clase. În armată o fost sergent. Am aici o poză a lui de când era în armată. Aici la Florești o făcut armata, lângă Cluj. Că și comuniștii ăștia o vrut mult să puie mâna pă el și să-l facă șef de Ocol Silvic. O fost chiar solicitat să meargă la instructaj. Eu cu mintea mea tăt zăceam să meargă. Îi spuneau că o să-l ducă să-l facă mai mare, că îi foarte capabil. Da' el o zis că nu mere, *nu-i trebuie de la ei, de la comuniști, nici o funcție*. Era foarte credincios, era împotriva comunismului, nu-i accepta! Io recunosc că l-am sfătuit să meargă. N-o vrut. Nu știam eu ce planuri avea el.

Am uitat să vă spun că după ce o venit din armată o fost angajat ca pădurar. Da' înainte o urmat la Gilău¹⁰ un curs de specialitate. Era o meserie pentru care prinsese pasiune de mic pentru că și tată-so o fost tăt pădurar. Mihai o primit în subordine un canton foarte mare. Cantonu' de care să ocupa el era situat mai mult în partea Bihorului. Începea de la casa noastră în sus. Erau pădurile mari și erau împărțite pă cantoane. Așa că în partea de pășunat avea mai mulți bihoreni, da' o altă parte a cantonului era spre Scărișoara. De la Scărișoara veneau mulți moți la el să cumpere lemne. El, ca pădurar, marca pădurea care să putea tăia, că nu aveai voie să tăi orice. Când veneau după lemne, îi ducea unde era pădure marcată, că în fiecare an avea o porțiune de pădure unde marca. Atunci, în zona noastră, era la mare căutare lemnu' de molid din care să făcea scândură și ciubere. Doage pentru ciubere făceau mai mult ăștia din Scărișoara. Le făceau vara, iar iarna lucrau la ciubere. Pă Someș și pă Valea Bătrânii mai erau gatere speciale pentru tăiat scândură. Erau ale particularilor, erau construite de moții de prin părțile alea.

Și noi aveam tri. Aveam unu' acasă și două erau pă Valea Bătrânii. Era foarte înstărit socru-meu! V-am spus că pă mine nu mă

interesau banii, habar n-am avut cât câștiga bărbatu-meu. Ce să mă intereseze, dacă tăt timpu' casa noastră era plină cu scânduri. La noi acasă erau scânduri ca într-o fabrică. Le vindeau pă la Beiuș, pă la Tınca, unde le transportau cu căruța, da' le mai vindeau și direct de acasă. În câte-o noapte bărbatu-meu stătea până dimineată și tăia scânduri. Iooi câte tăia! Câteodată, când tăia firezu' ăla, stăteam și eu pă buștean și mă uitam la ei cum lucră. Gaterile astea mergeau cu apă. Pentru cel din fața casei era făcut un iaz din Someș, cam di-un metru de lat și de-adânc. Apa care venea pă iaz, prin cădere, învrtea o roată mare, pă care erau fixate niște palete din lemn. Așa să punea în mișcare firezu'. Iazu' trecea printr-o luncă frumoasă, cu iarbă și plină de chimin. Gateru' de acasă n-avea decât o pânză. Cele două, de pă Valea Bătrâniei, nu le foloseam numa' noi, că-i lăsam și pă alții. La gateri nu aveam angajați și nici nu luam bani de la oamenii pă care-i lăsam să le folosească. Tăt acolo mai făcea și soțu' scândura, ca să nu mai aducă lemnele până acasă. Stătea uneori cu socru-meu și noaptea să facă scândură, da' rar. Cătă ne trebuia nouă puteau face cu gateru' de-acasă.

După ce ne-am căsătorit, ne-am stabilit în casă la socru-meu, care era prea mare, deși erau înstăriți. Era o casă veche, bătrânească, care era folosită și prin anii '60. Am auzât că un verișor al meu, care stă acolo ar mai fi modificat-o, da' eu nu știu ce-o făcut la ea. Atunci, sigur că aveam camerele noastre. Da' noi aveam de gând să ne facem locuință ori la Beiuș ori la Huedin. ăsta era planul nostru, că nu vroiam să stăm tăt acolo. Vroiam să ne mutăm într-un orașel și să ne facem casa noastră. În gospodăria lu' socru-meu, care de acuma era și a noastră, aveam mai multe vaci. Nu mai țin minte exact câte, da' știu că vreo patru-cinci erau întotdeauna cu lapte. Apoi mai erau viței și vreo 20 de oi. În plus, mai aveam doi cai așa de frumoși, alb-gri. Aveam o servitoare care mulgea vacile, da' și o slugă care să ocupa de oi. Mai era și bunică-mea împreună cu noi. Pă bunica o chema Paraschiva, da' ea nu stătea cu noi tăt timpu', numa' vara când venea cu vitele. Bunica locuia cu un băiat al ei în Scărișoara.

Socru-meu era de loc din Mățișești, din zona Albacului și mai avea frați și în Poiana Horii. Eu cu ei m-am înțeles foarte bine de la început. M-au acceptat ușor, pentru că soacra era de fapt și mătușa mea, iar la socru-meu i-o plăcut tare mult de mine. Erau foarte credincioși, numa' că în sat nu era biserică și din cauza asta nu prea puteam merge la slujbă. Trebuia să mergem până la Răchițele sau la Dâncuța.

În orice caz, socrii o ținut atâta la mine că nu-mi dădeau nimic de făcut. Eram tânără, eram căsătorită de puțin timp, aveam tăt ce-mi doream și tătă lumea mă iubea. Vineau de la Cluj turiști, avocați și medici și dormeau la noi, c-aveam o cameră. Veneau la pescuit și îmi dădeau peștii să-i pun la afumat, că aveam și o afumătoare de păstravi. Eu mă bucuram, că nu aveam aproape nimic altceva de făcut. Uneori mă plimbam pă luncă, singură sau cu Mihai. Mergeam călare cu caii și-i duceam la păscut. Aveam doi cai, Voitor și Suru, pă care îi călăream fără șa. Voitor era mai blând, da' mi-amintesc de Suru că avea o coadă stufoasă și mergea cu capu' sus. Tare frumos era. Da' pă el numa' Mihai să urca. Pă mine nu mă lăsa că era prea sălbatec. Și-i puneau și la căruță că erau mari. Cu ei duceau și scândurile că erau foarte solizi amândoi.

Îl mai însoțeam pă bărbatu-meu, când să ducea la servici. Mergeam pă la stâne cu el. Că îmi plăcea când cântau fetele din tulnic, din bucium. Că erau și fete pă la stâne. Tăt pă la colibe mâncam și balmoș. Acolo la Scărișoara, în timpul verii, nu știu din ce dată, tăte vitele urcau la munte, la pășunat. Acasă nu le mai puteau ține, că nu aveau unde să le pășuneze. În Scărișoara făceau numa' fânață. Și atunci, de primăvara până toamna, pă timp de tri-patru luni, stăteau pă munte la colibă unde făceau brânza, untu' și cașu'. La colibele astea țineau și vitele. Da' de animale nu îngrijea nimeni. Mai mereau pă acolo prin pădure, strigau unu' după altu', da' nu grijeau de vite. La fel făceam și noi. Le dădeam drumu', să duceau singure pă câmp și prin pădure. Seara, ne duceam după ele. Știam unde să mergem după ele pentru că pă una singură puneam un clopot și tăte vitele să țineau după clopotu' ala. Nu să împrăștiau. Iar seara trăgeau către

casă. No, și pă la colibe de astea erau și fete tinere și femei în vârstă. Din fiecare familie era cineva. Că într-o colibă erau mai multe familii, nu numa' una. Fiecare avea într-o parte a colibii o bară unde erau tăt săculeți cu caș, butoiașe cu brânză și cu unt. Da' produsele astea nu le țineau acolo, pentru că săptămânal vinea cineva din fiecare familie după brânză, după unt, sau după lapte.

Și noi aveam acasă o cameră numa' cu brânză, lapte, smântână. Pă lângă ce făceam noi, ne aduceau și ăștia de la stâne, ciobanii, câte un caș de cinci kilograme, ca o pâine. Tăiai câte o felie cum tai pâinea și îl mâncai gol. Era un trai... Numa' să poți mânca.

Apoi soțu' lua clopotele de la ciobani că intrau cu oile prin pădure pă unde nu trebuia. Și vineau săracii și să milogeau: *Domnule, dă-mi că n-am, că-s sărac*. Nu le dădea clopotele. Da' eu, care eram dintr-o familie mai săracă, îi înțelegeam, mă duceam, „furam” clopotele și le dădeam la oameni. Dacă el nu vroia să le deie, le dădeam io, că fără clopote nu puteau oamenii să grijească animalele. Că oile să țineau după clopot și dacă-i lua-i clopotu' le putea pierde. Da' nu mă certa. La fel, am învățat să semnez în locul lui. Făceam și eliberam foi de transport pentru lemne, că numai așa putea să vândă omu' ciubere sau scânduri, dacă avea de la pădurar foaie că o cumpărat lemnu'. Acuma nu mai țin minte, dar atuncea știam câte ciubere ieșau la un metru cub sau câtă chereștea. Atunci am învățat, și mi-o aprobat și șefu' ocolului, că pot să eliberez foi de transport. Era greu pentru oameni, o zi întreagă veneau pă jos după un bilet de transport. Că bărbatu-meu de multe ori era dus toată ziua și dacă venea omu' și soțu' nu era acasă mai trebuia să și aștepte. Dormea prin pădure, ce știu eu pă unde putea dormi până își rezolva problema, că noaptea nu putea să plece acasă. Da' după ce am primit aprobarea, veneau oamenii și, care cum vinea, eu îi eliberam bonu' și pleca. Erau foarte mulțumiți.

În ce fel ați aflat dumneavoastră de familia Șuşman?

De partizani, adică de oamenii care fugeau de comuniști, am auzit pentru prima dată de la socri. O fost vorba inițial de Leon¹¹ și

de Gheorghe Șușman¹² ... Trebuie să vă spun că în Apuseni au fost două grupuri de partizani Șușman. O fost cei din Răchițele, cu care am fost și noi, și o mai fost Șușmanii care au fost prinși la Poșaga. Aștia din urmă o fost Leon și Gheorghe Șușman, care de loc erau din satul Măhăceni¹³. Da' cele două familii se știau. O soră de-a lui Leon Șușman era învățătoare în Răchițele și așa parcă s-o cunoscut. Traian Șușman, băiatu' lui Todor Șușman din Răchițele, mi-o spus că sunt și ceva neamuri, nu știu prin ce alianță.

De fapt, când o fugit, Leon și Georghe, s-o dus pă la Răchițele la Todor Șușman, bătrânul'. El i-o primit și le-o spus: *vă duceți în Ponor la Nicolae Jurj, că-i om de-ncredere*. Și așa o ajuns la socrii mei, încă din '46. Atunci Mihai avea 20 de ani. Ei o stat mult la Ponor, erau ca la ei acasă, la socri. Mai târziu părintele Ieronim¹⁴, frate cu Leon și Gheorghe, mi-o povestit de relația apropiată dintre ei și Mihai. El zăcea că Mihai o fost elevu' lui Leon, că umblau împreună pă Someș încoace-încolo și că l-o instruit împotriva comunismului. Ieronim, cât o fost teolog mergea-n vacanță la Ponor, la socrii mei, să-și mai vadă frații care să ascundeau. Și mătușa îmi povestea despre Șușmanii din Măhăceni. Spunea că *au frate teolog*, pă Ieronim. Mihai îl cunoștea bine, că o mâncat împreună și-o fost pă Someș la pescuit. În anii următori, '47-'48, Leon și Gheorghe o tăt venit pă la Ponor, da' io nu i-am întâlnit. Am aflat mai târziu că o stat pă la Poiana Horii și pă la Mătișești. Din Poiana Horii o fost multă lume arestată pentru ei. Pă urmă s-o mutat în Valea Arieșului, la Poșaga.

În '49 o venit iară. Atuncia am văzut io că ceva nu-i în ordine prin casă că tăt șușoteau. Io știam deja că Leon o fost pe-acolo, că mai vorbeau de el și spuneau că-i fugit. Mi-am dat sama că iar o fi venit. Tare supărată ieream că di ce nu vor să-mi spună, că doară și eu vroiam să-i văd și nu mai spuneam la nimeni. Ei, și-așa s-o întâmplat că mătușa cu socru-meu trebuiau să meargă undeva, nu știu exact unde, iar soțu' era la servici. Chiar atunci Leon și Gheorghe erau pă acolo și n-avea cine să le ducă mâncare. Acuma cine să meargă? Atuncia o trebuit să-mi spună mie, că n-o mai avut ce face. Mi-o zăs

Mihai: *Te duci pă o cărare pân-acolo, într-un loc, unde o să te vadă ei și-o să te strige.* Așa am făcut. Io până atunci nu i-am cunoscut. Când am ajuns la ei erau numa' doi, Leon și Gheorghe. Leon era mai scund un picuț, iar Gheorghe era 'nalt și solid. Un bărbat bine era Gheorghe. Leon, care o fugit primul, era avocat, iar Gheorghe pădurar sau tehnician, nu-mi mai amintesc. Asta o fost prima dată când le-am dus mâncare. Nu mai țin minte exact ce le-am dus, da' cred că mâncare de cartofi făcută de bunica și lapte. Amândoi erau îmbrăcați gros, cu ceva șube, că noaptea dormeau afară-n pădure și nu puteau să facă foc ca să nu fie descoperiți. Atuncia nu am prea vorbit cu ei că mi-era rușine. Dacă m-aș fi dus cu soțu', cu mătușa sau cu cineva era altfel. Nici nu prea aveam ce să discut cu ei. M-o-ntrebat ei ce mai îi pă la noi, da' nu prea multe. Erau oameni deștepți, bine educați. Aveau și arme cu ei, da' n-am văzut decât un pistol mitralieră la Leon.

Apoi m-am mai întâlnit încă o dată cu ei, tăt pentru mâncare. A doua oară ne-am dat întâlnire și le-am dus o cană cu lapte, că o zăs *să ne-aduci niște lapte.* Mi-o spus asta când i-am întâlnit prima dată. Acuma, a doua oară, i-am întâlnit pă altă potecă, că aveam noi o poiană cu fân pe-acolo și am zăs că mă duc la adunat de fân. Și-am dus cana cu mine. Un verișor care m-o văzut cu cana în mână, o zăs: *Da' ce-i cu cana aia? Păi zăc am luat-o să aduc apă-n ia, da' n-am mai luat.* Nu i-am spus că le-am dus lor lapte. Doară am știut că nu trăbă să spui la nimeni și n-am spus.

După asta o dispărut din nou din zona noastră. Să mai vorbea la noi în casă de ei, da' pă mine nu mă-nteresa și nu-ntrebam nimic. Sigur că socrii îi susțineau, erau de părerea lor, și erau de acord cu ce fac. Că să tăt pregăteau că dacă să-ntâmplă să vină americanii să facă o revoluție, o revoltă. Asta o fost scopu' cu care Leon și Gheorghe o umblat pă sate. Treptat, cred că și-o dat seama că nu mai e nimica de toată povestea asta cu americanii.

Ca orientare politică n-aș putea spune multe lucruri despre Șușmanii din Măhăceni, da' este posibil să fi fost cu legionarii. Un frate de-al lor fusese legionar și o fost împușcat în timpul rebelunii. L-o împușcat c-o fost legionar. Cât despre socru' meu, el nu era de

partea legionarilor. Știu că era contra comunismului, da' nu era cu legionarii. Asta a fost activitatea anticomunistă a familiei soțului meu: legăturile pă care le-o avut cu Leon și Gheorghe Șușman și cu Todor Șușman din Răchițele. Pă atunci lumea nu prea era cu politica. Nu era așa emancipată ca și-acuma. Pă oamenii de-acolo de la munte puțin îi interesa. Problema lor era să aibă ce mânca.

Să ajung la ai noștri, la Șușmanii din Răchițele. Ei îl știau pă socru-meu, pă Nicolae Jurj, încă înainte de a fugi pă munte. Veneau destul de des pă la noi până s-o făcut partizani. Apoi în '48 o apucat să se ascundă, da' până prin '49 o mai trecut pă la noi. În primii ani nu erau chiar așa urmăriți. Îi vedea lumea că pescuiau pă Someș și că veneau la noi. Mi-amintesc c-o venit odată, în '48, Todor Șușman cu Petre Purcel, tăt din Răchițele, la pescuit. Io eram deja măritată în Ponor. De-atuncia-l știu pă Purcel, că ăsta-i ducea ranița lu' Șușman. Din față nu l-am văzut, numa' de departe, da'-mi amintesc că era un om înalt și solid. După aia Purcel și-o stricat relația cu Șușman. Todor Șușman, o venit în continuare pă la noi, da' i-o nu l-am băgat în samă. Auzeam că-i Șușman de la Răchițele, da' pă mine nu mă interesa.

Trebuie să vă spun că bătrănu' Șușman era un om aparte pentru vremurile alea. Pă nevastă-sa o chema Ecaterina și aveau împreună cinci copiii: Todor, Visalon, Traian, Emil și o fată, Romulica. Șușman avea o situație materială foarte bună, avea măsele din aur și era îmbrăcat în haine de oraș. Și băieții lui umblau tăt în haine de oraș. În haine țărănești n-o umblat nici el, nici feciorii. Doară el fusese mulți ani primar în Răchițele, omu' de frunte al satului. Era un bărbat foarte hotărât și foarte cultivat. Era bogat, cu avere mare. Avea prăvălie, stupi, grădină cu pomi, pământ bun, avea casă mare. Avea o gospodărie destul de frumoasă. Eu n-am văzut-o niciodată de aproape, da' când am trecut pă-un deal mi-o arătat-o Mihai: *Acolo-i casa lu' Șușman*. Era pă-un deal casa lor. Cred că avea și gatere, da' el nu prea să ocupa cu scânduri. Lui îi plăcea să vâneze. Lumea îl respecta și ce făcea Șușman, făceau și ei. Erau foarte bine văzuți, ca familie, că oricine avea o problemă Șușman foarte repede o rezolva. Între războaie s-o întâlnit cu Regele', o fost până la Viena de o

recuperat pădurile oamenilor de la grofii maghiari. Era un om pă picioarele lui și sațu' să mândrea cu el. Da' așa cum are tăt omu' dușmani în sat, așa avea și el. Suci Pașcu, tăt din Răchițele, care era și el un om înstărit, era dușmanu' de moarte a lu' Șușman. Da' io nu știu ce era între ei, ce-aveau de-mpărțit. Apoi Pașcu Bontii, că așa îi zicea în Răchițele lu' Suci Pașcu, s-o dat cu comuniștii și, cum ăștia o fost mari și tari, o-nceput să-l pistoneze, să-l persecute. De aia o trăbuit să plece pă munte împreună cu băieții lui, pentru c-o fost persecutați. I-o luat și pă cei doi mai mari, pă Visalon și Todor, că o avut și ei probleme. P-ăia mici nu i-o luat c-o zăs că-s și minori...

Șușman nu tăcea, să răfuia cu oamenii comuniștilor, vorbea contra lor și nu l-o putut face să trecă la ei. O fugit el astăzi, o mai fugit mâine, o mai dispărut de acasă. Când mai pleca Miliția să ducea pă la ei, că de arestat nu l-o arestat. Pă urmă când o văzut că nu mai poate... atuncia nu s-o mai arătat în sat. O-nceput să plece de-acasă prin '47-'48, da' prin '49 povestea o devenit tăt mai serioasă. De suferit o avut și familia, cei rămași acasă. Îi tăt șicanau și-i hărțuiau. Să ducea Miliția și Securitatea la ei, și-i arestau pă cei rămași acasă, pă copiii mai mici, îi țaneau pă la post. Așa s-o întâmplat cu Traian, cu Milu, cum îi zăceau la Emil, da' și cu fata, cu Romulica. Traian o fost chiar plecat pă munte și o stat o vreme ascuns. Pă el l-o prins repede la Padiș, undeva pă Vlădeasa. L-o arestat și l-o condamnat, după câte știu, la un an jumate de închisoare. După ce l-o eliberat, l-o trimis pă Bărăgan unde o stat cu domiciliu obligatoriu, vreo trei ani. Pă nevasta lu' Șușman, pă Ecaterina, n-o arestat-o niciodată, poate că o mai fi dus-o la Postu' de Miliție din Răchițele, unde o fi fost anchetată și bătută. Da' ea, săraca, n-o rezistat mult, o murit în '49, o murit de supărare. O luat-o Dumnezeu repede ca s-o scape de năcaz. Când o înmormântat-o, atâta Securitate o fost la ei acasă... S-o pregătit să-i aresteze că o crezut că o veni Șușman cu feciorii la înmormântare. Ei nu s-o dus și cred că le-o fost tare greu. N-o

fost nici unu. Nici măcar pe-aproape să vadă nu s-o putut duce, atâta Securitate o fost.

Mihai îi știa bine pă Șuşmanii din Răchițele. De fapt, până în '49, bătrănu', cum v-am mai spus, tăt vineau pă la noi că nu era așa strict controlul Securității. Însă și după ce o început să se ascundă mai tare, Mihai o continuat să țână legătura cu ei. Făcea treaba asta în secret că era-n servici. Cum ar veni, legăturile nu erau pă față, că din '49 și mai ales din '50 pă Șuşmani din Răchițele n-o mai putut să-i prea vadă lumea. Nu mai puteai să ai legături cu ei în văzu' lumii. În afară de faptu' că să întâlneau, nici io n-am știut atunci prea multe de legăturile lor. Am aflat după aceea ce planuri aveau. Se-ntâlneau de prin '49 pentru a organiza un grup subversiv ca să ajute populația, în caz că s-ar fi ivit o ocazie favorabilă, să să răscoale să deie comunismul jos. Ăsta le era gându', să atragă cât mai multă lume de partea lor. Sigur că Mihai vorbea numa' cu oameni care erau de-ncredere și le spunea ce aveau ei de gând să facă. Și-i îndemna pă fiecare să-și procure armă, sau ce le trebuie, și la un semn al lor să se-adune toți și să lupte. Acest lucru însă trebuia făcut fără să să ducă pă munte, unde era greu de supravețuit într-un grup foarte mare. Fiecare trebuia să aștepte la casa lui, iar în caz că izbucnește ceva, undeva, să vie și ei de ajutor. Aveau și un semnal, da' io nu-l știu. Mihai o vorbit de planu' ăsta mai mult cu oameni care erau în cantonul lui, de prin Scărișoara, Mătișești, Poiana Horii, că unde stăteam noi nu era sat să aibă oameni cu care să vorbească. I-o mai fi contactat și pă unii din partea Beiușului, care rămâneau vara acolo pă munte. Da' cei mai mulți erau din Scărișoara. Oricum, el ținea totu' în mare secret. Nu vorbea nici cu mătușa, nici cu tată-său. Io știam că se întâlnește cu Șuşmanii din Răchițele, da' atunci nu simțeam că ar fi un pericol în asta. Cunoșteam că să întâlnesc, chiar și în ce zonă, da' nu dădeam importanță. Probabil că și Leon cunoștea planu' ăsta, mai ales că în '49 o venit și el cu Gheorghe în zonă. No, și situația asta o durat până-n '50, când cineva l-o reclamat la Securitatea din Câmpeni despre ce are de gând să facă. Nu știu cine a fost, poate vecinu'

sau cineva din Scărișoara... Niciodată n-am aflat cine-o fost... trădătoru'.

Anticipând derularea evenimentelor, am dori să descrieți împrejurările în care Mihai s-a alăturat celor din grupul „Șușman”.

Numa' bine într-o noapte ne-am trezit cu șeful politic al Ocolului Silvic Gilău, Alexandru Lipan și vreo trei-patru securiști de la Câmpeni, toți îmbrăcați civil. Când au apărut ei acolo, înăuntru-n cameră, io nu mi-am dat seama ce-au cu el, n-am știut ce vor. Erau înarmați, da' erau civili. O venit și i-o cerut la Mihai să le deie arma. Că Mihai, cum era pădurar, avea armă de la servicii. De fapt, el avea mai multe arme, da' nu acasă, pentru că le țânea în pădure, într-o scorbură. Acolo țânea armele. Atuncia el o zâs că să duce în camera din spate s-aducă arma. Și dus o fost... Și-o luat arma și ce-o mai avut el acolo, o sărit pă geam și-o plecat în pădure. O mers la Șușmani, la cei din Răchițele. Noi stăteam în prima cameră și tăt așteptam să vie. N-o mai vinit, nu s-o mai întors. Âștia s-o alarmat că di ce nu vine și m-o trimis pă mine să văd ce se-ntâmplă. Când am ajuns geamul era deschis și el nicăieri. O început să se frământa și să mă întrebe că: *Unde-i? Unde s-o ascuns?* Io le-am răspuns, oarecum mai ironic: *Ce știu io unde-i că nu s-o mai ascuns de când îi cu mine, ca să știu unde s-ascunde.* No, și-apoi o stat la noi acasă până s-o făcut ziuă. Că vara repede să face ziuă. O făcut un pic de percheziție și dimineața m-o luat pă mine și pă soacră-mea și ne-o dus cu ei la Câmpeni. Ne-o urcat în mașină, că aveau o mașină de-asta IMS, și ne-o dus. Io eram destul de liniștită, nu eram speriată și trebuie să recunosc că atunci nici nu o fost violenți cu noi, nu ne-o bătut. Asta s-o întâmplat într-o noapte din august 1950. Nu-mi amintesc cu exactitate nici data, nici ora la care o dat buzna în casă, însă știu că așa o început calvaru' pentru noi.

La Câmpeni, la Securitate, pă mine și pă soacră-mea ne-o ținut două zile. Nu ne-o băgat în celule și ne-o lăsat, oarecum, destul de libere. Stăteam prin grădină și prin livadă, că aveau o livadă cu fructe acolo. La anchetă, că ne-o și anchetat, o zâs că să-i spunem lu' Mihai,

să-i dăm sfaturi să să predea, că n-au nimic cu el, că numa' vor să-i ieie ceva declarații despre ce spune lumea. Palavre de-a lor... Ce era să le spun? *Bine, așa o să fac*, am zâs. Atunci am și aflat ce plănuiau ei, Mihai și cu Șușmanii. Mi-o spus cei care m-o anchetat că organizează un grup subversiv pentru a pune la cale o răsccoală. M-o și întrebat cu cine o avut legături și înțelegeri, cu cine și ce o organizat. Da' io nu știam. De fapt, chiar dac-aș fi știut, parcă le-aș fi spus...

A treia zi ne-o lăsat și ne-o dus acasă. Da' mie mi-o spus să nu părăsesc casa, să nu plec nicăieri. Și-atuncia n-am plecat, câteva zile, după care mă mai duceam prin pădure, că nu stăteau securiștii tăt acolo. Mai tăt vineau pe-acasă pă la noi, da' nu să purtau rău, nu mă bruscau. Mă-ntrebau dacă nu știu nimica despre soț și io le răspundeam că nu știu nimica, nu l-am mai văzut. Mai întrebau și pă vecini, pe-acolo, da' nu vinea nimeni să ne spună așa ceva. Nu-ndrăzne nimeni să vorbească cu noi. Acasă n-aveam pază, da' cred că ne supravegheau ei de undeva. Mai stăteau și pă la pândă că îi mai videam ici-colo. Io totuși m-am dus la ei în pădure, la Mihai. Am știut io pă unde să mă duc ca să nu-mi poată da' de urmă securiștii. Că nu puteau ei pune om la fiecare colț, iar dacă vineau numa' pă drumu de lângă apă o puteau face. În plus, când vineau io știam, că mai în jos de noi erau case, și cei de-acolo ne-anunța că vine Securitatea sau vine Miliția. Trimiteau vorbă pă cineva *că uite, iară vine Miliția*, sau *îs în zonă securiștii*. Și-atuncia io căutam momentu' potrivit și îi anunțam pă partizani. Bărbatu-meu, Mihai, avea o verișoară Verginica Han, noi îi ziceam Jenica. Ea stătea mai în jos decât noi, pă lângă apă, și atuncia când venea Securitatea spre noi cânta din buciurm. Ei nu-și dădeau seama de ce cântă Jenica din tulnic, da' io știam că Securitatea îi prin zonă.

Revenind la Mihai, în noaptea în care o venit să-l aresteze, o fugit și s-o dus direct în pădure la coliba unde erau Șușmanii. Își făcuseră o colibă într-un loc la care oamenii îi zăceau Dealu Humpleului. Mihai știa dinainte unde stăteau ascunși. Acolo stăteau, își găteau, mâncau, dormeau, făceau tot. Acolo îi întâlneam și eu când mă duceam la ei. Era departe de casa noastră, da' mă duceam. Nu stabileam dinainte zâua, *că vezi că vin aunci*, că nu știam nici eu

când scap și pot să mă duc. Nici nu mă gândeam că mă denunță vreun vecin, sau altcineva, că după ce intram în pădure nu mă mai putea vedea nimeni. Oricum și ei erau prevăzători, partizanii, că aveau pază. Era unul dintre ei totdeauna de pază. Io când mergeam la ei le duceam mâncare, stăteam un pic cu ei și plecam. Le duceam brânză, slănină, lapte, smântână... Făceam și mâncare gătită. Așa să bucura Mihai când mă vedea... Da' când eram eu de față nu discutau despre planurile lor, mă întrebau numa' despre ce să mai aude, ce mai este prin sat și mă încurajau să nu-mi fie frică. Mihai era puțin mai speriat, trebuia io să-l încurajez pă el. Îi zăceam să nu să teamă, să nu să teamă, că acuma, o dată ce-o intrat în hora asta, trebuie să joace mai departe. Că nu mai e mult până-n toamnă, până-n primăvară, până... Îi tăt zăceam că nu-i mult și gata, pică regimul. Asta o fost toată lozinca. Asta le-o ținut, și ne-o ținut, și de foame și de oboseală și de tăt. Nu-i mai interesa nimica numa' că nu mai e mult.

Ș-apoi până în octombrie, timp de două luni de zile, m-am tăt dus cu mâncare la ei, da' nu am rămas niciodată peste noapte. După două luni, m-am dus și am rămas definitiv. Știu că o fost în octombrie, da' nu mai știu ce zi o fost. Am rămas că simțeam că nu să mai poate și că o să fiu și eu arestată. Că o zis șeful ocolului către cei de la Securitate că să mă țină sub supraveghere că mă iubește soțul și pentru mine vine acasă. Pentru mine să predă. Doară mi-am dat seama că ei m-o lăsat pă mine liberă ca să-i prindă, ca să poată ajunge la Șușmani și la Mihai. De-aia mi-o și spus că n-am dreptul să părăsesc casa. Odată le-am spus să mă lase să mă duc la mama și-o zăs că n-am dreptu' să plec de-acolo. Atuncia am știut că mă țin pă mine un timp, până când văd dacă îi prind sau nu și pă urmă o să schimbe metodele. Mi-am dat seama că o să mă forțeze, o să mă strângă cu ușa să spun. Eram sigură că nici eu nu voi scăpa, că o să mă aresteze să spun unde sunt. Pentru că ei bănuiau că io știu unde îs ascunși. Atuncia m-am gândit că prea multă lume știu și dacă m-arestează oi ajunge să spun pă cineva, că nu eram sigură că voi putea rezista la chinurile la care m-ar pune. Știam ce se-ntâmpla în Răchițele, câtă lume era arestată și cât îi chinuia și mi-am zis că decât să-i spun și pă alții mai bine mă sacrific

pă mine. M-am gândit că decât să fiu arestată mai bine mă duc și stau cu ei. Așa am luat hotărâre că nu mă mai întorc acasă și rămân cu ei. M-am hotărât să mergem amândoi pe același drum și-am rămas acolo cu el. Bătrânul Șușman n-o prea fost de acord, pentru că zăcea că-i păcat să renunț la libertate și să iau drumul codrului că ăi prea tânără. Și Ioan Ciota¹⁵, care o fost tăt în grup, era de aceeași părere că nu merită să mă sacrific și io, că pentru o femeie îi mai greu, îi frig și poate-i încurc dacă o să fie înconjuțați... Da' nu m-au convins ei și io tot am rămas. Mihai n-o zăs nici așa, nici așa. Nu m-o obligat să rămân da' nici nu mi-o zăs să mă întorc. O lăsat să fac cum vreau io. La fel, când m-am hotărât să fiu alături de Mihai le-am spus la bunica și la mătușa Sanfira că io plec. Ele n-o fost de acord, o zăs că să nu mă duc, că ce-o să fac io pe-acolo. Da' io eram hotărâtă și le-am zăs: *Mă duc!* Și am plecat. N-am luat cine știe câte lucruri. Ce iera pă mine, încă ceva și gata. Nici mâncare nu am luat că aveau ei acolo. Așa am plecat pe munte. Asta o fost părerea mea și nu m-o putut da' înapoi nimeni, că io nu vroiam să mă despart de Mihai.

Se cunoaște că în multe cazuri rezistența activă sau pasivă față de comunism a fost provocată și întreținută de speranța înlăturării regimului comunist din România printr-o intervenție militară occidentală sau americană. Ce a însemnat pentru voi cei din grupul „Șușman” speranța „venirii americanilor”?

Păi asta a însemnat totul pentru noi. Pă baza asta am luat – nu numa' noi, că și alții – drumu' codrului. Pentru că să zăcea că nu mai e mult și „vin americanii”, că nu ne lasă. Era Leon Șușman, care din '46 o tăt venit pă la socru-meu. La socru-meu o mai stat și judecătoru' care o judecat-o pă Ana Pauker. O fost și el un timp fugit cât o fost Ana Pauker la putere, după aia s-o predat. Din păcate, i-am uitat numele. Și ei povesteau ce au de gând să facă, vorbeau de „venirea americanilor”.

Mai ascultam și noi la radio, mai ales după ce am fugit de acasă. Noi am avut radio pă munte. Ni l-o dat Ana și Mircea, sora

respectiv cumnatu lu' Mihai, în toamna lu' 1950. Nu mai știu ce marcă era, da' mergea cu baterii și l-am avut până în '52. Așa că ascultam tăt timpu' știrile de la *Europa Liberă*, în fiecare seară. Îmi amintesc că primeam mesaje de încurajare. Ne spuneau că nu mai e mult, să avem răbdare că vom fi sprijiniți. Apoi din '52 am rămas fără radio că am fost obligată să-l las jos ca să pot sări un gard când ne-o înconjurat în Dealu Botii¹⁶. După '90 o venit cineva din Mărgău la mine și mi-o zâs: *Nu știu cine din Dealu Botii o zâs către mine că o găsit un radiou lângă gard*. Atunci i-am spus: *Io l-am lăsat că nu mai puteam trece gardu' cu el*. Șuşmanii nu aveau radio, al nostru era singurul. D-apoi ei mergeau în fiecare seară în sat, în Răchițele. Afiau de acolo știrile.

După '52 numa' de la oameni mai puteam să obținem știri. Întrebam pă unde ne mai întâlneam cu oameni, cu cunoștințe de-ale noastre, ce mai știu. Apoi cu câți oameni ne întâlneam, tăți ne spuneau că nu mai e mult, să avem grijă să nu ne prindă. Că nu numa' noi care eram partizani, tăți oamenii să gândeau la „venirea americanilor”. Tătă lumea aștepta să vie... Nici populația de pă sate nu mai putea suporta atâtea cote și atâtea constrângere. Nu așteptam noi mai cu sete să vină americanii pă cum aștepta populația. Tăți ziceau *că nu va mai ține mult regimu', că România va fi eliberată, că nu ne vor lăsa americanii sub comunism*. De aia am și putut rezista că ne-o sprijinit lumea de pă sate cu mâncare, cu haine cu adăposturi. Au făcut-o că aveau aceleași speranțe ca și noi. Oamenii ne-o susținut cu tăt sufletu'. Cu oricine ne-am întâlnit în munți ne-o ajutat.

Și-atuncea am vrut să țanem legătura cu cât mai mai multă lume, ca atuncea când „veneau americanii” să fim pregătiți. Adică în situația în care începea un conflict noi trebuia să acționăm în teritoriu, prin sate. Trebuiau să ocupăm satele să-i dăm la o parte pă comuniști și să luăm puterea. Să facem sabotaje nu ne-am gândit. Asta era ținta noastră dacă „veneau americanii”, să adunăm cât mai multă lume și să ocupăm satele. Misiunea asta o avut-o și Mihai, că el fiind pădurar și având cantonu' de pădure foarte mare, o avut relații cu foarte multă lume din regiunea Bihorului și a Câmpeniului.

Oamenii veneau să cumpere lemn, să facă scândură și atunci în care mai avea încredere le mai vorbea: *Uite ce avem de gând să facem...* Sigur că dacă „veneau americanii”, nu veneau pă cale pașnică. Ar fi venit probabil cu forța, și-atuncea trebuiau și forțe din-năuntru ca să ajute. Noi de asta ne pregăteam ca să ajutăm la doborârea conducerii de atunci, a comunismului. Cu scopu’ ăsta am fugit, da’ nu numa’ noi, că tăte grupurile din munți. Ne gândeam să ne organizăm, iar dacă vin să-i ajutăm, că nu ar fi putut singuri. Speranța că nu va ține mult pentru că vor „veni americanii” și ne vor elibera ne-o dat curaj.

Pentru a putea aplica planul ăsta ne-am făcut rost și de arme. Aveam grenade, ZB-uri, carabine, arme de vânatoare, pistoale mici. Arme într-un număr mai mare aveau Șuşmanii. Nu le puteau purta pă tăte cu ei și atuncea le mai puneau prin scorburi prin pădure. N-o fost greu să facem rost de armamentu’ ăsta că erau arme destule după război. Cine o vrut să-și procure arme o putut, că o fost. După aia o dat ei ordin, guvernu’, ca lumea să predea armele, da’ nu toată lumea le-o predat. O mai rămas pă la casele oamenilor. Până la urmă nu o fost prea multe ocazii în care să folosim armamentu’ pă care îl aveam. Mihai o avut un ZB, o carabină, pușcă de vânatoare și pistol mic. El m-o învățat să desfac o armă, să o ung, să o curăț și să bag cartuş pă țeavă. Îmi plăcea să mă ocup de întreținerea lor. Ne-așezam pe-o stâncă, undeva la soare și stăteam acolo. Ce să fac o zi întregă? Uneori, așa în joacă, mai trăgeam și eu, da’ numa’ cu arma de vânatoare, că nu făcea așa mult zgomot ca și carabina. Cu carabina n-am tras. Nici Mihai nu prea trăgea, numa’ când împușca ceva. Nu prea stricam cartușele, că nu aveam așa multe. Cartușe pentru pușca de vânatoare mai făcea și Mihai. Când eram acasă, înainte de a fugi, mai făcea împreună cu socru-meu. Aveau amândoi arme de vânatoare și își făceau, că aveau nevoie. Îi tăt vedeam că lucră pă masă, cu alice, cu praf de pușcă. Toată zâua motroșau acolo la masă. Așa că nu pot spune că-mi erau străine armele când am plecat pă munte.

Apoi în privința americanilor am tăt așteptat că or veni, că or veni, până când n-o mai venit. Noi nu știam că deja eram vânduți. D-apoi, dacă am văzut că nu mai vin atuncea... Mai erau și momente când

eram disperați. Toți eram necăjiți câteodată, da' mai mult bătrănu' și Visalon. Să cam săturaseră de atâta suferință și atâta mizerie, de dormit pă pământ, de fugit de colo-colo. Nu știam cât vom mai rezista. Ne-am gândit și să plecăm din țară. Vorbeam să ieșim prin Sârbia. Da' nu puteam să ne apropiem de graniță, că nu aveam acte, nu aveam nimic.

Când v-ați hotărât să vă alăturați dumneavoastră grupului, în ce loc erau?

Atunci erau tot la coliba din Dealu' Humpleului. La colibă, acolo, am stat mai mult. Până în '51 nu am avut altă ascunzătoare și asta o fost și locu' de întâlnire până în '52, când ne-am despărțit. Coliba era într-un loc bun de ascunzătoare, unde nu riscam să fim văzuți. Adăpostu' era cam cât o cameră și avea un acoperiș ca un coviltir, făcut cu crengi, cu frunză și cu verdeață. Nu avea pereți laterali, numa' deasupra acoperișu', ca să nu ne plouă. Pă jos n-aveam nimic pus, nici frunze nici crengi, nimic. Ne-am gândit că e mai bine așa, în caz de ceva, dacă ne-ar fi descoperit, să-l putem repede camufla. În plus, coliba nu o foloseam numa' dacă ploua sau era vreme rea. Dacă era vreme bună nu dormeam acolo, că erau copaci cu crengi lăsate în jos, păhuiet din asta, și acolo sub el dormeam. Adunam frunze, le puneam într-o groapă, ne făceam ca un pat și acolo dormeam. În adăpost în general nu să prea dormea. Nici nu prea avea cine să doarmă, că băieții nu prea stăteau pe-acolo, că plecau seara și vineau dimineața. Zâua dormeau și ei pă unde-apucau.

Locu' unde era amplasată coliba era foarte bun, aproape de Someș, nu sus în munte. Era un loc bun că Securitatea ne căuta mai mult pă sus. Ne căutau mereu. Da' noi stăteam mai pă jos, pă unde nici nu bănuiau ei c-am putea fi ascunși. Acolo erau puține case și răsfirate. Printre ele era și casa lu' Han, unchiu' lu' Mihai. Cum v-am mai spus, el era frate cu mama lu' bărbatu-meu. El ne-o alimentat mult și tăt prin intermediul lui ne întâlneam primăvara. Casa lu' Han nu era departe de coliba noastră și atunci când apărea Miliția sau

Securitatea în zonă, Jenica, fiica lui, să urca sus pă un coteț și cânta din tulnic. Ne dădea de veste că să apropie un pericol și, imediat ce auzeam, camuflam repede ce era acolo și ne pregăteam imediat de fugă. Ne-o fost de mare ajutor Han și cu familia lui...

Așa că după ce am ajuns io pă Humpleu numărul nostru, al celor din grupu' „Șușman” o ajuns la opt. Eram împreună Șușman cu băieții, Todor și Visalon, Ioan Ciota, Nuțu Bortoș¹⁷, Gheorghe Mihuț, soțu' și cu mine. Io am fost a opta. O dată cu Șușman o plecat și Nuțu Bortoș. Ei erau prieteni și din cauza asta l-o persecutat și pă el. Securității l-o obligat să fugă. Apoi, tăt cam în '49-'50 li s-o alăturat Ioan Ciota din Călata, da io nu știu ce motiv o avut el să plece. După ei o plecat soțu-meu și Gheorghe Mihuț. Mihuț și Bortoș erau amândoi din Răchițele. Nici motivele care l-o făcut pe Mihuț să plece pe munte nu le știu. Cred că o vorbit sau o făcut ceva ce nu trebuia. Pă el l-o mai arestat și l-o mai bătut de câteva ori și înainte. Și când o scăpat odată de la arest, n-o mai stat să-l mai prindă. Mai târziu o venit și fratele lu' Mihai, Oneț Roman. Foarte bun băiat era el. Când am ajuns la ei, erau cu toții foarte obosiți și descurajați. Parcă nu mai credeau nici ei că să mai poate schimba ceva, numa' n-aveau ce face.

Pentru că am ajuns în acest punct, încercați să-i portretizați pe membrii grupului „Șușman”.

Todor Șușman, bătrânu', avea cam 60 de ani. Nu era 'nalt, dar era mai solid. Cred că avea un metru șaptezeci. N-avea barbă și nici mustață, avea ochii căprui și măsele de aur. Tare mult îi plăcea să povestească. Când începea el să țină câte-o predică... povestea câte verzi și uscate. Oooo, povestea multe, că mă uitam așa la el. Era foarte pornit împotriva comuniștilor. Zăcea că numa' să cadă un comunist pă mâna lui... S-ajungă el să-i judece pă comuniști că... ioai, ioai ce le-ar fi făcut. N-aș fi vrut să fiu de față, că zăcea că i-ar face zob. N-aș fi vrut să fiu de față să văd ce face cu un comunist pă care-l prinde. Mai târziu am auzat că ar fi fost liberal, da' atunci eu

eram tânără, nu prea știam cum e cu partidele politice și nici nu mă interesa. Da' pă comuniști îi făcea călăi. Asta era vorba lui despre ei: *călăii*. Era foarte revoltat și zăcea *cum pot oamenii să fie așa de proști să creadă și să se lase duși de ei*. Spunea că o să ia comuniștii tăt de la om și nu-i mai dă nimic înapoi, da' până atunci îl duce cu minciuna. Pe atunci încă nu începuseră să le ia la oameni pământurile și bunurile așa că oamenii nu-l prea credeau. Era foarte revoltat și nu dădea-napoi chiar dacă vedea că i să distruge toată familia. Deși știa că soția-i bolnavă și Romulica și Emil is luați, nu mai avea ce face și nu vroia să renunțe. El n-o vrut să colaboreze cu ei nicicum, degeaba l-o rugat. Da' și așa, nici ei nu ar fi colaborat cu el decât pentru un timp, că până la urmă tăt soarta asta ar fi avut-o. Nu aveau comuniștii încredere în el că era un om care avea un trecut mult prea bun și care o luptat pentru sat. Nu era bun pentru comuniști. Era un adevărat pericol, pentru că la un singur cuvânt toată lumea ar fi sărit de partea lui. Era dur de tăt împotriva comunismului. Era îmbrăcat cu o haină îmblănită, pantaloni de vânători și bocanci. Avea bocanci că acolo nu să umbla cu opinci. El o umblat pă munte îmbrăcat ca la oraș. El era bucătaru'. El cu Visalon găteau. Ei doi mai făceau mâncare. Ca religie cred că era greco-catolic, că aștia din Răchițele erau greco-catolici. Da' el nu era religios. Era ateu, deși nu să declara. Nu puteai discuta cu el religie că era contra. Zăcea că di ce pedepsește Dumnezeu așa omul. Și zăcea: *Ce i-ai făcut tu lu' Dumnezeu să te pedepsească? Ce nedreptate face Dumnezeu, că pedepsește așa tineretu' și oamenii fără nici o vină?* Era contra religiei.

Să vă spun câte ceva și despre băieții lui Șușman. Todor era fiul cel mai mare. Avea vreo douăzeci și opt – douăzeci și nouă de ani. Era 'nalt, avea o față ovală, părul castaniu, fără barbă, fără mustață, bărbierit tăt timpul, îmbrăcat în pantaloni, într-o geacă scurtă și bocanci. Nu era un om urât, da' nici frumos nu pot să spun că era. Depinde de fiecare cum îl vede pă celălalt, că poate să fie un om mai puțin frumos și pentru unii să fie mai drăguț. Nu mai știu ce școală avea, cred că liceu', da' în schimb știu sigur că în armată o

fost furier. Visalon, fratele lui, era diferit de el. Parcă era un picuț mai blând, mai liniștit. Era altfel decât Todor. El n-o făcut armata că era mai tânăr. O fugit de acasă și n-o mai apucat să facă armata. Ce școală avea mi-e greu să spun, da' cred că o făcut liceu' la Huedin. Amândoi frații erau diferiți de tatăl lor. Nu aveau porniri așa dure împotriva comuniștilor. Erau altă fire, da' nu i-am auzit niciodată să regrete că l-o urmat pă taică-său pă munte. Nu știu dacă erau credincioși că nu prea i-am auzit discutând despre religie. Io nu prea am vorbit cu ei, că nu aveam ce și nici când, că aproape tot timpul' erau plecați. Aproape în fiecare sară plecau amândoi. Să duceau la Răchițele și vineau dimineața. Erau tineri și ei, ce să facă. Să duceau pă la fete, că aveau prietene în sat. Da' Todor era mare crai... El nu o avut numa' una, o avut o duzină. Io nu le știu pe toate câte erau, numa' pe Florica, pe Leontina și pă Anuța. De ele mai vorbeau când mai stăteau zăua pe la colibă. Discutau între ei, bărbații, că o fost la Anuța sau la Florica. Florica, săraca o fost tare mult arestată și bătută. De ea știu că o vorbit mai mult. Povesteau că iar o arestat-o și o bătut-o. Nu o condamna, da' o țânea câte-o perioadă la Securitate, o bătea, îi dădea drumu' și iar-o ducea și-o bătea. Până la urmă o condamnat-o și pă ea. Pă Leontina și pă Anuța le-am cunoscut și eu, da' mai târziu. Erau fete frumoase. Lasă că spun despre asta când ajungem acolo. No, da' lumea din sat cunoștea relația dintre Todor și Florica, că Todor se ducea mai des la ea. Visalon nu știu la cine să ducea că el era mai cuce un pic. El era mai moale, mai așezat. Todor era mai iubăreț, era mai crai. Da' să știți că după Todor umblau fetele și înainte de a fi fugit. Le plăcea la fete de el, că nu era un băiat urât. Mie nu mi s-a părea deosebit, da' era băiat din sat și avea și ceva avere. Fetele îi plăceau și o acceptat să fie prietene cu ei chiar dacă erau fugiți. Ele săracele cred că zăceau că scapă repede și se întorc în sat. Cine credea atunci că o să dureze atâta... Da' ei mergeau în fiecare sară în sat și cred că mergeau și la ele acasă. Părinții fetelor nu zăceau nimic că și ei îi ajutau. Poate aveau și un loc al lor unde se-ntâlneau, da' nu-mi spuneau ei mie. Și când să duceau, mergeau mai mult singuri.

Să știți că băieții nu i-au reproșat niciodată lu' tată-său că i-o făcut să fugă. Să mai întâmpla să mai și plângă, din cauza familiei, că vedeau cum să distrugă, ce fac securiștii cu familia, că toată ziua erau pă capu' lor și ei nu să puteau duce să-i ajute. Nu să fereau să plângă, că nu-i o rușine să plângi. Bătrănu' nu le spunea nimic când îi vedea că plâng, că și el era necăjit. Era necăjit că videă că i să distrugă familia și și-o distrus copiii. Da' nu era vina lui că el o fost pus în situația asta, că și de nu fugea atât îl aresta și îi distrugea familia. Nu-i lăsau comuniștii nici un băiat nedistrus din familia lui...

Pă Ioan Ciota îl cunoșteam mai de mult. Îi știam și pă părinții lui, că de câteva ori, când am mers pă la Huedin, am fost și la ei acasă, în Călata¹⁸. De fapt, și el parc-o fost la noi acasă. Ciota era mai în vârstă ca soțu'. Era un om scund, mai brunet, cu părul negru și avea un dinte pus, din viplă. Era greco-catolic, căăștia din Călata erau greco-catolici, da', la fel ca și Șușman, nici el nu era prea credincios. Nu știu cu ce partid era și nici dac-o făcut armata, că n-am discutat cu el. Mie nu-mi plăcea să discut cu el că era puțin ironic. Vorbea uneori fără rost și nu-l puteai lua în serios când vorbea. Nu puteai ști că vorbește serios sau glumește.

Nuțu Bortoș era mai scund, slăbuț, cu barbă, avea albeață pă un ochi și plângea mereu. Avea peste cinzeci de ani. Tare era fricos Nuțu Bortoș. Pă el nu-l trimetea nimeni nicăieri. Uneori mai mergea el singur acasă, la Răchițele, să să-ntâlnească cu nevastă-sa, cu copiii. Era foarte fricos. Și nu mai știu nimica de el, că o dispărut și nu l-am mai văzut.

Mihuț, tăt din Răchițele, era un băiat brunet, înalt și solid. Era bine făcut Mihuț. Și el, săracu', o fugit de-acasă de frică, că n-o făcut cine știe ce împotriva comuniștilor. Tăt de frică o fugit, că să nu-l ducă să-l bată. Că îl luau și îl duceau să-l ancheteze, să spună ce știe de cei care erau fugiți. Și l-o mai și bătut, l-o bătut rău, și-atuncia de frică... o fugit. Era tânăr și el, avea douășpatru-douășcinci de ani. N-avea mai mult. Asta ar fi pă scurt câteva lucruri despre membrii grupului Șușman, așa cum i-am cunoscut io când m-am dus prima dată pă munte.

Cum a fost organizat grupul și care au fost relațiile dintre membri?

Să știți că deși grupul să nimea Șușman, Șușman bătrănu' nu era efectiv un lider. Noi ne auto-denumeam grupul Șușman și îl consideram un fel de șef că el l-o format, da' el nu să purta ca un lider. Nu să adresa autoritar niciodată. Noi îi spuneam domnu' Șușman, că era om în vârstă și noi eram copii pă lângă el. Avea un mare respect față de Mihai. Ținea foarte mult la el, pentru că ei colaboraseră și înainte de a pleca Mihai pă munte. V-am spus că din '48 Mihai o fost într-o legătură permanentă cu bătrănu' Șușman. Poate de-aia ne mai și proteja. Dacă trebuia să trimită pă cineva undeva, să duceau de obicei Todor cu Visalon. Mihai nu să prea ducea cu ei, mai ales în Răchițele. Nici io în Răchițele n-am fost niciodată. Uneori, când mergeau în Răchițele, pe feciorii lu' Șușman îi mai însoțea Ioan Ciota. Câteodată mai zăcea bătrănu': *Mergeți voi tri și faceți aia sau aduceți aia*. Asta nu se-ntâmpla foarte des, pentru că Ciota nu vroia să știe ce facem fiecare dintre noi. Câteodată avea apucături mai ciudate.

Sigur că nimeni nu făcea nimic de capu' lui. Fiecare dacă vroia să meargă undeva se-nțelegea cu ceilalți, că uite ce vreau să fac. Întotdeauna ne-nțelegeam între noi, discutam că ar fi bine să facem asta sau aia, până cădeam de acord. Nu făcea fiecare ce-l tăia capu'. Îi ceream părerea și la bătrănu' Șușman, dacă-i bine să facem așa, sau cum ar fi bine. Da' el nu conducea autoritar. Trebuia să existe înțelegere în grup, pentru că fiecare era răspunzător de viața celuiilalt. Nu puteai să pleci undeva și ceilalți să nu știe unde te-ai dus, să se trezească numa' cu tine. Trebuia să spui în ce parte te duci și la ce oră vii, ce semn o să folosești când vii. Nu puteai să pleci ca de acasă, să ieși pă ușe, să încui, iar când vii să descui și să intri. Așa că în general discutam ce trebuie să facem, da' nu întotdeauna spuneam când ne-ntorceam că am fost acolo sau dincolo. Era un mod prin care încercam să ne protejăm reciproc, pentru că nu știai niciodată ce să poate întâmpla, pă care-l prinde și-i obligat să mai divulge și pă altul.

Între noi s-au mai produs și tensiuni, ca în orice grup de oameni. Aș minți dacă-aș spune că o fost toate la locu' lor. S-o mai și certat, c-o mai avut opinii diferite. Că doară și într-o familie te cerți. Mai ieșeau discuții că di ce-o mers unii acolo sau di ce s-o dus alții în altă parte. Dacă i-o văzut cineva, di ce s-au întâlnit cu cutare sau că nu trebuia să ia legătura cu nu știu care cetățean care nu era de-ncredere. Astea erau motivele de ceartă, că n-aveau pentru altceva di ce să să certe.

Ca activitate împotriva regimului, să știți că în '50, da' și în anii următori, grupu' nostru n-o mai putut face mare lucru. Înainte să mergem noi pă munte, mai discutaseră cu oamenii, mai încercaseră să organizeze ceva, da' acum nu mai puteam face nimica. Eram așa de hărțuiți și încolțiți din toate părțile că nu aveam cum să fim activi. Nu mai aveam cum. Abia puteam să ne ferim să nu fim prinși. Nu ne gândeam noi nici la sabotaje, nici să atacăm ceva. Numa' dacă să răsculau țăranii, atuncia am fi dat și noi o mână de ajutor. Da' altceva ce puteam să facem? Chiar că o și fost acolo-n Beliş o răscoală. Atunci noi nu eram fugiți. Am aflat că lumea s-o răsculat, da' noi n-am fost implicați. Mai târziu, după ce am fost arestați, ne-o acuzat c-am fi acționat și noi acolo, că am fi contribuit și noi. Noi n-am fost amestecați deloc în răscoala asta. Nici nu mai țin minte când o fost răscoala, în '49 sau în '50. Nu-mi mai amintesc exact anu'. O pornit-o oamenii pentru pădure, da' nu s-o putut face nimic. O fost nemulțumiți că le-o tăiat bonurile de pădure. Acolo, la munte, oamenii n-aveau din ce trăi decât din prelucrarea lemnului. Unii făceau ciubere, alții făceau scândură și fiecare primea un bon pentru câțiva metri cubi de lemn, pă care putea să-i prelucraze cum vroia el. Atuncia comuniștii le-o tăiat acest drept, mi să pare din cauză că s-o naționalizat pădurea. Lumea s-o răsculat că di ce nu le mai dădea dreptu' să folosească lemnu'. În situația asta oamenii erau muritori de foame, că nu mai aveau din ce să-și câștige o pâine. O fost o mișcare mai mare, că nu numai din Beliş o fost oameni nemulțumiți. S-o adunat atunci la Beliş lume din mai multe localități. Din păcate, oamenii n-o fost suficient de hotărâți și după ce l-o bătut pă unu' lumea s-o împrăștiat.

Revenind la ce-o mai fost în '50, trebuie să vă spun că n-am stat prea mult împreună. La două-trei săptămâni după ce m-am dus eu, ne-am despărțit și ne-am înțeles unde să ne întâlnim în primăvară. Obişnuiam ca toamna să ne despărțim și să ne reîntâlnim primăvara. În toamna lu' '50 am stabilit ca persoana prin care să ținem legătura să fie Han Todor, unchiul lu' bărbatu-meu. El era frate cu mama bună a lu' Mihai. Han locuia mai jos de Ponor, spre Răchițele. Lumea îi zăcea de-a Tăuariului, pentru că avea casa între niște ape. Să făcuse acolo un fel de baraj pă apă. El era baza noastră de-ntâlnire, că era persoană de încredere. Han ne-o dat alimente și ne-o ajutat foarte mult cât am stat pe munte. Atunci ne-am înțeles că în primăvara lu' 51 mergem la Han. Dacă ajungeam io cu Mihai primii, el trebuia să le spună la ceilalți unde suntem pentru a ne putea întâlni. Dacă vineau ei primii, lăsau vorbă la Han, cu locu' unde îi puteam găsi.

După ce ne-am despărțit și fiecare o plecat în altă parte, Șuşmanii și Bortos s-o dus la Răchițele, da' nu mai țin minte pă la cine-o stat. Ei n-o stat tât la aceeași persoană o iarnă întregă, că i-o mai descoperit Securitatea și-o trebuit să fugă. Nu mai știu exact, da' mi se pare că bătrânu' o stat o iarnă și acasă la el, fără să fie descoperit. În ce-l privește pă Ciota în iarna lu' '50-51, cred că s-o dus la Călata, la ceva rude.

Dumneavoastră unde v-ați adăpostit în iarna dintre 1950-1951?

Io și cu Mihai, că noi am fost tât timpu' unu' lângă celălalt, ne-am dus spre Bihor. Aveam promisiuni de la sora lu' Mihai să mergem în comuna Poiana de Vașcău¹⁹, unde era o familie care urma să ne găzduiască. În satu' ăsta era căsătorită și sora lu' Mihai, Ana. Bărbatu' ei era preot acolo și îl chema Mircea Panda. Până în Poiana de Vașcău ne-am dus tât pe jos. Ne-am stabilit la familia cu care vorbise Mircea. Oamenii aveau încredere-n preot și dacă el le-o spus să ne ajute ei ne-o ajutat. Mircea s-o gândit la ei pentru că stăteau chiar la marginea satului, erau săraci și nu aveau vizitatori. Acolo eram în siguranță. Nu mai știu cum îi chema, da' mi-amintesc că soția gazdei era oarbă. Ei aveau un

băiat care era comunist, da' el nu era acasă că era dus aproape atât timpu' pă teren. Era însurat și avea doi copii. Cu toate că avea familie, stătea cu părinții, în Poiana de Vașcău. La copii le-am uitat numele, da' atuncea am știut cum îi chema, că stăteam toată zăua în casă și mă jucam cu ei. Mama copiilor știa de noi și într-un târziu o aflat și bărbatu-so, da' n-o zăs nimic. Închipuiți-vă că era membru de partid și nu ne-o spus. Era cumsecade, nu ne-o denunțat! Și copiii știau că noi stăm ascunși, să nu ne prindă Securitatea, da' nu ne era teamă că o să spună că atunci nu era lumea chiar așa de rea.

Familia asta era cam săracă. Nu avea pământ, că acolo e o zonă de munte și nici animale. Avea doar o casă cu două camere. În aceeași cameră în care să gătea să și dormea că era și pat. Camera cealaltă era a fiului lor și sub ea, în pivniță, aveam noi adăpostu'. Acolo am făcut un zid din cărămidă, de un metru și ceva, care o micșorat de fapt pivnița. Încăperea nu era mare, numa' cât să bagi un pat și avea o ușă care să deschidea în pardoseală. Pe acolo ieșam în cameră sau coboram dacă vinea cineva. Dacă vinea cineva în control, pentru a masca ușa puneam peste ea un preș. Pentru a ne urca și coborî mai ușor aveam o scăriță. Coboram pe ea direct în pat. Alte amenajări în afară de pat și scăriță nu erau. Zăua stăteam în casă, iar noaptea coboram și dormeam în încăperea asta. Nu ne era frig. Noaptea mai lăsam ușița deschisă să mai intre aer și căldură. Odată, ca să schimbăm aerul, am pus cărbune într-o găleată. Am așezat găleata jos, la picioarele patului și ne-am culcat. Era să ne sufocăm, numa' că Mihai n-o adormit. Ș-o zis că io m-am făcut ca o coardă, m-am ridicat de mijloc în sus. Atuncea el și-o dat seama că-i de la cărbuni, m-o scos repede în cameră, o deschis geamurile și m-o palmuit. Io când m-am trezit, dădeam din mâini și din picioare.

În iarna aia n-am avut probleme cu alimentația. Mihai îl trimitea pă gazdă pă satele de lângă Beiuș, pă la Șudriș, Buntești. Îi scria un bilețel și îl trimitea la prieteni. Scria pă bilet că din partea cui vine și atuncia ei îi dădeau de toate cele. Ei ne-o alimentat. Tăt ce avea omu-n casă ne dădea. Gazda să ducea că erau și ei interesați că erau mai săraci și trăiau după urma noastră. Aducea cârnaț, slănină, făină... Mai ales brânză primeam

că pe-acolo, în zona aia, oamenii aveau multe oi. Cu alimente ne mai ajuta și Ana. Ne aducea uneori, de la biserică, câte-un sac de prescuri și de parastase, așa că pâine aveam destulă. De Crăciun ea ne-o adus de toate. Ei o tăiat atunci porc și o făcut preparate. Atunci ne-o adus și nouă sarmale, cârnați... Și Paștele din '51 l-am făcut tât acolo. Ne-o adus atunci cumnată-mea ouă roșii și cozonac. De mâncare nu pot să spun că am dus lipsă. Am avut și fructe. În camera unde mai stăteam noi erau doi sau trei saci cu mere. Gazda avea o grădină cu meri și toamna o adunat câțiva saci. Am avut și am mâncat foarte multe mere în iarna aia.

Cu plictiseala o fost mai greu pentru că o trecut tare greu timpu'. Stăteam toată zâua în casă. Puteam sta liniștiți că nu vinea nimeni pă acolo. Din când în când mai ieșam și pă afară, da' numa' sara. Prin gospodărie n-aveam cu ce să-i ajutăm, că nu aveau decât casa. Făceam și noi ce puteam să ne umplem timpu'. Jucam *remys* sau cărți cu fata și băiatu' gazdei sau citeam. Aveam trei Biblii, una veche, veche, cu litere chirilice, Testamentul Nou și Testamentul Vechi. Uneori mai vinea pe-acolo Ana și Mircea și ne mai aduceau cărți. Tăt ei, cum am spus, ne-o dat și un radio. Ascultam *Vocea Americii*, *Europa Liberă* și câte-odată și *B.B.C.*-ul. Cel mai mult ascultam *Europa Liberă* și pă Monica Lovinescu. Pă ea o ascultam mult. Și la radio zăcea că nu mai e mult, nu mai e mult, s-avem curaj, s-așteptăm...

Am stat toată iarna acolo izolați, da' nu am luat legătura cu nimeni din grup, că nu știam unde stau și nici nu aveam cum să-i căutăm. Era greu că trebuia trecut Muntele Mare spre Răchițele și era iarnă și zăpadă mare. Tare greu o trecut iarna aia. La Poiana de Vașcău am fost nevoiți să stăm până în aprilie. Nu ne puteam duce imediat în munte, că acolo să duce zăpada târziu, nu-i ca și la șes. Dacă ne duceam când era zăpadă, ne venea Securitatea pă urme și ne prindea. Nu puteam ieși pă munte când era zăpadă.

Ce s-a întâmplat după ce ați plecat din Poiana de Vașcău?

De acolo am plecat primăvara, prin aprilie și ne-am întâlnit cu ceilalți. Toți o venit la întâlnire: Șuşman cu feciorii, Ciota, Mihuş și

Bortoș. Iarna trecuse cu bine și pentru ei. Ne-am întâlnit în același loc unde ne-am despărțit toamna, tăt acolo unde-aveam bordeiu, pă dealu' Humpleului, pă Valea Bătrânii, lângă Someș. Acolo erau mai multe dealuri și văi: dealu' Humpleului, dealu' Onceasa, Valea Bătrânii, Valea Alunului. Fiecare părauaș era cu denumirea lui. Știu că îi Alunu, Valea Bătrânei, Ponoru, care să vărsau toate-n Someș. Ne-am întâlnit toți și ne-am bucurat că ne-am întâlnit, c-o mai trecut o iarnă. Am aflat atunci că nici ei n-o avut probleme pă unde o stat. Fiecare povestea cum o trecut iarna, cum o fost, dac-o fost urmăriți sau căutați de Securitate. Șuşmanii aveau oamenii lor și să mai mutau de la unii la alții, nu stăteau tăt într-un loc, așa că o avut mai multe de povestit. Da' noi, dacă am stat numa' la o familie...

În '51 am renunțat la coliba de pă Dealu' Humpleului. Da' n-o fost greu de-abandonat că n-o fost nimic săpat acolo. N-am mai stat pe-acolo prea mult. Am plecat și nu ne-am mai întors. Am stat atunci toată vara pă munte. Uneori treceau săptămâni întregi fără să să întâmple nimic deosebit. Am fost atunci pă Valea Drăganului, am fost pă munții care-s acolo, am umblat de colo-colo. Nu stăteam în același loc pă munte decât foarte puțin. O zi aicea, o zi acolo. Ne tăt deplasam să nu să afle că unde suntem. Și atunci, unde ne apuca noaptea, acolo ne făceam o colibă, rapid, și a doua zi repede o și desfăceam. Ne făceam un acoperiș dacă ploua, cu crengi, cu frunze, și ne-adăposteam de ploaie. Crengi aveam destule așa că nu era o problemă, o făceam imediat. Era mai bine așa, decât să stăm într-un loc, pentru că nici nu ne plictiseam.

Bărbații mai și vânau câteodată, că ne mai ieșea și câte-o câprioară în cale. În vara aia, am umblat mai mult împreună. Ne mutam dintr-un loc în altu', da' se mai întâmpla că unii mai plecau și singuri. Băieții lu' Șuşman mai mergeau pe-acasă și uneori, mai rar, îl mai duceau și pă Ioan Ciota cu ei. Noi n-am mai fost acasă niciodată după ce am plecat pă munte. N-o mai știut bătrânii prea multe de noi. Nu le-am trimis nici mesaje să le spunem că suntem bine. Nu am vrut să știe prea multe despre noi, da' cu toate astea mai aflau că suntem pe-acolo de la unchiu' Han. Și în iarna anului '50-'51 o

știut unde suntem. Am aflat și noi de socru-meu că era tare păzit și de-aia nu-i trimiteam mesaje. Voiam să știe cât mai puțină lume de noi, de-aia nici nu mergeam pă la oameni pe-acasă. Ne era teamă că dacă să afla că la cutare în curte o intrat un om străin se și anunța Miliția. Se anunța imediat că o fost văzut un om străin în sat. La oameni le era frică. Din cauza asta, dacă trebuia să te duci la cineva, nu te puteai deplasa decât noaptea și atunci nu pă stradă, prin spate, prin grădină. În timpul ăsta băieții lu' Șușman să tăt duceau în Răchițele că ei aveau oamenii lor. Mergeau destul de des pe-acolo. Eu și soțu' nu am mers la nimeni acasă în anu' ăla, că noi n-aveam cunoștințe în Răchițele. Noi numa' pă unchiu' Han îl aveam. El ne ajuta. Mihai avea și prieteni ciobani și pă la stânele lor mai mergeam și eu. Pă Muntele Mare, pă la Onceasa, pă acolo stăteau ciobanii din Bihor cu oile lor. Eu nu-mi mai amintesc numele celor pe la care am fost că nu îi cunoșteam prea bine. Eu eram numa' de trei ani pe-acolo, pân zonă, da' soțu' îi cunoștea bine de când să ocupa cu pădurea. Înainte să plece pe munte o fost sub mâna lui și-i știa pă toți. Erau din Lazuri, Buntești, Ferice, Budureasa, comunele dintre Beiuș și Vașcău. Toți oamenii din comunele alea îl cunoșteau pă soțu'. Ciobanii ne primeau tot timpul, da' nu am rămas niciodată să dormim la ei. Mergeam, ne dădeau caș, lapte, smântână și plecam. Nu stăteam pentru că acolo, la stâni, în fiecare zi veneau oameni să-și facă brânză și nu trebuia să ne vadă nimeni. Uneori mai vinea și Securitatea. Da' să știți că nici la stână nu te puteai duce oricum. Nu puteam să ne ducem și să intrăm în stână, că nu știam peste cine putem să dăm. Pentru a evita astfel de situații, stăteam undeva la pândă, să întâlnim ciobanu' și să vorbim cu el. După ce ne întâlneam cu el, stabileam un loc acolo în munte și ne aducea el ce îi ceream. Dacă să stabilea o întâlnire cu cineva, niciodată nu mergeam toți, numa' cel care trebuia să vorbească cu persoana respectivă. Mai aflam uneori că vine cineva să ne aducă alimente, da' atuncea nu mergeam tăți gură-cască acolo. Mergea numa' cine trăbuia. În perioada asta, ne-o mai alimentat și oamenii din Scărișoara. Mi-amintesc de o femeie din Scărișoara, care era și ceva rudă cu mine, da' nu mai știu exact cum o chema, parcă Varvara, despre care ne-o spus cineva mai târziu că o fost închisă. Noi eram încă fugiți când o fost ea închisă.

În anu' ăla noi nu am umblat pă la Scărișoara, numa' pă la Răchițele, Măgură, Muntele Mare, Vlădeasa, Valea Drăganului și în partea Bihorului. Umblam toată zăua dintr-un loc în altu' sau mai stăteam la soare pă coaste, că era cald. Culegeam și zmeură sau mure că erau destule. Mi-amintesc că odată, în '51, stăteam la soare în păhuet' pă la Valea Drăganului și erau foarte multe capre. Pe-acolo umblau capre fără cioban, că le lăsau oamenii libere. O venit atunci o grămadă de lupi, o luat iezii și i-o dus. Io n-am știut că-s lupi și am zâs cătră Mihai *uite ce câini mari!*. Tot în vara aia am văzut și un urs și-am zâs că-i măgar. Eu n-am știut că-i urs, că nu mai văzusem până atunci. Noi n-am fost atacați niciodată și nici nu am avut probleme cu animalele sălbatice.

Cu alte grupuri nu ne-am întâlnit și nici nu am luat legătura. Știam de grupu' lu' Capota și știam de Leon Șuşman. Leon plecase pă Valea Arieşului. N-am mai căutat să ne-ntâlnim, că mai târziu și noi ne-am destrămat. Ce rost avea să ne mai întâlnim și cu alții, dacă nu să putea face nimica? Nici scrisori sau mesaje nu le-am lăsat niciodată. Nu am ținut legătura cu ei pentru că și ei erau o echipă și nu puteam să fim prea mulți. Era greu și cu aprovizionarea și n-avea nici un rost să fim o armată de oameni, pă degeaba, așa.

Cum v-ați despărțit în toamna anului 1951 și unde v-ați dus pentru iarnă?

O trecut și vara și când o început să să răcească o venit timpu' să ne despărțim. Fiecare trebuia să să ducă unde și-o găsit gazdă. În toamna lu' '51 Șuşmanii s-o dus în Răchițele că ei acolo o iernat tot timpu' până în '52. Când ne-am întâlnit în primăvara lu' '52 o fi spus ei unde o fost, da' eu cum nu cunoșteam oamenii din Răchițele n-am ținut minte. Atuncia toamna n-am știut la cine o să meargă că nu prea spuneau ei totdeauna pă unde umblă și ce fac. Nici noi nu-ntrebam că nu voiam să știm prea multe că era viața oamenilor în pericol. Nu știam unu' di celălalt unde o să ne petrecem iarna, pentru că dacă să întâmpla ca unu' să cadă să nu-l spuie și pă

celălalt. Ne-am gândit noi că oricât ar zăce omu' că nu spune, dacă îl chinuie mai știi ce se-ntâmplă? Nu puteai ști ce-ți face de te obligă să vorbești. Da' așa, dacă nu știi ceva poate să te și omoare că nu știi și nu poți să spui, da' dacă știi, poate-ți scapă vreun cuvânt. Trebuia să fim foarte atenți. Așa că ne-am înțeles înainte și știa fiecare că nu trebuie să-ntrebe unde să ducă celălalt. Așa că în toamna lu' '51 ne-am luat rămas bun și ne-am despărțit. Ne părea rău că ne despărțim că... nu știam dacă primăvara ne mai întâlnim sau nu.

În toamna aia, fratele lu' Mihai, Oneț Roman, ne-o făcut rost de un adăpost la o familie din Dealu Botii. Pe gazdă îl chema Todor Neag și era poreclit a Elefantului. Io nu știu de unde avea porecla asta. Noi nu l-am cunoscut până în toamna aia. Era un om între 30 și 40 de ani, tare cumsecade. O acceptat să ne găzduiască, deși nu ne cunoștea. Nu eram nici prieteni, nici nimica. El cu Roman ne-o făcut un adăpost în fân, la el în pod. Ne-o primit și ne-o făcut adăpostu', deși nu-l cunoșteam. O fost un om tare bun. No, și în pod la șură o pus lemne și pă ormă o pus fân'. Era amenajat ca o colibă acoperită cu fân. Ziua puteai coborî în șură să te plimbi, să te mai dezmoștești. Acolo am vrut să iernăm.

Oneț Roman era frate cu Mihai, da' numa de mamă. Era mai mare cu 5-6 ani ca Mihai, avea atunci 31-32 de ani. Era căsătorit și locuia în Răchițele. Pă nevastă-sa o chema Măriuca, iar pă băiat, că avea și un copil, Petrică'. Roman era mai impulsiv decât Mihai. Era mai nervos. Avea o altă fire decât soțu'. Era mai scund, da' era foarte puternic. Nu știu ce meserie avea, da' știu că avea pământ, vite și să mai ocupa și cu scânduri. El îl cunoștea foarte bine pă Șuşman, că, dacă stătea în Răchițele, nu avea cum să nu-l cunoască. Ei o și umblat împreună la vânătoare și la pescuit pă Someș. Erau în relații bune. Nu pot să spun că erau prietini, da' să cunoșteau.

No, și era în toamna anului '51.²⁰ Cum stăteam noi acolo în șură, în Dealu Botii, într-o noapte numa' auzim că vine cineva. Ne-am speriat puțin că cine-i, da' era frate-so lu' Mihai, că numa' el știa unde suntem. O vinit și zăce: *Frate, dă-mi o armă, îmbrăcați-vă și viniți repede că*

suntem încercuiți. Io nu mă mai dau prins, mai bine mă sinucid, mă-mpușc, da' nu mă mai dau prins că așa m-o bătut de nu mai sunt bun de nimica. I-o dat Mihai o armă, ne-am îmbrăcat și am ieșit. Io am luat radio și o armă, iar bărbatu-meu o luat altă armă. Că aveam tri arme și-un pistol mic. Eu am luat radio, da' parcă și acum mă văd cum eram cu el în brațe. Și-o zâs Roman: Las' că vă spun io pă unde-s mai deși soldații și pă unde s-o luați voi. Ce se-ntâmplase: pă Roman l-o pârât cineva că ar ști unde suntem noi. Atunci l-o arestat, l-o dus la Securitate și l-o anchetat. L-o bătut tare de tăt să spună unde suntem. Tare l-o mai bătut! No, și dacă o văzut că nu mai are ce face, o zâs că o să le spună unde suntem noi ascunși. I-o pus cătușele pă mâini și l-o adus la șura unde eram noi. Era noapte, că securiștii mai mult noaptea umblau, ca liliiecii. O vinit ușor și nu i-am auzit. Că aveau ei grijă să nu facă zgomot. Era Securitatea de la Cluj. Ei, și când o ajuns la șură, securiștii s-o împrăștiat și-o încercuit locu', iar pă el l-o trimis înăuntru să ne spună să ne predăm, că suntem încercuiți. Da' el s-o uitat și-o văzut pă unde-s mai mulți și când l-o lăsat și-o rupt o cătușă. Era foarte puternic. Nu era 'nalt, da' era foarte robust. Și-o rupt o cătușă și c-o cătușă pă o mână, așa o venit la noi. Îi bălângănea cătușa sub mână. No', dacă am auzit că suntem încercuiți am ieșit încet afară, pă lângă șură. Stăteam sub streșină că era umbră și nu ne puteau vedea. Atunci Roman ne-o spus că unde sunt ei mai mulți și o zâs: Io am să fug înainte și când ajung în marginea pădurii trag spre ei și voi fugiți. Io vă apăr! Așa am și făcut. El o luat-o la fugă, printre ei, pân cerc și-o trecut drumu' spre pădure. Erau cerc în juru' nostru. O luat-o la fugă pân cerc și ăia trăgea și noi fugeam după el. Da' el o ajuns mai repede ca noi în marginea pădurii și așa cum o zâs, s-o întors cu arma și-o început și el să tragă spre ei. Și îmi amintesc cum să lumina pă lângă mine din cauza cartușelor. Știu c-atuncia când am ajuns în pădure, chiar m-am uitat, că eram în rochiță, m-am uitat să văd dacă nu mi-i găurită rochița nicăieri. Cum o trecut cartușele pă lângă mine

nici nu m-am gândit că nu m-o atins, nu mi-o găurit rochița. Radiou' l-am lăsat când am fugit. Acolo, la munte, pământurile oamenilor sunt împărțite cu garduri făcute din lemne. Acolo fiecare om își îngrădește pământul cu gard din lemne puse-așa unu peste altu'. O trebuit atunci să sar un gard d-ăla și nu puteam cu radiou-n spate. L-am lăsat jos că n-am avut ce să mai fac. Că trăgeau în noi. Am sărit gardu' și am intrat în pădure. Îmi amintesc că spre Răchițele-am fugit, nu spre Someș. Acolo pă unde am fugit noi era teren viran și ei acolo n-o prea păzit, că n-o fost mulți și s-o gândit că n-o să fugim peste loc drept. O stat mai mulți într-un loc mai întunecos, cu păhuet mai mult. Da' noi am știut de la Roman că unde sunt ei, am trecut drumu' și-am fugit peste un loc drept, înspre Răchițele. Am fugit până am intrat în pădure și am scăpat. Așa am scăpat. În pădure nu ne-o mai urmărit, că nu vineau în pădure că le era frică. N-o mai fugit după noi. O tras cât o tras și gata. Noi am intrat în pădure și-așa am scăpat.

Acum nu mai știu ce să zic dacă mi-o fost sau nu frică, da' după ce-am scăpat... mi s-o-muiat picioarele. Noi am fost bine că nu ne-o atins gloanțele pă nici unu din noi, da' năcazu' o fost că gazda, când o auzit focurile, o sărit din casă și-o vrut să fugă. Atunci pă el l-o-mpușcat, că ei n-o știut cine fuge. O crezut că e de-al nostru... Era noapte... L-o-mpușcat pă săracu' om și-o murit. Pă nevastă-sa cred că o arestat-o după acea. Nu mai știu exact ce s-o mai întâmplat. Și aveau și doi copii... mici. Acuma, vă spun, io nu m-am mai întâlnit cu ei... d-apăi io, io îl am pă conștiință și mă căiesc și mă gândesc la ei tât timpul. Și m-am gândit totdeauna... m-am gândit că el din cauza noastră o murit. Și ce-i mort nu mai poți învia. N-o fost ușor să auzim că o murit și că noi am fost acolo și am scăpat. Că o murit din cauză că ne-o ajutat pă noi. De atunci n-am mai auzit nimic de familia lui. Nu o mai avut cine să-mi spuie de ei nimic.

Așa o rămas și fratele lu' Mihai, Roman, fugar cu noi. Da' săracu era tare năcăjit din cauza soției și a băiatului. El o și zâs că dacă nu venea cu noi îl ducea la-nchisoare și cine știe ce bătaie îi mai dădea,

și cât îl condamnau. Nu mai știu în ce dată s-o întâmplat să fim înconjurați, da' era în toamna lu' '51. Nu căzuse zăpada. Noi doar ce ne-am pregătit pentru iarnă. Atuncia ne instalasem în adăpost pentru iarnă. Cineva l-o trădat pă Roman că știe de noi unde suntem, l-o arestat și așa l-o bătut... L-o dus la Cluj, la Securitate și acolo l-o anchetat. L-am văzut dup-aia cât era de bătut... Oaai, groaznic era. El o și zâs că *decât să mă mai duc să mă mai bată, mai bine mă-mpușc*. Era bătut peste tot. Măinile-i erau tăte vinete și fața și spatele la fel.

No, și după ce am scăpat din Dealu Botii, unde era să ne mai ducem să ne cautăm un adăpost? Unde să te duci când era toamnă târziu, aproape iarnă? O fost prin octombrie, da' acolo la munte iarna vine mai repede. Da' știu că încă nu ninsese. Atunci ne-am hotărât toți trei, că acuma era și fratele lu' Mihai cu noi, să mergem la unchiu' Han. Cu Roman ne-am obișnuit repede. Ne-am înțeles bine cu el, că ei, frații, să iubeau mult. Acolo lângă casa lu' Han era păhuiet mult și brazi mici. Așa era de îndesat păhuietu' ala că nu să vedea nimica. Pădurea nu era mare. Și-atunci, în locu' respectiv ne-am și făcut coliba, după care am mers la Han de ne-o dat alimente. Țin minte că n-o dat fasole, făină de porumb, făină de grâu, cartofi.

Coliba ne-am făcut-o din crengi de brad pă care le-am tăiat noi, iar pă jos am pus frunze multe. Acoperișu' l-am făcut tăt din crengi de brad, peste care am pus pământ și frunze. Nu era mare coliba asta a noastră, doar cât să încapă tri persoane. Lungimea era cam de tri metri, n-avea mai mult, iar lățimea cât să doarmă patru persoane. Nici de înaltă nu era înaltă, că nu puteai sta-n picioare. Poate la mijloc ai fi putut sta-n picioare, da' altfel nu puteai să stai. Acoperișul era în două ape. În fața colibei am amenajat un loc pentru foc. Am umblat acolo-mprejur și ne-am adunat ceva lemne de foc. Am adunat lemne până n-o nins, c-o nins după aceea foarte mult și nu mai puteam merge că făceam urme. Tare mult o mai nins atunci! În iarna aia o fost o zăpadă de 2 metri. În munte, nu-i ca jos, acolo ninge... Atuncea erau zăpezi mai mari, nu ca acuma.

Iarna lu' '51-'52 o trecut tare greu că am avut probleme și cu alimentele. Așa am trăit... numa' ca să nu murim. Mi-aduc aminte că

mâncam o dată, de două ori pă zi. Ne-am împărțat mâncarea în așa fel să ne-ajungă cât mai mult, că de-acolo nu puteam să ieșim ușor, că era zăpadă și am fi lăsat urme. Totuși, zăpada ne-o și ajutat. Cum o fost frig și izvoarele care o fost pe-acolo o înghețat, o trebuit să ne facem apă din zăpadă. Când am rămas fără mâncare și n-am mai avut încotro, am ieșit și am mai mers la unchiu. Uneori mai vinea și el să ne aducă mâncare, că nu stătea departe. Făceam noaptea un foc mic, ne fierbeam fasole și făceam un pic de mâncare. Făceam mâncare de fasole că aveam fasole de la unchiu. Da' mâncarea o fost o problemă. Am mâncat cât am avut și spun, atât cât să nu murim... Foc numa' noaptea făceam, zăua nu. Aveam o vatră, acolo-n fața colibei și acolo făceam. Era tare rău că nu puteam face foc mare. Trebuia să folosim numai lemne mici și să facem foc fără fum. La fel trebuia să fim atenți să nu să vadă nici lumină de la foc. Cum să faci focu' o fost marea problemă în pădure. Că Securitatea să lua și după asta. Să urcau undeva într-un vârf și să uita de unde iese fum. Doară ceața să deosebește de fumu' de lemn. Noi știam deja cum să rezolvăm și problema asta. Trebuia să fie lemnele bine uscate și să știi cum să le clădești și nu să făcea fum. În plus, dacă era jaru' bun nici nu trebuia atâta foc, că puneai un singur lemn uscat și nu făcea fum deloc. Cel mai bun lemn de foc era fagu' nu molidu'. Ardea bine și țânea focu' destul de mult.

Frig nu pot să spun că ne-o fost, chiar dacă dormeam aproape pă pământ. Aveam haine de lână și aveam o bondă de cioban pă care ne-o dăuse tăt unchiu' Han. Când era soare mai ieșeam într-o poieniță. Era în apropiere o poieniță unde era soare. Ieșam până-n margine, rupeam ceva crengi de molid, le puneam jos și stăteam pă ele. Stăteam pă crengi, pă zăpadă și ne-ncălzeam la soare. Da' așa de greu o trecut timpu'... Nici nu mai știu la ce m-am putut gândi atâta timp. Mi-amintesc că în iarna aia pă Mihai l-o durut măselele, poate din cauza curențului sau de la reumatism... Nu mai știu ce-o pățit da' nu putea nici să mestece așa tare-l durea. Nu putea nici să-și atingă măselele. Atunci am înfierbântat o piatră în foc, am pus-o într-un vas, am pus apă caldută pă ea și i-am acoperit capu' cu o

haină. I-am făcut o inhalație și i-o trecut măselele. Țsta o fost medicamentu'. Am avut și noroc că n-am fost bolnavi și n-am avut nevoie de medicamente cât am stat acolo.

Iarna o fost liniștită și n-am avut probleme, că nu ne-o mai căutat nimeni. Am avut mare noroc cu unchiu lu' soțu', cu Han, că fără ajutorul lui nu știu ce făceam. Da' o plătit și el că ne-o ajutat că o stat în pușcărie. Și băiatu' lui, Aurel, o murit tăt datorită pușcăriei. O fost bătut și nenorocit. Numa' Jenica n-o fost arestată. Fata lui, Jenica o scăpat.

Altfel, iarna dintre '51-'52 o fost cea mai grea iarnă din cele patru câte am stat pe munte. După aia o venit primăvara, ne-am bucurat și ne-am dus să ne întâlnim cu ceilalți.

Cum a fost întâlnirea din primăvara anului 1952?

În primăvara lu' '52, la fel ca în '51, ne-am întâlnit tăt acolo în apropiere de locuința lu' Han. El era omu' nostru de legătură. Ei, da' acuma nu ne-am mai întâlnit numa' șapte. Șuşman și Bortoş n-o mai apărut. Ei o pierit în iarna aia. O fost primii pă care grupu' nostru i-o pierdut.

Despre moartea lu' Șuşman io nu știu decât ce-am auzit, că n-am fost cu el când o murit. Cred că el o avut adăpost separat, la cineva din Răchițele, că nu era împreună cu băieții. El avea un prieten în Răchițele, Todor Suci, la care mai dormea. A Volcii, așa i să zăcea lui. Poate la el o stat și în iarna aia. La câțva timp s-o răzgândit, n-o mai vrut să steie. Atuncia s-o dus la o familie, tăt din Răchițele, o cinat sara, după care s-o dus într-o șură și o așteptat până dimineața. Pacolo, prin Răchițele, sunt grajduri, șuri unde țin oamenii fanu'. S-o dus la o șură și-o așteptat dimineața. Când s-o făcut zăuă o vinit un băiat să deie mâncare la vite și-atunci el i-o plătit ceva la băiat să să ducă să spuie la Securitate sau la Miliție că acolo-i Șuşman și să vie să-l ridice. S-o dus băiatu' la Miliție și pă când o vinit el era-mpușcat. N-o vrut să se-mpuște și să nu-l găsească cineva. Vroia să să știe că s-o gătat cu Șuşman. Să știe Securitatea,

să nu mai fie și altcineva arestat și bătut să spună unde-i el ascuns. O venit Miliția, l-o găsit, l-o luat și ce s-o întâmplat după aceea cu el, nu mai știu. Unde l-o dus, nu știu. La Cluj, la București, la Huedin. L-au ars sau cine știe unde l-o fi aruncat.

Todor s-o sinucis că n-o mai putut să suporte situația care era. Securitatea tăt aresta oameni din sat, nu mai avea unde să steie și videea că tătă lumea suferă. Cred că oamenii să și speriaseră și nu mai aveau curaju' să-l adăpostească. Io asta cred. Îl mai auzăsem zăcând de multe ori că el își pune capăt zilelor, dacă nu să schimbă ceva, că nu mai rezistă, nu mai suportă. Să simțea vinovat și pentru ce se-ntâmpla cu oamenii, că prea multă lume suferea. Să știți că din Răchițele multă lume i-o ajutat pă Șușmani. În fiecare seară ei să duceau în sat și veneau tăt cu ranițele pline, încărcati cu mâncare. Și multă lume era arestată, dusă la Securitate și bătută. Știa și el câte îndură oamenii. Că îi ducea, îi bătea, le dădea drumul și iar îi ducea și-i bătea. Vineau săracii di la bătaie ca vai de ei și iară le dădea de mâncare și se-ntâlneau cu Șușmanii, deși erau bine păziți. Da' nu făceau asta că le-ar fi fost frică, o făceau din convingere. Nu-i obliga nimeni. Noi n-am speriat pă nimeni cât am stat în munte. Unii o mai și vorbit, da' nu puteai să le reproșezi ceva. Nu erau de condamnat dacă spuneau ce știu, că doară la cât îi bătea... era și greu să tacă, să nu spună. Nu erau de condamnat! O fost foarte curajoși oamenii din Răchițele. Tare curajoși! Săracii oameni!

Todor și Visalon când o aflat că tătă-so o murit... O fost tare năcăjiți, săracii. Erau disperați. Ce era să facă? O fost foarte dureros pentru ei că mamă-sa o murit în '49 sau '50. Că o tăt persecutat-o și-o murit de supărare. Acum o murit și tătă-so... Și ei o rămas... Noi am aflat atunci, la scurt timp că o murit. Ne așteptam, că el o spus că nu mai rezistă. O zăș că pă el nu-l prinde viu. Spunea că nu mai rezistă, că i să distrusese familia toată. Toți tri copiii, care erau mici, erau împărășiați. Traian cu domiciliu obligatoriu, Romulica la fel, iar Emil nu știu pă unde era. N-o mai rezistat bătrănu'.

Când ne-am întâlnit, băieții ne-o spus c-o murit tătă-so. Noi știam căte ceva de la unchiu' Han. Aflasem că doară se zvonise în

Răchițele. N-o fost așa secret, că toată lumea vorbea c-o murit Șușman. Era foarte cunoscut prin satele alea, printre moți. No, și băieții ne-o spus că bătrănu' s-o-mpușcat. Cu toate astea, nici prin cap nu le-o trecut să să predea. De așa ceva n-o fost vorba. De fapt nici unu' dintre noi n-o avut de gând să să predea. După ce-am suferit atâta să ne fi dus să ne milogim la ei? Doară știam care ni-i soarta. Degeaba zăceau ei că n-au nimica cu noi. Ne trimiteau mesaje, să ne predăm, că am greșit, da' ei sunt înțeleghători. Când venea cineva din pușcărie, cu mesaju' ăsta venea. Da' nu aveam de gând să ne predăm.

Nici Bortoș n-o mai venit atunci la întâlnire. Ne-am despărțit în toamna anului '51, fiecare să să ducă să-și caute familie unde să steie peste iarnă. De atunci nu l-am mai văzut. Nu știu ce s-o mai întâmplat cu el, că în primăvara lu' '52 n-o mai venit. Nimeni nu știa unde și-o găsit loc să stea peste iarnă. Avea familie-n Răchițele și poate nevasta i-o fi găsit gazdă. Fiecare își căuta pă cont propriu familie unde să steie. El săracu' nu vedea bine nici cu-n ochi, era în vârstă și era tare, tare nervos. N-avea liniște. Stătea rău cu nervii. În situația pă care o avea el, cu familie, era de înțeles. Nu toată lumea putea rezista la șocuri din ăstea. Nu toată lumea putea rămâne cu mintea-ntreagă. El plângea, că știa că îi era persecutată familia. În rest nu avea treabă cu nimeni. Să nu fi făcut și el ceva, că nu l-o mai văzut nimeni...

Acuma, după ce ne-am întâlnit ce era să facem? Am mai stat cât am mai stat acolo pă Humpleu și dup-aia am umblat de colo-colo. Asta o fost până în iunie sau iulie '52, nu mai știu exact când, da' o fost în plină vară, că numa' vara puteai să stai pe munte. Atunci ne-am trezit cu niște razii foarte mari. Înceau să ne prindă. Noi umblam de colo-colo. Când însera, găseam un loc mai ferit, cu un izvor de apă bună de băut și ne opream. Făceam mâncare, ne mai spălăm și rămâneam să dormim. No, și vă spun că atunci, în iunie sau iulie, veneam de pă Vlădeasa sau de pă Valea Drăganului și am vrut să trecem spre Beliș. Parcă am vrut să trecem Someșul și să ajungem în Poiana Horii. Acolo avea soțu' ceva rude, un unchi, frate de-a lu' tată-său și verișori. Tăt Jurj îl chema, Petru

Jurj. Era un om de încredere, că la el o stat și Leon Șuşman. Așa că am vrut să trecem să mergem la el. Era noapte, că noi numa' noaptea circulam. Zăua dormeam și noaptea umblam. Ne duceam de pe-un munte pă altu'. Dacă vroiam să plecăm, ne desființam coliba unde stăteam și ne duceam. Nu puteam sta tăt într-un loc. Stăteam cel mult câte o săptămână și pă urmă iară plecam. Dacă știam că ne întoarcem acopeream adăpostu' și puneam semn, în caz că trece cineva pe-acolo să observăm. Să știm dac-o trecut sau n-o trecut.

No, și ne duceam de pă un munte pă altu'. Poteceam de colo-colo. Ei, și în vara aia mergeam toți spre Poiana Horii. Eram șapte. Era Roman, frații Șuşman, Ciota, Mihuț, eu și Mihai. Țștia eram. Bortoș și bătrănu' Șuşman nu mai erau. Noi când umblam noaptea ne țâneam unii după alții și nu vorbeam. Și în vara lu' '52, cum mergeam într-o noapte pă cărare, am intrat în încercuire. Că noi dac-am fost pă Vlădeasa n-am avut de unde să știm c-a veni armata să ne caute pă Someș. Și cum mergeam noi așa, am auzit la un moment-dat că ne săsăie cineva din margine. Ciota cum era mai în față, o avut inspirație și o întrebat: *Unde-s ceilalți?* Așa o zăs Ciota către ei. Cineva dintre ei i-o răspuns: *Mai de deal*. Atunci ne-am dat seama că-i armată. Erau olteni. Imediat i-am lăsat în pace și ne-am văzut de drum. I-am ocolit. Șansa noastră o fost cu Ciota, că și-o dat sama că-s soldați și i-o întrebat unde is ceilalți și ei o crezut că vorbesc cu unii de-ai lor. De-aia ne-o răspuns că restu-s *mai de deal*. Pentru noi stăteau ei acolo la pândă. Nu mai știu cum să numește locu' ăla, da' era de la Vlădeasa spre Someș. Noi voiam să ajungem pă Valea Someșului.

No, și am vorbit cu soldații, da' i-am lăsat în pace, ne-am dus mai departe. Când să ajungem la Someș, să lumina de ziuă. Am vrut să trecem Someșu' și atuncia ei o strigat după noi: *Stai!* Mi-am dat seama că suntem în cerc. Și cum eram noi unu' după altu'... ne-am împrăștiat și-am luat-o la fugă 'napoi spre pădure. Unde ne-o surprins ei nu era nimic, era loc drept. Ne-am speriat că nu ne-așteptam la așa ceva. Atuncia ei o-nceput să tragă după noi. Nici nu mai știu ce-am simțit atunci când o-nceput să tragă. Am fugit și atât. N-am simțit nimica,

numa' că trebuie să fug. Când am ajuns în pădure am simțit că m-o lasat picioarele de spaimă. Era o pădure rară de fag.

Am fugit toți, care cum am putut și dup-aia ne-am întâlnit în pădure. Nu ne-am pierdut. Am intrat în pădure și nu i-am mai văzut. Ei o tras numa' de pă mal, n-o avut curaj să intre după noi în pădure. Ai noștri n-o tras nici după ce am ajuns în pădure. N-am tras, numa' am fugit. Și-apăi când ne-am oprit, mai înăuntru în pădure... Mihuț și Ciota nu mai erau. Atuncia io-mpușcat pă Mihuț și pă Ciota. I-o nimerit că acolo nu era păhuiet, era pădure rară de fag. O fost o minune că am scăpat ceilalți. Că și eu i-am văzut că trag... n-am crezut că mai scap. Săracii, Ciota și Mihuț, nici nu știu dacă o strigat când i-o pușcat. Cine-o mai putut s-audă ceva în fug-aia? Ce să mai auzi? Atuncia cred că nu-ți mai auzeai nici suflarea. Când ne-am adunat n-am știut că unde-s ei. N-am știut c-o căzut. Am văzut numa' că nu mai îs cu noi. Pă urmă am aflat ce s-o întâmplat, că i-am auzât pă soldați vorbind la telefon, pă Someș. Ne-o părut rău după ei și i-am plâns, da' numa' în gându' nostru. Altfel nici nu să putea că Securitatea era pe urmele noastre.

Eram încercuiți. Vă spun că așa mulți erau că să puteau țâne de mână. Pă tăt Someșu o fost, cum meri cătă Giurcuța. Pân-acolo o fost... Ne-am urcat pă stânci, deasupra Someșului și i-am văzut. Erau mulți. No, și ce să facem zăua? Ne duceam pă stânci, deasupra lor că Someșu', la izvor îi între stânci. Sunt stânci așa goale pă margini și înalte cât un bloc cu zece etaje. Ei nu ne vedeau, da' noi îi vedeam. Făceau foc, mâncau conserve, prăjau slănină... Noi stăteam și ne uitam la ei. Cu stomacu' gol. Mai culegeam macriș și coaje de molid. Îi bună mâzg-aia de molid și-i sănătoasă. Iei coaja de pă molid și are un fel de miez moale și zemos. De ăla mâncam. Așa ceva am mai mâncat și când nu eram fugită, am gustat să văd cum îi. Acuma, timp de o săptămână cât am fost încercuiți, nu am avut alt „aliment”. Mai beam apă, că apă aveam. No, și cum stăteam noi pă stânci îi auzeam cum discută. Că atunci am aflat și de Ciota și Mihuț că i-o împușcat. Vorbeau, strigau unu la altu', cum erau ei la câțiva metri unu' de celălalt. Să gândeau că ziua nu ne apropiem de ei. Strigau

unu' la altu', făceau gălăgie, râdeau. Despre noi nu vorbeau. Am aflat mai târziu că fiecare avea pozele noastre la ei. Și poza mea o aveau, da' aveau ordin că dacă ne prind, pă mine să nu mă bată.

Așa am stat o săptămână, încercuți. N-am avut ce să facem și n-am putut să ieșim din cerc pă nicăieri. Acuma așteptam să pornească raziile, căutările prin pădure. Așteptam să strângă cercu'. În timpu' ăsta ei nu ne-o văzut și noi tăt așteptam să ni să ivească o ocazie să rupem cercu'. Da' n-aveam nici o posibilitate și-atunci n-am avut ce face. Nici măcar nu ne-am căutat un loc unde să ne ascundem. Tare greu o mai trecut săptămâna aia în încercuire. Dormeam pă rând că toți nu puteam dormi. Mai așteptam zăua câte-un pic, da' nu prea puteam, că eram slăbiți de foame și de stres. Și era rău că nici foc nu puteam face. Noroc c-o fost vară și am avut apă să bem. Într-o zi o început să strângă cercu'. Cum veneau ei noi ne retrăgeam și am avut noroc că am găsit o peșteră în care ne-am băgat. Da' nu era o peșteră cu intrare din afară, era o peșteră ca o gaură de piatră, în pământ.²¹ Înăuntru să făceau grote, scobituri în stânca pereților. Noi, cum n-am avut ce să facem altceva, am coborât acolo. Am găsit un copac și am coborât pă el ca pe-o scară. Era un copac uscat, numa' cu cioate. Peștera era adâncă și nu puteai să sari de sus. Avea cam tri metri și nu puteai să sari că erau pietre jos.

No, și îi auzeam că vin. Atunci am coborât înăuntru-n peștera aia. N-am stat pă gânduri prea mult când am simțit că să strânge cercu'. De frică așa repede am coborât... Atunci am zâs că măcar să nu ne prindă vii. Că tăt timpu' cât am stat pă munte așa spuneam fiecare, că viu nu ne prinde. N-aveam de gând să ne lăsăm să ne prindă vii. Și am intrat acolo. Coborând pă copac Mihai m-o-ntrebat: *Tu ce crezi, mai scăpăm de-aicia?* Atunci i-am zâs: *Sigur scăpăm. Dacă există Dumnezeu, ascultă ce-ți spun io că scăpăm.* Intrarea în peșteră era mai joasă, iar pă urmă să făcea o boltă. Spațiu nu era mare, numa' atâta o fost cât am intrat noi, cinci persoane. De fapt abia am încăput și noi. Doi o stat pă burtă jos și ceilalți am stat pă lângă ei în genunchi. Nu era înaltă ca să poți sta în picioare. Știu că

frații Șuşman o stat pă burtă, pă una din părți eram io în genunchi rezemată de perete, iar în față erau Mihai și Roman. Io stăteam în genunchi și așteptam... execuția.

La puțin timp o sosit și ei, că i-am auzit când o venit. S-o coborât unu dintre soldați înăuntru, s-o uitat și-o zâs că nu vede nimic, n-aude nimic. Atunci o zâs ăla de sus, vreun superior, să tragă un încărcător. Că avea pistol automat. Și o tras. L-am văzut pă băiat, că nu cred c-o fost la mai mult de un metru de mine... Era blond cu ochi albaștri... N-o fost distanță mare că dacă întindea mâna și o-ntindeam și eu ne-ajungeam. Să uita acolo-n grotă la noi. Imposibil să nu ne fi văzut. Da' cred c-atuncia nici inima mea n-o bătut. Să te uiți la el... și el la tine... Mi-o fost frică... Și... o tras. Da' cum o tras, unde-o țintit el, nu știu, că pă noi nu ne-o atins nici cu-n glonț. Pă mine, cum trăgea, o piatră o sărit și m-o atins la nas. În ce direcție o ținut el pistolu' asta nu mai știu eu. După ce-o tras o zâs ăla de sus s-asculte dacă s-aude ceva. Băiatu o zâs că nu s-aude nimic. Da' și noi eram pregătiți să tragem. Dacă el strâga că suntem acolo... și el murea. Așa și-o salvat și el viața și ne-o salvat-o și-a noastră...

După aia, de sus i s-o dat ordin să iasă afară. Așa am scăpat. Prin puterea lui Dumnezeu am scăpat, că nu pot spune că acolo o fost eroismul sau forța noastră. O fost numa' o forță divină. Noi am intrat să nu mai ieșim vii de acolo. Și dacă am ieșit vii, asta nu o fost datorită eroismului nostru, că am fi fost noi așa de puternici, ci tăt Dumnezeu ne-o salvat. Atunci am simțit din plin că există Putere Dumnezeiască. Când am intrat acolo am spus că vom scăpa. N-am să uit niciodată când coboram pă lemnul ăla în jos, că bărbatu-meu o zâs: *Tu crezi că mai scapăm? Dacă există Dumnezeu, sigur că scapăm*. Totdeauna am avut credința asta în Dumnezeu. Am ieșit afară de-acolo, nemâncăți de-o săptămână. Nici de noi nu mai știam. Ne-am speriat rău. Atuncia am simțit oboseala și foamea. Nu mai eram încercuiți și nu știam încotro s-o luăm. Nu mai țin minte unde ne-am dus și ce-am mâncat. Nu mai țin minte. Norocu' nostru o fost atunci că n-o avut câini, că dac-aveau câini și îi băgau acolo unde ne-am adăpostit... Oricum pă noi nu ne prindeau vii ...

Ce ați făcut după ce ați ieșit din încercuire, în vara anului 1952?

Am mai stat noi câțva timp împreună, da' pă urmă ne-am despărțit. Ne-am hotărât să ne despărțim, că nu să mai putea să stăm împreună. Era prea periculos. Nu să mai putea, că eram prea căutați. Să puseseră serios pă căutat. Ne-am luat rămas bun, ne-am îmbrățișat și am plecat. Băieții lu' Șușman într-o parte, io cu bărbatu-meu și cu Roman în altă parte. Mai rămăseserăm 5 după ce i-am pierdut pă Ciota și pă Mihuț. De data asta știam că n-o să ne mai întâlnim numa' după ce să termină... dacă mai scăpăm. Ne-am înțeles să nu ne mai întâlnim. Ne-am despărțit definitiv. Ei o rămas în partea aia, la Răchițele, spre Drăgan și noi ne-am dus spre Bihor. După ce ne-am despărțit n-am mai avut nici o legătură cu Todor și cu Visalon. Nu ne-o mai văzut nimeni împreună pă munte. Mai povesteam de ei și ne gândeam pă unde-or fi, da' nu mai știam nimic, pă la cine stau și ce mai fac.

Noi am mers în părțile Bihorului pentru că pă acolo avea Mihai mai mulți cunoscuți. Am stat în zonă aproape doi ani, până ne-o prins. Roman s-o mai întors din când în când în Răchițele, sânșur, și mai stătea în apropiere de casa lui. Da' în '52 ne-am dus toți trei în comuna Ferice²², că acolo avea soțu' un pretin. Și-am stat la familia asta o vreme. Acasă era numa' băiatu' și mamă-sa. Era o femeie bătrână. Nu mai țân minte cum o chema nici pă femeie și nici pă băiat. Am stat la ei în șură vreo două sau trei săptămâni. Ei n-aveau vite, numa' niște capre. Am stat în podu' de la șură, că nu aveau grajd. Pă urmă, după câteva săptămâni, ne-am dus în pădure. Da' nu ne-am depărtat de sate, că pă margini nu ne căutau așa de mult. Că nu să gândeau ei c-am fi așa de aproape de sat.

La fel ca în perioada anterioară, nici după '52, când ce ne-am despărțit, n-am avut un loc stabil, unde să stăm tât timpu'. Eram ca și țigării. Stăteam o noapte două și plecam. Ca să ne țânem lucrurile mai mari, să nu le cărăm cu noi, ne-am făcut și un adăpost în pământ, era ca și o catacombă. Îi spun catacombă pentru că am săpat și am făcut-o în pământ. Ideea o avut-o bărbatii că o citit în cărți și o văzut cum să făcea pă vremuri. Cum stăteau oamenii ascunși în pământ.

Cea făcută de noi era atât de-adâncă numa' cât să stai în picioare, că nu puteai să sapi atâta de mult. Avea o adâncime cam de un metru și ceva. Era ca o fundație. Lățimea și lungimea era atât de mare cât să intre trei persoane. Ca să putem săpa, că nu aveam nimic la noi, ne-am dus la o familie și ne-o dat o cazma și o sapă. Pă urmă am pus deasupra lemne groase, crengi, pământ și frunze să nu să vadă ce-i acolo. Crengile le-o tăiat bărbaii cu toporu'. Ca să nu treacă apa, am pus deasupra cetină și coaje de molid. Așa nu mai aveam probleme cu apa. Am făcut o ușiță, atât cât să poată să coboare un om înăuntru. Când auzeam că vine cineva, coboram imediat și trăgeam ușa, care era făcută tăt cu lemne și cu frunze de putea să treacă omu' fără să-și dea seama ce-i. De fapt, tăt locu' era îngrădit și acoperit cu păhuet în așa fel încât să nu poată trece nimeni. Oamenii să fie obligați să ne ocolească, să nu treacă pe-acolo pă unde eram noi. Nici dacă treceau nu era o problemă prea mare pentru că noi ne băgam înăuntru, trăgeam ușa și putea merge oricine păstă bordei că nu și-ar fi dat seama. Înăuntru am băgat frunză uscată și așa era de bine... Nu ne era frig. Oricum, acolo stăteam numa' în caz de forță majoră, dacă trebuia să ne ascundem. În rest lăsam adăpostu' așa făcut și ne ținam hainele și tăt ce aveam. Îl lăsam, nu-l stricam. Ca și poziție, bordeiu' ăsta l-am făcut în apropiere de localitățile Ferice și Budureasa²³. Sunt mai multe comune pă lângă Beiuș, foarte apropiate unele de altele, Ferice, Budureasa, Lazuri, Buntești. Îi un fel de pustă, îi șes cu localități destul de mărișoare. Îi tare frumos pe-acolo, când te duci de la Beiuș la Vașcău.

Pă lângă Ferice, prin zona asta am stat mult în Buntești²⁴ și prin împrejurimi, unde mai umblam de colo-colo și noaptea dormeam. Comuna Buntești era destul de mare și erau case multe. Pădurea venea până lângă sat, da' nu era pădure mare, era păhuet mai mult, brăduți mici, că și dealurile nu erau înalte. Era un fel de pășune de capre sau de oi, era mai mult pietriș. Pentru noi era bine că puteam să stăm și la soare, că nu ne căutau, nu să gândeau că stăm așa aproape de sat.

Odată, cum stăteam noi la soare, ne-o observat un om din comuna Buntești. Eram io și cu Mihai. Nu știu ce căuta pe-acolo,

cred că vreo coadă pentru o toporișcă. Avea ceva mâncare la el, ne-o dat de-am mâncat și ne-o dus sara la el acasă. L-am văzut că vine da' n-am mai putut să ne ascundem. Și acum văd locu' ala unde ne-am întâlnit... Oricum nu ne era frică de oamenii de-acolo. Pă omu' ăsta nu l-am cunoscut pân-atunci, dup-ai-a am aflat că îl chema Moise. El auzise de Mihai, știa că-i fugit. În zona aia, dintre Vașcău și Beiuș, foarte multă lume îl cunoștea pă Mihai. Dacă spunea că îi băiatu' lu' Baci Jurj, a lu' Nicolae Jurj, toți îl știau, că și bătrănu' o fost pădurar. Ne-o dus la el acasă în Buntești, unde am mai stat câteva săptămâni. Avea casa în sat, da' când mergeam la el nu ne duceam pă stradă, mergeam prin grădină. Veneam prin hotaru' satului, știam unde are grădina și pe-acolo intram la el acasă. Moise era însurat și avea și copii. Avea gospodărie frumoasă, avea vite, oi, păsări. Stătea bine, că oamenii, cel puțin în partea aia, erau foarte bogați. Erau familii înstărite în satele de acolo, cu oameni tare religioși care pă noi ne-o apreciat foarte mult. Erau porniți împotriva comunismului, că știau ce-i așteaptă, ce vor comuniștii, să le ieie tăt ce au. Voiau schimbarea și luptau cum puteau pentru asta. Mai târziu am aflat că o fost și ei arestați și o făcut închisoare. Io nu i-am mai văzut...

Sigur că noi nu am stat într-un singur loc, ne tăt mișcam. În toamna anului '52 eram numa' io cu Mihai, pă lângă Buntești și vroiam să trecem înapoi în pădure, că eram dincolo de Criș. Roman era dus la familie în Răchițele. În anu' ăla ne-am mai despărțit și ne-ntâlneam, numa' câteodată. Roman nu era atunci cu noi și n-aveam nici bagaj la noi, numa' armele. Mi-amintesc că aveam un ZB, o armă de vânatoare, un pistol mic și o carabină. Carabina o avea soțu' de la servici. Arma de vânatoare o mai lăsa și în pădure, ascunsă, da' atunci o avea la el. Nu era ușor să cărăm atâtea arme cu noi, că erau grele. Aveam și muniție. Făcusem rost și de cartușe, pentru că ZB-ul îl avea încă înainte de a fugi. Aveam destule arme. Eu duceam carabina, că era mai mică. No, și cum mergeam noi, ne-o observat cineva și o anunțat la postu' de Miliție. Milițianu' o transmis imediat la Securitatea din Beiuș. Nu știu cine ne-o trădat, da' tare repede o venit trupele. Era întuneric și când să trecem înapoi podu' peste Criș,

spre pădure, am văzut că nu mai putem, că era santinelă. Venise armata. Ne-am oprit și ne uitam cum veneau camioanele de la Beiuș, că li să vedeau farurile. Vineau unu' după altu' de parcă era acolo o armată de partizani. Vineau după noi doi. Era toamna lui '52. Și n-am mai putut trece pă pod și o trebuit să trecem prin apă. N-am mai avut ce să facem că imediat ce o anunțat Miliția o și pus pază la pod. No, acuma, ce să facem că trebuia să trecem cumva? Și atunci am trecut prin Criș, prin apă până la piept și ne-am dus în pădure. Nu mi-o fost teamă să trec prin apă că nu era chiar așa mare, că era în apropierea satului. Așa am ajuns în pădure, am făcut repede un foc și ne-am uscat hainele că era toamnă și erau destul de rece. Ei o continuat să stea de pază la pod, că nu s-o gândit c-o să trecem prin apă. Atuncia am scăpat iară din încercuire.

Spuneți că era toamna târziu; cum ați rezolvat problema cazării pentru iarna aceea?

Pentru iarna '52-'53 ne-am dus la familia lu' Moise, în Buntești, și am stat în podu' grajdului. Roman o stat prin Răchițele, nu mai știu exact la cine, da' cred că la el acasă. Noi am stat tât în șură, că umblasem destul vara. Acolo era o ușiță pă care ne urcam și coboram. Ne-am amenajat o colibă în fân și am tăiat o scândură să avem o aerisire și să putem să ne uităm afară. Nu ne era frig că nu era iernile așa grozave. Fănu' ține de cald și noi eram bine îmbrăcați. Moise avea copii mici, însă nu am putut vorbi cu ei. Stăteam ascunși să nu ne vadă în caz că să urcau în pod. Tri luni am stat acolo fără să mergem în casă. Mai veneau și oameni în vizită, mai veneau la gard, că așa îi într-un sat. Trebuia să fim foarte atenți, că numa' un pic dacă vedea cineva un străin, imediat să și ducea să spună. Și cum să zvonise pe-acolo că noi suntem în zonă, erau toți cu ochii unu' pă altu'. Erau mulți informatori. Fiecare era atent să te prindă cu ceva, să te spună. Erau bine plătiți. Atuncia să temea fiecare și de vecinu' de-alături că nu putea ști că di ce-i vine la gard. De-aia noi am căutat să mergem tât acolo unde unde erau persoane pă care nu le știam înainte, că Securitatea să interesa pă cine-am cunoscut, cine ne-o

cunoscut, ce relații am avut. Pă ăștia îi spiona. Și-atunci căutam oameni cu care n-am avut nici o tangență înainte, să nu să bănuiască. Totdeauna, dacă stăteam undeva, căutam un om pă care nu-l cunoscusem, cu care n-avusesem nimica, da' care să fie și de încredere. În felu' ăsta încercam să ne facem pierdută urma, că știam noi cum ne urmăresc.

Nevasta gazdei era tare cumsecade și nu zăcea nimic că stăm la ei. Ne-aducea de mâncare în fiecare zi: mămăligă cu lapte, ciorbă, supe, tot ce gătea. Mi-amintesc că și de Crăciun ne-o adus ce-o făcut ei în casă, sarmale, friptură, cârnaț. Tăiau porci de Crăciun, că erau oameni înstăriți. Da' noi nu prea puteam mânca. Mâncam tare puțin, da' nu din cauză că stăteam pă capu' oamenilor, că ei de bună voie ne-o găzduit, că nu i-o obligat nimeni. Nici nu stăteau rău cu mâncarea, să ne gândim că n-aveau de unde. Atuncia nu era ca acuma, omu' avea curtea plină de păsări, avea porci, oi, vite... Avea, că dup-aia le-o luat. Da' nu mâncam noi, că nu eram mîncăcioși. Mâncam puțin. Vine dimineța nevasta lu' Moise c-o oală, intra în grajd și ne aducea mâncare. Nu știa nimeni de ce-o intrat ea în grajd. Vine și dimineța și sara. Alteori mai veneau să stăm de vorbă că eram destul de apropiați. Să întâmpla să vină și amândoi la discuții. Erau tare cumsecade! Tare frumos s-o purtat oamenii ăștia cu noi și ne-o dat curaj să rezistăm, că să va schimba ceva... De-asta am și rămas peste iarnă acolo. Am stat acolo în fân și n-am mai ieșit. Nici n-aveam unde să mergem, că era iarnă. Nu puteam ieși, chiar dacă nu mai era zăpadă pă sat. Atunci ne-am fi putut duce în pădure, da' dacă ninge și să puna zăpada, nu ne mai puteam întoarce. ăsta era pericolu'.

În iarna lu' '52-'53 alți oameni din Buntești n-o mai știut de noi. Nu știau că suntem acolo decât familia lu' Moise, la care stăteam, și un om pă care îl chema Mihoc. El ne mai ajutase cu mâncare cât am stat la Poiana de Vașcău. Da' nici ei nu știau unu' de altu'. Noi nu spuneam unde am fost sau de unde venim, în caz că am fi fost prinși să aibă cât mai puțină lume de suferit. Cât am stat în Buntești, toată iarna ne-o aprovizionat numa' gazda. În iarna când am stat la Poiana de Vașcău am fost alimentați de mai multe persoane, în rest doar de câte o familie.

Primăvara, noi am început din nou să umblăm pă munte. Din când în când ne-am mai dus și pe la Buntești și am stat la familia lui Mihoc. Cum v-am spus, la el am mers pentru că-l cunoșteam mai de mult. Ne-o mai alimentat, era om de încredere și era foarte înstărit. Oamenii erau înstăriți pân părțile-alea, că sunt pământuri bune și creșteau oi și vite. Tare bine stăteau oamenii ăia și nu duceau lipsă de alimente. Aveau posibilitatea să facă și provizii. Mihoc era mai în vârstă, copiii lui cred că erau căsătoriți. Numa' bătrânii erau acasă, numa' Mihoc și nevastă-sa o știut de noi. La ei, tăt în pod am stat deși aveau casă mare, da' și pă la ei mai veneau vecinii și ne-ar fi putut vedea. Acolo nu ne-am amenajat ascunzătoare, că numa' unde erau copii mici ne făceam. Nu trebuia să ne ferim atât de tare și câteodată, seara, mai puteam merge și-n casă. Mergeam la ei și mai stăteam de vorbă. Tăt despre schimbare vorbeam, că oamenii așteptau cum așteptam și noi să să întâmple ceva. Și pă ei îi păștea nenorocirea, ca și pă noi. Și ei voiau să scape de comunism. La familia lui Mihoc nu mai țin minte cât am stat, mi se pare două-trei săptămâni. Am stat cât am stat, da' era vară și am mai plecat în pădure și mai stăeam și pe-acolo.

Ooo, și în 1953 o murit Stalin. Am știut de asta că doară să vorbea și ascultam *Europa Liberă*. Pă unde stăeam, oamenii aveau radio și ascultam. Atuncia am crezut că s-o schimba ceva. Toată lumea o așteptat că va fi ceva... Da' nu s-o schimbat nimica... No, și cum era vreme bună ne-am dus în pădure. Vara stăeam mai mult în pădure, nu stăeam în sat, că n-avea nici un rost. Am umblat tăt p-acolo pă marginea satului, prin pădure. Am stat toată vara lui '53 prin zona aia. N-am mai trecut muntele spre Răchițele că era destul de greu și era departe. Nu-ți ajungea o zi să te duci pă jos. Roman o mai fost, că s-o mai dus la familie.

O trecut și vara și toamna lui '53 și o venit iarna. Atunci am mers la Mihoc. Am fost numa' noi doi, eu și Mihai, că Roman s-o dus iar în Răchițele. El să ducea iarna acasă la nevastă-sa. Avea un adăpost și-acolo o stat două ierni. Da' nu l-o descoperit Securitatea, că nu și-o dat sama că el stă chiar acasă la el. No, și erau oameni

buni Mihoc și nevastă-sa, da' nu prea mai aveai ce să discuți cu ei. Erau ocupați și începuse să le fie frică să vină să steie de vorbă cu noi. Că atunci așa era, nu știai cine te urmărește. Și o trecut și iarna asta ca și cealaltă, fără să să întâmple nimic. N-am avut probleme cu Securitatea. Ne-o mai fi căutat ei, da' iarna muntele era gol și stăteau că știau că suntem ascunși.

În primăvara lu' '54 ne-am dus de la Buntești și apoi am stat pă lângă Sudrigiu²⁵, tăt pe-acolo pă lângă Beiuș. În Sudrigiu am stat la familia Tania. La omu' ăsta nu-i mai țân minte și celălalt nume. Era mai în vârstă. Pă nevastă-sa mi-o amintesc mai bine. O chema Florica, Florica Tania. La ei am stat destul de mult, deși nu i-am cunoscut înainte de a fugi. De-aia am și stat la ei, că nu îi cunoscusem înainte. Locuiau chiar în marginea satului, înspre Vașcău. Pentru noi era foarte bine cum era așezată gospodăria lor, că puteam pleca și veni sara, fără să fim văzuți și să deranjăm pă nimeni. Familia asta avea un băiat mare, da' nu era acasă, că era la Beiuș. Nu mai știu dacă era la liceu sau la o școală de meserii, de contabil. Nu știu dacă el știa de noi sau nu. Oricum, nu era acasă numa' Tania cu nevastă-sa, așa că era ușor de stat la ei.

Da' în tăt timpu' ăsta nu ne-am alimentat numa' de la el, că mai erau oameni în Sudrigiu care ne-o mai dat de mâncare. Așa o fost un vecin de-a lu' Tania, care locuia mai în jos și pă care îl chema Șandor. Nici numele lui mic nu-l mai știu. La Șandor nu am stat, numa' ne-o alimentat. No, da' familia lu' Tania, era mijlocașă, nu era înstărită ca altele. Aveau pământ și-l lucrau, cred că aveau și vite da' nu mai țân minte câte. Aveau păsări, porci, oi nu cred c-avea. Chiar lângă drum, lângă șoseaua principală, aveau o șură mare, închisă cu scânduri. Noi acolo stăteam, în podu' șurii. Nu aveam nimic special amenajat, iar când mai mergeam pe-acolo dormeam direct în fân. Doară cum era vară stăteam mai mult pă munte, că era și păcat să stai într-un colț de șură când era timpul așa frumos. Din când în când mai mergeam și în Sudrigiu, stăteam câte-o săptămână două și plecam iară-n munte. Umblam di colo-colo, că nu ne-am mai făcut bordei în pământ, că nu puteam, că Sudrigiul era sub munte și era mai greu

de săpat. Uneori mai pescuiam, cine știe ce mai făceam... Acuma era și Roman cu noi.

No, da' să vă răspund la întrebare! Era în vara lu' '54, prin iunie sau iulie. Eram la Tania, în Sudrigiu, când ne-am trezit cu Ana, sora lu' Mihai. V-am spus că era căsătorită cu Mircea Panda, preot în Poiana de Vașcău, unde cu sprijinul lor stătusem în iarna lu' '51-'52. Să vă povestesc ce s-o întâmplat cu ea după ce am plecat noi, în primăvara lu' 51. În '52, la un an după ce am plecat din Poiana de Vașcău, o denunțat-o cineva. Nu știu cine o fost, da' Securitatea o arestat-o și pe ea și pe bărbatu-so. Apoi arestările o mers lanț. O arestat pă unu' care i-o știut pă toți și i-o spus. No, și ea și bărbatu-so o fost arestați și o stat un an jumate la închisoare.

După ce i-o eliberat, bărbatu-so, Mircea, o mers nu știu unde cu motocicleta, o avut un accident și o murit. Acuma, dacă el o murit, Ana n-o mai avut ce să facă la Poiana de Vașcău și s-o mutat într-o comună unde era socru' ei preot. Nu mai știu cum îi zăce la comuna aia, cred că Dumbrăveni. E o comună aproape de Sudrigiu. Da' după un timp, o arestat-o din nou. A doua oară când o fost arestată, n-o stat mult că o eliberat-o repede. Imediat o început să să intereseze de noi, de la oamenii care o crezut ea că ar putea ști de soarta noastră. Doară ea știa, înainte ca noi să fugim de acasă, cu cine o avut Mihai legături și ce oameni îl cunoșteau în zonă. Așa că o prins firu'. O ajuns la Tania și cred că i-o spus că stăm la el. Apoi bănuiesc că Mihai o luat legătura cu ea, prin gazda noastră, prin Tania.

Numa' bine că într-o zi, nu mai știu dacă era în iunie sau în iulie, ne-am trezit cu Ana, la Sudrigiu. Noi eram acolo-n pod, în șură la Tania. Ne-o povestit cum o fost anchetată, cum o bătut-o și că o stat un an și jumătate în închisoare la Oradea. O recunoscut și în fața noastră că le-o spus la anchetă că ne-o ajutat. Nici nu putea să spună nu, că doară d-aia era arestată, că ne-o ajutat. O recunoscut că ne-o dat de mâncare. Dacă o bătut-o ce era să facă? Apoi ea o încercat să ne convingă să ne predăm, că o să fim iertați, că n-au nimic cu noi, c-o să scăpăm și lucruri din ăstea. Imediat am știut că nu mai suntem în siguranță. Nu ne-am certat cu ea, deși nu eram de acord cu ce spune.

No, și ea o plecat. Ne-am gândit că poate o fost urmărită, sau spune la Securitate că s-o întâlnit cu noi și unde suntem. Și-atunci după ce ne-am despărțit de ea am spus: *Gata! Trebuie să ne schimbăm locu'!* Toți trei am fost de acord că este prea periculos să mai rămânem la Tania. Am știut că dacă ne-am întâlnit cu Ana, nu mai suntem în siguranță. Am zâs *Gata, nu mai stăm!* Am mai stat o zi sau două și am plecat în pădure. Am anunțat gazda că plecăm și că am mai lăsat niște lucruri acolo în șură. Ceva îmbrăcăminte am lăsat, că altceva n-am avut ce. I-am spus lu' Tania că lăsăm lucrurile, că așa era frumos ca gazda să știe. Și am plecat pă munte. Nu mai tân minte cât am stat în munte, da' cred că două-trei săptămâni.

Atunci ne-am hotărât să ne ducem după lucruri, să le luăm și să nu ne mai întoarcem. Știam că nu mai suntem în siguranță. Ne-am gândit că sigur, dacă n-o fost urmărită, Ana le-o spus unde suntem. Am zâs că mergem, ne luăm lucrurile și nu ne mai întoarcem, da' nici nu mai spunem unde mergem. Și ne-am dus și... duși am fost. Ei de două săptămâni ne-așteptau acolo. Imediat după ce-am plecat noi, după câteva zile, Securitatea s-o instalat la Tania și ne-o așteptat. Noi ne-am gândit că dacă află o să stea la pândă, să ne vadă când venim, nicidecum că o să steie să ne-aștepte. Am crezut că dacă nu mai apărem două-trei săptămâni, poate c-or crede că nu mai venim. Ne-am uitat de departe, ne-am asigurat, n-am văzut nimic suspect și ne-am apropiat de sat. Era în miez de noapte, pă la miezul nopții. În apropiere am stat la pândă să vedem dacă este ceva mișcare în jurul casei și dacă am văzut că nu-i nimica, ne-am dus și-am bătut la geam la camera unde dormea gazda. Nu vroiam să intrăm în șură ca hoții. Am bătut la geamul de la cameră, o ieșit Tania afară și ne-o poftit înăuntru. Atunci o zâs: *Mă iertați un pic că ies pân-afară.* O ieșit, s-o dus la ei în șură și le-o spus că am venit. Atunci n-am simțit nimic, că ar fi ceva în neregulă cu el, că era noapte și nu puteai să-i vezi fața omului, că îi fricos sau galbăn.

Mi-amintesc că era un cer senin și era destul de cald. În picioare aveam o pereche de ghete, eram îmbrăcată în fustă maro și într-o bluză vișinie, cu mânecă scurtă și largă. Era tare drăguță. Mi-o cusut-o o croitoreasă, prietenă de-a lu' Ana, în iarna lu' '51-'52 când am stat la

Poiana de Vașcău. După un timp Tania s-o întors în casă, o luat un felinar să ne lumineze drumu' și a luat-o înainte spre șură, să ne luăm lucrurile. O deschis ușa de la șură și eu am intrat prima. Cum era un prag micuț, am pășit peste el și-am pus picioru-n șură. Singurele mele cuvinte pă care am mai apucat să le zâc o fost: *Aici miroase a mâncare*. Ei o stat și o mâncat, conserve sau ce-o fi mâncat și mie mi-o mirosit. Io, cum am venit de afară, am simțit mirosu'. Și când am terminat vorba... o aprins lanternele pă noi. I-am văzut că erau aliniați pă lângă peretele de la șură. Nu știu câți o fost da' toți erau cu lanterne și ni le-o aprins în față. Când am intrat io am văzut ce era în șură, da' ce-o fost lângă mine n-am văzut. Atunci unu dintre ei, din spate, m-o lovit cu pistolu' în cap și mi-am pierdut cunoștința. Nu mai știu ce s-o întâmplat dup-aia. Când m-am trezit mi-am dus mâna la cap și am simțit că aveam o gaură. Am băgat degetu' în cap...' Când îi timpu' mai rău și acuma mă doare capu' aici, unde am fost lovită. Cât am stat căzută nu știu, da' când o văzut că mi-am revenit mi-o pus cătușe. Mihai era și el la pământ. Mihai sângera... Nu știu ce s-o întâmplat. Eu n-am auzit nimica, nu am auzit nici un foc. Nu mai știu ce-o fost. Probabil s-o tras. O fi tras și Mihai. Știu io? El avea pistol mic și poate o tras cu el, că ZB-ul sau carabina n-ar fi avut când s-o folosească. S-o fi luptat între ei... Io nu mai știu că dacă m-o lovit în cap... Când m-am trezit eram jos, în șură. Era liniște. Nu știu cât timp o trecut până m-am trezit. Nu pot să apreciez, da' când m-am trezit... Mihai sângera. Nu știu dacă o fost împușcat în cap sau lovit cu arma, da' știu că-i curgea sânge din cap... Cred că s-o luptat, că și Roman era lovit la cap. Era lovit rău, da' el nu sângera. El n-o avut pistol, că dacă avea...

În orice caz, înainte de-a ne prinde n-am presimțit nimica. Acuma ce să zic? Ana numa' o dată o fost la noi. De ce să mai ocolesc, că ăsta-i adevăru' și adevăru' trebuie să fie cunoscut chiar dacă doare. Ăsta-i cel mai important lucru. Eu am ținut la ea foarte mult și știu că nici ea nu-i vinovată, că ea și-o iubit fratele, da' s-o încrezut în Securitate. Ea o făcut tât ce o făcut gândindu-se că o să ne fie bine...

De-aia eu n-o condamn... da' trebuie să spun adevăru'. Prin ea ne-o prins... Nici pă Tania nu pot să-l condamn că ne-o dat... pă mâna lor. Dacă o descoperit că noi am fost acolo... o fost și el constrâns. Ana le-o spus că s-o-ntâlinit cu noi, le-o spus unde stăm și sigur c-o venit la el. I-o fi spus atunci: *Cooperezi cu noi, dacă nu, nu mai vezi soarele*. Și omului i-o fost frică. Io nu-l condamn. Fiecare își apără pielea. Numa' Dumnezeu știe ce-o fost în sufletu' lui, săracu', când o venit după noi și ne-o zâs: *Haideți în șură!* C-o știut la ce ne duce-n șură...

În șură, după ce mi-am revenit, nu s-o purtat rău cu noi. Nu ne-o înjurat. O zâs numa: *De când ați plecat voi, noi tât aicia am stat. Vam așteptat aici*. Ne-o luat, așa cum eram legați cu cătușe, și ne-o băgat într-o mașină de-aia, de-a lor. Era ca un Aro, IMS, cum era atunci. Și în noaptea aia ne-o dus, că dimineața am fost la Beiuș. Sudrigiu' îi aproape de Beiuș. Am avut și escortă, iar înăuntru, în mașină, erau securiști, da' nu mai țân minte câți. Noi eram toți tri în mașină, pă banchetă, acolo-n spate. Eu îmi revenisem și puteam sta în șezut. Doamne, mulțumesc că n-am rămas cumva... să-mi pierd memoria sau... după cum m-au lovit în cap, de am putut să bag degetu-n gaură... Mihai stătea cu capu' în poală la mine... și-i curgea sânge... din cap... era plin de sânge... Roman era așa de blânduț, săracu'. Era și el lovit... Cine știe câte lovituri o fi primit, că și securiștii o fost pregătiți. Știau ei cine-i Oneț Roman și că să luptă, nu să dă prins cu una cu două. D-aia o fost destul de mulți. Pă mașină n-am vorbit, că nu ne-o dat voie și eram speriată... Care o stat în față o vorbit, da' care-o stat lângă noi n-o vorbit. Îi și scurt drumul de la Sudrigiu la Beiuș.

Câți dintre cei care v-au ajutat de-a lungul celor patru ani pe care i-ați petrecut pe munte, au avut de suferit?

Au suferit destul de mulți. Bărbații din familia lu' unchiu' Han o fost arestați înaintea noastră, înainte de a fi noi prinși. Pă unchiu' l-o arestat chiar de mai multe ori, da' nu l-o condamnat până nu ne-o prins pă noi. Pă băiatu' lui l-o arestat cam prin '52. Îl chema Aurel și era verișor bun cu Mihai. Era mai mic de înălțime și

avea o față rotundă. Nu era căsătorit, deși era un băiat drăguț și bun la suflet. Câtă mâncare ne-o cărat și el săracu' și cât ne-o ajutat... Era tânăr, avea douăzeci și ceva de ani, da' el n-o vrut să vină cu noi. Nici nu avea rost să vină, că noi aveam nevoie și de oameni care să fie liberi și să ne ajute. Nu căutam să atragem oamenii, să vină prea mulți cu noi, că și așa eram destui. Săracu' Aurel, atâta l-o bătut să spuie unde suntem... Pă el l-o și condamnat și o stat în închisoare vreo patru sau cinci ani. Atât de mult l-o bătut la anchetă pă săracu' Aurel... Când o venit acasă o murit. Nu mai știu dacă de TBC sau de cancer osos, da' sigur din cauza bătăilor și a anilor de închisoare o murit. Aurel era cel mai mare dintre copiii lu' Han. Mai are un frate la Vinga, lângă Arad și o soră Jenica. Ei nu o fost arestați. Fratele lu' Aurel nici nu era acasă în timpu' ăsta, că era înfiat de o rudă. Jenica o fost acasă, da' pă ea nu o arestat-o că nu o știut de ea. La anchetă n-am spus ce rol o jucat ea, cum ne anunța cu tulnicu' dacă apărea Securitatea în zonă. Pă tată-so l-o mai arestat și l-o mai eliberat cu gându' să ne prindă pă noi. Când ne-o prins pă noi, l-o arestat și l-o condamnat.

Mulți dintre cei care ne-o ajutat o fost arestați înaintea noastră. După ce i-o arestat pă sora lu' Mihai, pă Ana și pă soțu' ei, o arestat pă mai mulți din Poiana de Vașcău. Când ne-am întâlnit în '54, la Sudrigiu, nu am întreat-o pă Ana cum i-o descoperit. Apoi cred că i-o bătut și pă câți i-o știut pă tăți i-o spus. Atunci i-o descoperit pă mai mulți dintre cei care ne-o ajutat. Și pă omu' la care am stat în prima iarnă la Poiana de Vașcău și care ne aducea alimente, l-o arestat. Săracu o avut noroc că o primit numa' 5 sau 6 ani de închisoare. L-o arestat și pă băiatu' lui, deși era membru de partid. Știa de noi, nu o mers să ne denunțe și pentru asta l-o arestat. Pă cei din Poiana de Vașcău, i-o arestat în '51, imediat după ce am plecat. Noi am aflat ce s-o întâmplat destul de repede, imediat după ce i-o arestat.

Din Buntești o fost arestate două persoane, Moise și Mihoc, cealaltă gazdă a noastră. Ei nu știu cum o fost descoperiți. Despre gazda din Dealu' Botii am aflat că o murit. El când o auzit

împușcăturile s-o sculat, o ieșit din casă și o vrut să fugă. Securitatea o văzut că un om fuge, n-o știut cine îi și o tras. Probabil nu l-ar fi împușcat dacă știa cine îi. Pă nevastă-sa știu că o arestat-o. Măriuța o chema. Aveau și doi sau tri copii și după câte am auzit o fost și însărcinată. De soarta ei nu am mai avut cum să ne interesăm. Nu știu nici ce s-o fi întâmplat cu săracii copii.

O mai fost arestată din Scărișoara o rudă mai îndepărtată, Varvara. Celălalt nume nu îl mai știu că nu eram chiar așa de apropiați. Eram neamuri mai de departe. Ea era cu vitele pă munte și ne-am întâlnit cu ea. Atunci ne-o dat lapte și brânză. Altceva nu-mi mai amintesc să ne fi dat. Ea o greșit că o spus cuiva că s-o întâlnit cu noi și s-o aflat. O fost arestată și ea cam prin '51. Din Scărișoara numa' ea o fost, da' nu mai știu ce s-o întâmplat, dacă o fost condamnată sau numa' o reținut-o la Securitate.

În '51 și '52 socru-meu o fost tare mult arestat și bătut. Mai târziu am aflat de la părintele Ieronim Șuşman că s-o întâmplat de o fost arestați amândoi în același timp la Securitate. O auzit atunci un răgnet și un strigăt. Să văieta cineva cum îl băteau. Era socru-meu. Pă el l-o bătut tare mult. D-aia nici nu ne-am dus noi acasă, tocmai să nu-i facem probleme. Degeaba îl arestau și-l băteau, că n-o știut nimic bătrănu' de noi. Nu l-o condamnat, numa' l-o ținut la Securitate și l-o bătut. Îl duceau, îl băteau și după un timp îi dădeau drumu'. Noi acasă nu am mai fost, de când am plecat, niciodată. Prin zonă am mai mers și ne-am mai uitat de departe la casă. Da' nu ne-am apropiat niciodată, că la noi acasă umbla lume multă, la gater, să facă scândură. Așa că era prea periculos și nu ne puteam apropia. L-au tăt arestat și l-au eliberat de mai multe ori pă săracu' socru-meu.

După ce ne-o prins, într-o primăvară, el și mătușa o fost găsiți morți. Erau amândoi morți, lângă un copac, în vârf la Muntele Mare. O vrut să treacă spre Bihor. Unii ziceau că o vrut să să ducă în comuna unde s-o mutat Ana, după ce o murit Mircea. Io nu știu ce s-o întâmplat, dacă i-o omorât cineva sau ce-o fost. Nu știu, că eu eram închisă atuncea. Nu să știe cine i-o omorât și când, toamna sau iarna. Împușcați nu erau. După '90 o venit la mine popa din Răchițele și m-o întrebat

unde-i bunicu-so, Pașcu Bontii, să-i puie o cruce. Atunci i-am răspuns: *Păi, spune-mi și dumneata mie pă socru-meu cine l-o omorât acolo în vârf de munte, că atunci nu mai erau partizani? Nu l-o omorât partizanii. Cine l-o omorât?*

O fost arestați și părinții mei, da' pă ei nu i-o ținut decât două săptămâni. I-o luat într-un an, în noiembrie, de-acolo din Scărișoara Nouă, și i-o adus la Cluj. Pă ei nu i-o bătut, numa' i-o întrebat unde suntem. Da' io nu nu mai fusesem pe-acasă și ei nu știau nimic de mine. Nu o avut ce să spună. Nu i-o bătut pentru că să gândeau și securiștii că nu știu de noi. De fapt chiar nu știau nimic. Și pă sora mea Samfira au arestat-o, că o crezut că-s io. O confundat-o și o zâs că sunt io. Pă ea o ținut-o cinci zile, da' nici pă ea nu o bătut-o. Cei din familia mea o fost arestați prin '52-'53, în perioada în care noi eram fugiți.

În Ferice, o avut bărbatu-meu un prieten care ne-o ajutat, da' nu mai știu ce s-o întâmplat cu el. Nu cred, totuși, să fi fost arestat, că nu o știut nimeni că am fost acolo. Nu am spus nimic la anchetă de el. M-o putut ei întreba cât vroiau, că io nu știam nici cum îl cheamă. Știam că am fost în Ferice, da' nu mai știam la cine. În Sudrigiu am stat numa' la Tania. Am mai avut legătură și cu Șandor, da' în timpul cât am stat la Tania, la Șandor nu am fost. Pă Tania nu l-o arestat, numa' Șandor. El o fost arestat înaintea noastră, da' nu știu câtă închisoare o făcut. Șandor o fost arestat mai devreme, pentru că în '50-'51, când am iernat în Poiana de Vașcău, Mihai o trimis gazda la Sudrigiu. Atunci el ne-o adus alimente. Sigur că gazda din Poiana de Vașcău, când o arestat-o, l-o spus și pă Șandor. Cu mine în boxă nu o fost niciunu' dintre cei care ne-o alimentat, în afară de Han!

Alți nu mai știu dacă o mai fost arestați, da' o fost pline închisorile de oameni care o dat o farfurie de mâncare. Nu numa' nouă, că și la alții care o fost fugiți. O fost plin de oameni cu pedepse de tri-patru ani. Da' noi am încercat să procurăm în așa fel alimentele, încât să nu stăm prea mult pă la oameni. Am făcut intenționat acest lucru ca să-i protejăm. Ne gândeam la cei care ne ajutau mai mult ca

la noi. Nu ne era tăt una dacă știam pă cineva care suferă din cauza noastră. O și fost cazuri de persoane care ne-o ajutat și n-o fost arestate. Eu nu mi le amintesc pă toate, da' una dintre ele o fost Jenica. Ea m-o întrebat după Revoluție dacă nu ar putea beneficia de un ajutor după tată-său, că o fost la închisoare. I-am spus: *Mulțumește-te că nu ai fost bătută și închisă. Renunță la banii ăștia!* Sigur o mai fost și alții care ne-o ajutat și care nu o fost arestați. Io în închisoare nu am întâlnit pă nimeni și nici nu mi s-o spus că uite pentru că v-o ajutat pă voi sunt închiși și alții.

Pă cei care ne-o ajutat și o suferit io îi am pă conștiință. Mă simt vinovată pentru ei, mai puțin pentru cei din Răchițele. Pă ei nu-i am pă nici unu' pă conștiință. Nici io nici soțu' n-am fost acolo, n-am luat alimente de la ei și n-o fost arestați pentru noi. Cel mai rău îmi pare, însă, de omu' ăla din Dealu' Botii, care o murit. Că viața nu o mai poți întoarce înapoi. Care o mai făcut pușcărie, o mai scăpat, o trecut printr-o suferință și trăiește. Care o murit... și o murit să facă bine cuiva... Pă Todor a Elefantului îl am pă conștiință. O fost greu și pentru cei care o făcut 5-6 ani de pușcărie, da' i-o făcut, o scăpat și s-o întors la familie. Însă când își pierde omu' viața..., nu i-o mai poți da înapoi.

În '52 v-ați despărțit de Todor și Visalon. Soarta lor care a fost până la urmă?

După ce ne-am despărțit, n-am mai aflat nimic de ei. Nici n-am mai încercat să luăm legătura, pentru că nu am mai trecut în partea cealaltă a muntelui. N-am mai știut absolut nimic de ei din '52. Nici după ce ne-o arestat nu am mai aflat nimic de ei. Securitatea nu ne-o spus nimic și nici nu ne-o întrebat prea multe de ei. S-o mai interesat pă unde sunt, da' n-o insistat. Ș-au dat seama că nici noi nu știm. Despre felul în care au murit ei, numa' în închisoare am aflat, de la fetele care o fost în legătură cu ei în ultima perioadă. Mi-o spus că i-o descoperit Securitatea în Traniș²⁶ și o murit arși. Atâta am aflat de ei în închisoare. După Revoluție am aflat mai amănunțit ce s-o întâmplat.

Am auzit că după ce s-o despărțit de noi, Todor s-o apucat să picteze icoane. Îi posibil, că el și înainte avea înclinații artistice. Când eram împreună, înainte să ne despărțim, scria mult. Avea un scris foarte frumos, în armată îl făcuseră curier. Scria cu litere de tipar, da' io nu m-am uitat niciodată să văd ce scria. Nu cred să fi ținut un jurnal cu ce făceam noi, că era periculos. Ce să scrii acolo, pă unde ai umblat, cu cine te-ai întâlnit? Te temei să scrii pă hârtie tăt ce faci că nu aveai unde s-o ții și putea fi găsită de Securitate. Am mai aflat că ei s-o dus în părțile alea, pă la Traniș, că nici ei nu o mai putut sta pân Răchițele. O fost obligați să să deplaseze pă alte sate, că în Răchițele nu să mai putea. Erau urmăriți tare. Am citit într-un articol scris de părintele Braica și publicat într-un ziar', că dacă nu luau legătură cu grupu' lu' Capota poate că mai rezistau. Io nu pot să știu care îi adevăru'. Știu numa' că din nouă câți am fost în grupu' „Șușman”, Todor și Visalon o fost ultimii descoperiți. Pă ei nu i-o putut prinde, nu s-o dat. O ars de vii într-o șură, în satu' Traniș.

Mihai Jurj – 1947

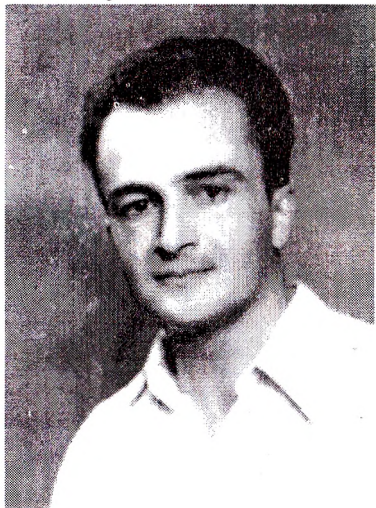
Teodor
Șuşman
senior

Teodor Șuşman junior

Traian Șuşman
la ieșirea din închisoare

Rămășițele gospodăriei familiei Șușman pe fundal. Nucul despre care povestește Traian Șușman

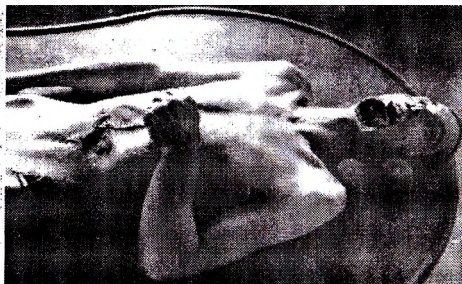
Casa familiei Popa (Ciota) din Călata

Râpa unde a fost aruncat de către Securitate cadavrul lui Teodor Șușman senior (1951)

Ioan Popa (Ciota) împușcat mortal în 1952

↑ Gheorghe Mihut la morgia din Cluj

← Gheorghe Mihut, împușcat pe munte în 1952

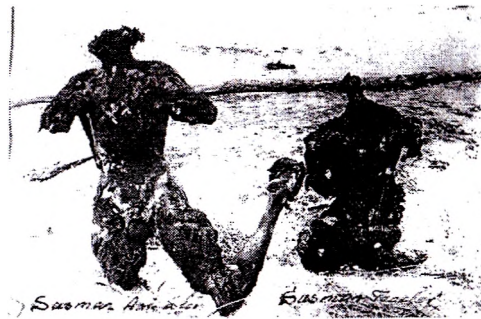

← Mihut Catrina (1903-1987) – mama lui
Gheorghe Mihut

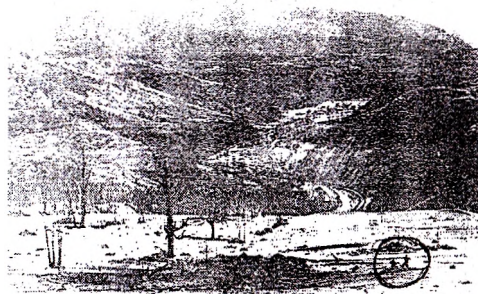

↑ Neag Maria (1912-1997) – soția lui
Teodor Neag din Dealu Botii,
împușcat de Securitate în 1951

← Leontina Moldovan – susținătoare a
fraților Șuşman (1952-1958)

Cadavrele arse ale fraților Teodor și Visalon Șușman

Vedere generală de la locul unde a fost grajdul în care au ars frații Șușman (în dreapta, cadavrele carbonizate)

Icoane pe sticlă și rame realizate de Teodor Șușman junior în perioada 1954-1958

PATRU ANI DE VIAȚĂ ÎN MUNȚI

Vreme de patru ani v-ați numărat printre cei care au avut puterea și îndrăzneala să se opună comunismului, să respingă controlul total pe care acesta a vrut să-l exercite asupra individului. În acest context ar fi important să ne povestiți dacă ați avut conflicte deschise cu autoritățile comuniste.

Cu autoritățile nu am avut nici un contact în afară de momentele în care am fost încercuiți. În Dealu' Botii, în 1951, o tras Roman înspre Securitate. Alte cazuri în care să ripostăm nu au mai fost. Am auzit mai târziu că au fost și victime dintre ei, că s-o împușcat între ei. S-o împușcat între ei că nu o avut parolă. Nu mai țân minte unde s-o întâmplat, da' știu că s-o împușcat între ei când o fost armata pă munte după noi. Când am tras, nu știu să fi împușcat pă cineva. Și nici Șuşmanii nu știu să fi avut ciocniri cu autoritățile și să moară cineva. Rostu' nostru nu o fost să stăm la marginea drumului să omorâm oameni. Dacă-am tras, atunci când am fugit, am tras să ne apărăm și să scăpăm. Nu am tras fără motiv. Nu stăteam la marginea drumului să-i pândim, să-i împușcăm. N-avea nici un rost. Noi n-am avut treabă nici cu oamenii, nici cu Miliția sau cu Securitatea, dacă ne dădeau pace. Chiar dimpotrivă, ne gândeam cum să-i păcălim, să nu ne mai caute. Dacă ne vedeau într-un loc, nu numai Securitatea, ci și oameni care știam că ne-ar fi putut denunța, imediat ne duceam în altă parte. De aia vă spun, că n-aveam intenția să atacăm pă nimeni, însă dacă nu ne lăsau să trecem, trebuia să-i dăm la o parte prin orice mijloace. Altfel, nu voiam să atacăm pă nimeni, că dacă voiam să-i omorâm puteam sta la pândă să tragem și să-i omorâm pă mulți.

Nici informatori n-am cunoscut, care să știm că dau informații despre noi. Am știut numa' de Suci Pașcu a Bontii și de Purcel Petru, amândoi din Răchițele. De ei știam că-s informatori ai Securității, da' eu nu am avut nici o tangență cu ei. De Purcel să știa

că o fost omu' lu' Șușman. O fost în relații bune, da' până la urmă nici Șușman nu mai știa că-i de partea lui sau de partea celorlalți, a Securității. Nu mai avea încredere, că uneori Purcel Petru zăcea că și el îi fugit, să prefăcea că-i fugit. Nu mai știa nimeni ce să creadă despre Purcel și Șușmanii nu mai aveau încredere în el. Nu știau ce să facă, să să ferească de el sau să aibă încredere. Nimeni nu mai știa. De Pașcu Bontii zăcea Șușman că i-o distrus familia. Zăcea că din cauza lui i-o luat tăt ce o avut și el îi vinovat pentru că o trebuit să fugă de acasă. Așa vorbea Șușman, că Pașcu o băgat zăzanie și i-o reclamat. Era tare furios pă el. El i-o distrus familia. Io numa' pă Petru Purcel l-am văzut pă Someș, în '48, când o venit cu Șușman, da' despre asta v-am mai spus. Erau acolo pă o luncă amândoi. Io am întrebat *Cine îi ăla?* și Mihai o zâs: *Ăla-i Petre a lu' Indrei, umblă la vânat și la pescuit cu Șușman.* Petre lu' Indrei, așa îi zăcea. Îo așa îl știu. No, și în toamna lu' '50 știam ce să vorbea, că îs informatori și că umblă după noi să ne prindă. Mai mult nu știam, decât ce zăcea Șușman, că-s informatori.

Pă urmă, în '51 nu am mai auzit nimica de Pașcu Bontii și de Petre lu' Indrei. În rest nu știu ce s-o întâmplat cu ei. Ce îi sigur, și v-am și spus, îi că bătrănu' Șușman, băieții lui, Mihuț, Bortoš și chiar Ciota, mergeau destul de des prin Răchițele. Io nu am nici o știre, dacă ai noștri le-o făcut capătu' lu' Pașcu și lu' Indrei, sau unde o fi și ce s-o fi întâmplat cu ei. Vă spun acest lucru cu tăta sinceritatea. N-am habar dacă ai noștri sau alții le-o umblat de rând. Oricum, de prin '51 nu să mai vorbea de ei, nu mai erau. Ce să mai discută pă la Răchițele acuma că noi ne-am fi dus într-o noapte pă la Pașcu Bontii acasă îmbrăcați în haine de milițian și l-am fi luat cu noi, îs numa' povești. N-aveam noi de unde face rost de haine de milițian și dacă s-ar fi întâmplat așa, ar fi trebuit să spuie Miliția că le-o dispărut hainele sau am omorât pă cineva sau am dezbrăcat ceva milițieni. Securitatea și Miliția o știut de la început că nu-s adevărate basmele astea, da' i-o lăsat pă oameni să creadă și să vorbească prostii. Poate chiar ei o creat legenda asta. Însă cei care vorbesc și acuma astfel de lucruri ar trebui să se gândească și să-și

dea seama că nu aveam cum face rost de haine de milițian. Noi nu am avut haine, nici măcar haine militare, d-apoi de Miliție. Da' pentru soțu' bag mâna în foc că nici măcar nu o fost în Răchițele. Cât am fost fugiți, nici eu, nici Mihai n-am fost în Răchițele. Așa că nu puteam avea vreo legătură cu dispariția lu' Pașcu și a lu' Petre Purcel. Lumea, cum să întâmplă de multe ori, să grăbește să arate cu degetu' fără să știe ce s-o întâmplat.*

Fiind în permanență urmăriți, foarte probabil că vă aflați într-o stare continuă de insecuritate, de teamă. Ce măsuri ați luat pentru a nu fi descoperiți de cei care erau pe urmele voastre?

Eram tăt timpu' în alertă, în caz că apărea vreun pericol. Am auzit că alții, care o fost fugiți pă munți la fel ca și noi, aveau semne de recunoaștere. Am avut și noi da' nu foarte multe. Pentru a ne recunoaște între noi când ne întâlneam foloseam și o parolă, da' n-o mai țan minte. De parolă aveam nevoie mai ales noaptea. În fiecare noapte, stătea unu' de pază și cel care pleca, atunci când să întorcea și s-apropia de colibă, striga parola. Noi noaptea nu stăteam toți în colibă, că mai dormeam și pă sub brazi. Erau acolo niște brazi cu crengile până la pământ și umpleam câte-o groapă de frunze și acolo dormeam.

Unde stăteam, unu' sau doi dintre bărbați erau tăt timpu' de planton. Stătea cineva cam la 40 de metri de locul unde eram restu'. Era cineva de pază tăt timpul, că noi dacă stăteam de vorbă nu eram chiar așa de atenți. De obicei să stătea de pază pă rând, da' pă mine nu m-au pus niciodată. Când era cu noi Nuțu Bortoș, el stătea mult de pază. Și Mihuț stătea mult. Lor le plăcea să stea, că erau mai departe de restu' și puteau sta singuri, să să gândească la ale lor. Dacă li să părea că auzeau ceva suspect, fluierau sau făceau ca o pasăre. Ciota putea face ca huhurezu'.** Ciota era mai poznaș decât ceilalți. Așa era pă munte, nu dormeam toți odată. Da' când dormeam eram liniștiți, că era întotdeauna cineva care să stea de pază. De multe ori, când dormea Mihai, eu nu dormeam. Stăteam și îl păzeam.

Dacă eram numa' noi doi sau noi și Roman, niciodată eu nu dormeam dacă dormeau ei sau dacă dormeam eu nu dormeau ei. Nu puteam să dormim tăți să vie Securitatea și să puie mâna pă noi. Să ne ieie ca din oală. După '52, când ne-am despărțit, umblam foarte mult noaptea și zâua ne retrăgeam undeva într-un loc mai ferit, pă unde nu umbla lumea și stăteam acolo sau dormeam. Oricum, nu ne prea temeam că o să fim depistați că pă deasupra totdeauna aveam ceva care era mai închis la culoare. Dacă aveam pă noi o cămașă colorată sau albă, întotdeauna mai puneam ceva păstă ea, să nu fim observați cu ușurință de la distanță.

Când vroiam să ne-ntălnim, ne lăsam la rădăcina unui copac scrisoare. Uneori transmiteam mesaje printr-o persoană care era de încredere și pă care o știam și unii și alții, de obicei prin Han. Când ne despărțeam pentru iarnă, ne fixam din toamnă un loc unde să punem o scrisoare sau stabileam unde să ne-ntălnim. Lăsam scrisoare și scriam pă ea cu creionu' sau cu pixu' unde și cum să ne întâlnim. Pentru bilete aveam o scorbură într-un copac. Între noi îi spuneam *copacu' credincios*. Mai puneam mesajele și în alte scorbură, în vreun fag unde să nu le plouă. De obicei foloseam *copacu' credincios* care era în apropierea casei lu' Han.

Cu siguranță că nu era o problemă simplă de rezolvat asigurarea hranei zilnice, mai ales în perioadele în care stăteți pe munte. Cum v-ați descurcat?

Cât am stat la coliba de pă Dealu Humpleului, nu pot spune că am avut probleme prea mari cu alimentația deși au mai fost și excepții. La colibă, găteam întotdeauna. Când o ales locu', o fost calculat să fie și aproape de Han, că el ne mai și alimenta. Ne-aducea lapte, smântână și brânză, c-avea vaci și oi. Ne aducea și alte alimente, ce avea el prin gospodărie. Ne mai dădea curaj. Era un om foarte credincios, săracu' bătrân și atât de mult ne-o ajutat... Pentru asta o „plătit” și el cu ani grei de pușcărie...

Alimente aveam, că și Șușmanii aduceau. Lor le dădeau oamenii din Răchițele că erau înstăriți, aveau vaci, oi, porci. Le dădeau făină,

slănină, brânză, carne și tăt felu' de alimente. Oamenii încă nu erau săraci pă atunci. Puteau tăia porci, viței, miei. Într-o toamnă tân minte că Han ne-o dat un berbec. Asta s-o întâmplat în toamna lu' '51, când am iernat lângă casa lor. Sigur atunci o fost, că eram numa' eu, Mihai și Roman. Era în toamna lu' '51 când am fugit din Dealu Botii. Atuncia el ne-o alimentat. Ne-o dat, slănină, fasole și făină de mălai. Ne-o dat și haine de dormit, o bondă ciobănească și pături.

Slănină și brânză aveam destulă. De astea nu pot să spun că am dus lipsă cât am stat pă munte. Aveam pâine, cartofi, fasole, aveam tăt ce ne trebuia. De gătit să ocupau Visalon și bătrănu' Șușman. Găteau bine și le și plăcea. De obicei făceau friptură, da' mai făceau și ciorbă de cartofi sau de fasole. Și piftii din vițel o făcut. Nu mai știu de unde am avut atunci vițel, da' avea lumea vaci și putea să taie. Nu era așa strict, să nu poată tăia. Visalon cu bătrănu' pregăteau mâncarea, că știau încă de-acasă să gătească. O mai și învățat, că ei, din '48, tăt pă munte o stat. De obicei mâncam împreună, da' uneori mânca fiecare când și ce voia, din ce aveam. Nu să respecta întotdeauna ora mesei.

Când găteau, io nu mă băgam să le dau sfaturi. De fapt, cât am stat cu ei, io n-am gătit, n-am spălat, n-am cusut, n-am făcut nimica. După ce o murit Șușman și ne-am despărțit s-au mai schimbat lucrurile. Atunci mai găteam și io, da' de obicei toți trei ne făceam mâncare. Da' nu prea găteam, mâncam mai mult hrană uscată. Brânză sau slănină prăjită pă frigare, mâncam destul de des.

Când eram tăți pă munte, mâncarea să făcea într-o oală mare și să împărțea la fiecare până să termina. Cel mai mult să făcea ciorbă de fasole sau de cartofi. Mai pregătea Șușman și cartofi fierți cu ulei sau untură, cu usturoi sau cu ceapă. Cartofii creșteau bine pe acolo chiar dacă era zonă mai înaltă, de munte. Să duceau băieții în sat, în Răchițele și aduceau câte-o raniță-două de cartofi odată. Îi puneam într-o groapă cu frunze și stăteau acolo foarte bine până le venea rându' să-i mâncăm. Erau buni cartofii, îmi plăceau. Da' atunci nu să punea problema să mânânci ce îți trebuie sau ce îți place. Mâncam ce aveam: cartofi, fasole ori pâine prăjită. Dacă aveam pâine

o prăjeam la jar. Mâncam pâine prăjită cu ceai, că făceam ceai de crengi de zmeură. Îi așa de bun și de aromat ceaiu' de zmeură...

Pâine am avut cam atât timpu'. Erau atunci pâni de alea de 5 sau 6 kg., nu ca acum. Atunci să făcea pâine mare, în cuptor, da' nu cu drojdie. Și, dacă aveam câte o pâine din aia, ne ajungea tri-patru zăle. Acolo în munte era atât timpu' răcoare și nu să strica pâinea. Când stăteam împreună și eram mai mulți, aveam și trei-patru pâini odată. Atunci aducea fiecare. Pâinea o țineam atât acolo în pădure, agățată în copac. Nu o țâneam pă jos, că mai erau furnici, și atât felu' de gâze. Toate alimentele le țâneam agățate în copac. Mai mâncam și mămăligă cu brânză. Făina de mălai o puteam ține acolo mai mult timp, că nu să strica, la fel ca și pâinea. O țâneam într-o sacoșă, sau într-o traistă agățată într-un pom. Brânza nu era problemă să să strice, că n-aveam noi atâta. De obicei aveam alimente pă maxim o săptămână. Aveam cam pentru două trei zile, după care iară să duceau și mai aduceau. Ouă n-am mâncat cât am stat pă munte, da' am mâncat mult lapte. Avea Han tri sau patru vaci cu lapte și ne dădea și nouă. Era plin de vaci pe-acolo prin pădure. Și vacile noastre, ale lu' socru', erau atât pă acolo, da' nu s-o întâmplat niciodată să ne ducem să le mulgem. Era prea riscant că ne putea vedea cineva.

Vara adunam bureți. Era plin de ciuperci pe-acolo. Erau gălbiori, bureți usturoi și oițe. Mie nu-mi plăceau bureții ăia, usturoi, deși unii spun că sunt tare buni cu brânză. Mie oițele îmi plăceau tare mult. No, și ciupercile le făceam ori pă jeratic, ori le prăjam în untură, sau le făceam cu smântână. Le dustuleam cu untură sau cu ulei și pă urmă le puneam în smântână. Ciuperci prăjite, dustulite cum să spune în Ardeal. Prăjite puțin așa cu un pic de ceapă și cu untură și pă urmă puneam lapte cu smântână pă ele și puțină făină. Făceam tocăniță de ciuperci sau de gălbiori. Cu mămăligă era foarte bună. Tare mult îmi plăceau ciupercile! Erau destule pe-acolo prin pădure, da' io nu cunoșteam numa' gălbiorii, oițele și pe alea de rouă. Mihai și bătrănu' Șuşman le cunoșteau foarte bine. Erau pe-acolo și bureți de fag, un fel de ciuperci care cresc pă fag. Poți să-iiei și să-i mănânci și iarna. Tare buni îs și bureții de fag.

Cum stăteam toată zâua și nu aveam ca face, uneori mai culegeam și fructe de pădure: zmeură, afine, merișoare. Fragi nu prea găseam pe-acolo că era destul de sus. Nu adunam niciodată să avem și pentru iarna. Culegeam cât să mâncăm, pentru că nu umbla nimeni după ele. Nu aveam de ce să ne facem rezerve. Dacă găseam în drum culegeam, dacă nu nu. Cei din Răchițele mai aduceau și mere. Șuşman avea o livadă mare cu mere. Da' nu aducea de la el, că nu să putea apropia dă casă. Alte mâncăruri mai speciale n-am avut cât am stat pă munte. În afară de slănină, brânză, cartofi, fasole și alimente din aste n-am avut. Nici nu putea fi vorba să avem cafea, ciocolată sau lucruri din astea. Doamne ferește...

Vă completați rezervele de hrană prin vânatoare și pescuit?

Sigur că da. Mihai și Șuşman vânau, da' să faci o vânatoare așa cum să face nu puteam. Vânau numa' dacă ne ieșea ceva în cale. Pă acolo sunt căprioare și mistreți, da' ei n-au vânat numa' căprioare. Îi tare bună carnea de căprioară. Șuşmanii, cum umblau prin pădure, câteodată mai vânau și aduceau carnea. Eu nu am văzut niciodată cum vânau ei. Dintre băieții lu' Șuşman, Todor știu că trăgea bine. Visalon nu-mi amintesc dacă știa să tragă, pentru că mi se pare că nu făcuse armata. Mihai și Șuşman trăgeau bine că ei s-o ocupat cu vânătoreea și înainte. Soțu' cât o fost acasă vâna jderi și le vindea blana la Cluj. Să căuta foarte bine blana de jder că era foarte frumoasă. O blană era mai scumpă ca o vacă. Și pielea de vidră era foarte scumpă, da' pentru vidre nu folosea arma, că vidra stă sub apă.

Da' pentru că am spus de vânatoare, să vă povestesc o întâmplare mai interesantă. Cred că a fost în '52. Eram numa' eu cu Mihai, într-o poiană, din jos de Măgura Vânăță, mult mai sus de Someș. Și Mihai o plecat undeva, da' nu mai țân minte unde. Eu am rămas singură și la un moment dat am auzit un foc de armă. Așa de tare m-am speriat... că nu știam ce s-o întâmplat. Mi-era frică tăt timpu', că el era tare supărat după ce s-o împușcat Șuşman. Mi-era frică să nu facă și el ceva... No, și când o venit numa' l-am văzut că

aduce o căprioară. Așa rău mi-o părut de ea, săraca. Mi-o părut tare rău că o-mpușcat-o că avea ieduț. Era de-a fătă.

Bărbații s-o mai ocupat și cu pescuitu', da' numa' când eram pă lângă râuri mici. Pă unde era apă mare nu puteam merge că era multă lume. Prindeau păstrăvi și zăvocuțe. Zăvocuțele erau niște pești mici, care trăiau în ape mai puțin adânci, da' care erau tare gustoși. Dacă zăceam că îmi trăbă un păstrăv, să ducea Mihai, călca pă piatră, că știa unde, băga mâinile sub ea și ieșea în fiecare mână cu câte un păstrăv. Ca din oală îl lua. Mai pescuia și cu undița, da' păstrăvii mai mult cu mâna îi prindea. Când pescuia cu undița împăna cârligu' cu o pană de cocoș și îl făcea ca o insectă. Învățase de la socru-meu că și pă el îl vedeam când făcea din astea. Mai foloseam și altă metodă să prindem pești: dădeam apa la o parte. Unde mergea un râu pă două brațe și să despărțea apa, închideam o parte. Brațu' respectiv rămânea fără apă și peștii ajungeau pă uscat. Nu mai știu câți prindeam în felu' ăsta, da' erau destui pentru noi. Pe-acolo prin pădure erau pești micuți, da' pă Someș, unde erau mari era mai greu de stat, că umbla lumea. Mie îmi plăceau peștii foarte mult. Îi frigeam pă jar sau îi prăjeam cu un pic de sare. Și înainte să plecăm mâncam mult pește pentru că Mihai se ocupa și cu paza apei. Mereu avea probleme cu braconierii care pescuiau cu furculița la lumină de lanternă. Aprindeau noaptea lanternă, că păstrăvu' nu mai mișcă dacă-i lumină. Și-atunci cu o furculiță ascuțită îl înțepa. Îl rupea în două pă păstrăv. Mihai, dacă-i prindea, le confisca tot.

Ați răbdat foame cât ați stat pe munte?

Bună-ntrebare. Câtă foame... Că să mai întâmpla și să n-avem ce mânca. S-o întâmplat când am mâncat pâine prăjită la jar cu sare și apă, puse pă ea. Atuncea eram numa' io și cu Mihai și am fost la Han și nu ne-o dat decât o pâine de aia mare. Era pământu' înghețat, frunza căzută și cum călcam să rupea gheața din frunză. Și pentru că la noi nu aveam decât pâine și sare, am făcut un foc micuț, am prăjit pâinea, am pus pă ea sare și apă și așa am mâncat. N-o fost rău

că măcar am avut pâine, da' o fost și cazuri în care n-am avut nici pâine. Atunci când am fost încercuiți, o săptămână n-am mâncat, da' au mai fost și alte dăți când n-am avut ce mânca. Să terminau alimentele și până când se duceau să facă rost de altele, n-aveam ce face. De obicei, când se apropiau rezervele de hrană de sfârșit, mergea cineva să mai aducă, da' nu întotdeauna putea să ieie contact cu omul care trebuia să ne deie alimentele. Alteori să întâmpla să facă rost de prea puține. Atuncia mâncam cu economie, să ne-ajungă, sau... făceam foame. N-o fost niciodată scandal sau discuții legate de mâncare. Nu s-o întâmplat niciodată să fie cineva nemulțumit sau să să plângă că nu mai poate de foame. Știam că nu este și nu aveam ce să facem, răbdam. 'Și stomacu' îi după cum se obișnuiește. Dacă n-aveai mai mult timp suficientă hrană, te obișnuiai să mânânci și puțin. O trebuit să să acomodeze și cei mai mândăcioși, cum o fost Roman. El nu era înalt, da' era mai mândăcios. O fost bărbat puternic Roman, dacă o reușit să rupă cătușele, atunci în Dealu Botii... Vă spun că o cătușă îi bălângănea pă mână când o venit la noi în șură. Iooi, mi-amintesc că Roman o mâncat o dată 10 ouă și un kg de pâine. O fost bărbat puternic, da' era și mândăcios. Roman săracu... își plânga singur de milă. Și Mihuț mânca bine. Io, Mihai și Ciota nu prea mâncam.

Ce obiecte personale – tacâmuri, haine etc. – aveți fiecare dintre voi?

Aveam toți farfurii de tablă, lingură, furculiță, cuțit. Fiecare avea vasele lui pentru că dacă ne despărțeam fiecare să poată merge cu vasele lui. Aveam și lucruri în comun, un polonic, o cratiță și două-trei oale mai mici și mai mari. Cea mai mare oală pă care o aveam era de 10 kg, da' pă aia numa' atuncia o căram când ne mutam de tot.

Lucrurile personale și le ducea fiecare. Că aveam fiecare raniță. Și eu aveam raniță, da' nu aveam prea multe lucruri în ea: un maiou, un pantalon, un ciorap. Strict ceea ce aveam nevoie, că nu purtam toate lucrurile cu noi. Dacă nu mergeam departe și ne întorceam

curând, le lăsam într-un loc sigur. Le camuflam undeva și duceam cu noi numa' ce aveam nevoie. Foloseam câte o grotă, câte o peșteră în piatră, unde era uscat, sau câte o scorbură în copac. Pă acolo le băgam și le camuflam până ne întorceam. Hainele le duceam cu noi numa' atunci când mergeam și nu ne mai întorceam. Nu le căram tăt timpu' cu noi când umblam, mai ales pă cele groase. Vara nu duceam cojocul cu noi, că îl țineam ascuns. De se-ntâmpla să fim în pericol, fiecare știa ce și de unde trebuie să ia. Oricum, lucrurile nu erau împrăștiate. Tăt timpu' erau bine puse la punct, nu erau lăsate în voia sorții. Eram mereu pregătiți să fugim în caz că să întâmpla ceva.

Cred că ar fi bine să vă povestesc aici și cum eram îmbrăcați. Vara, io umblam în pantaloni, da' mai umblam și în fustă, după cum era timpu'. Pantaloni purtam mai mult când călătoream noaptea sau în timpu' iernii. În picioare io purtam pantofi sau ghetete. Bărbații umblau în pantaloni, în bocanci sau cisme, depinde ce aveau. Șușmanii tăt timpu' aveau haine bune. Nu prea erau uzate, că mereu își aduceau altele din sat. De fapt, nu umbla nimeni cu hainele cărpite. Dacă să rupeau făceam rost cumva de altele, nu stătea nimeni să și le coase. Cu toate astea, haine de schimb nu prea aveam. Cam tăt timpu' io am avut câte o fustă și o pereche de pantaloni. Nici bărbații n-o avut două perechi de pantaloni. Lenjerie intimă aveam două schimburi. Totdeauna ne făceam rost, să avem două schimburi de lenjerie. Oricum, io purtam lenjerie intimă și nu o fost cazuri să nu am.

Deși era vară, pă munte era rece, așa că aveam mai mult haine de lână. Nu puteam să umblăm ca pă câmp, vara. Tăt timpul trebuia să fii cu ceva haină mai grosuță pă tine pentru că era frig. Era munte și era răcoare. Așa că purtam haine de lână că erau călduroase, mai rezistente și țâneau mai mult. Pentru iarnă, Han, unchiu' lu' Mihai, ne-o dat o bondă de-aia din piei de oaie, ca de ciobani. Cu aia ne acopeream. Aveam și cojoace, care era foarte importante. Pe sub cojoc io aveam o bluză groasă de stofă, jersey și maieu. În picioare purtam ghetete sau bocanci și ciorapi de lână. În primul rând, ciorapi de lână aveam. Ciorapii îi împleteam singură. Făceam ciorapi pentru Mihai și pentru mine. Pă cap aveam căciulă sau batic în funcție de

cum era vremea. Dacă era frig luam căciula. Eu aveam căciulă de lână, iar bărbații aveau din piele de oaie sau de miel. Vara mai umblam și fără căciulă, sau o băgam în raniță, dacă era cald. Da' pă munte tăt timpul era răcoare, mai ales că noi umblam numa' noaptea. Noi umblam mai mult noaptea, ca liliecii. Nu ne prea ardea soarele la cap, ca să ne fie cald, numa' dacă stăteam zâua la soare.

În general, de haine ne făceam rost de la oameni, de prin sate. O singură dată, în toamna lu' '50 s-o intrat într-un magazin amărât. Asta o fost la Giurcuța, un cătun de munte. Erau numa' haine, ceva îmbrăcăminte și materiale. Numa' de alea o luat, că alimente nu erau. Oricum, io nu am fost acolo. O fost numai băieții lui Șuşman, Ciota și cu soțu'. Roman nu era atuncea cu noi. Și-o luat numa' haine de îmbrăcat. Mie mi-o adus Mihai ceva material foarte drăguț, din care îmi puteam face bluză și rochiță. Avea vreo cinci metri. Mi-am și făcut bluza aia în care m-o arestat. Numa' atâta mi-am făcut. Bluza, după cum v-am spus, o cusut-o o croitoreasă din Poiana de Vașcău, cu care o aranjat cumnată-mea. Asta o fost în iarna lu' '51, că în toamna lu' '50 o fost ei la Giurcuța.

Cum reușeați să rezolvați problemele legate de igienă?

Sigur că umblând de colo-colo, pă munte, ni să mai murdăreau hainele, da' pă acolo erau pârâuri și le spălam. Le spălam în râu, în apă rece. Când mergeam la vreo familie, mai spălam și acolo. Pentru spălat haine aveam săpun, că pă satele pă lângă care stăteam noi făcea lumea săpun, nu cumpăra de la magazin. Făceau femeile săpun cu sodă caustică și ne dădeau și nouă.

În ce privește igiena corporală, chiar dacă eram fugari pă munte, eram foarte atenți. De spălat, ne spălam în râu. Inclusiv pă cap m-am spălat cu apă rece. Când ieșeam de acolo, din apă, eram amețită de tot. Era tare rece apa. De obicei alegeam un loc pă unde curgea apa și bătea soarele. Acolo, apa era mai călduță. Da' și așa o simțeam rece, mai ales când ne spălam pă cap. Când trebuia să mă spăl, io fiind singura femeie, mergeam cu Mihai într-un loc mai ferit.

Mă duceam zua, nu noaptea. Erau izvoare destule prin pădure ca să mă pot spăla. Pădurea era mare, erau poieni și locuri cu apă destulă. Doară în pădure sunt peste tăt izvorașe. Câte pâraie nu să scurg de acolo în Someș? Bărbații, mai ales Șușmanii, să duceau și în sat să să spele. În general să bărbiereau tăt la 2-3 zile. Nu o avut barbă nici unu' în afară de Ciota.

Baie, așa cum să face astăzi, niciodată nu am făcut. Nu am avut noi curaju' să ne dezbrăcăm și să ne băgăm în apă. Putea da cineva peste noi și cum eram dezbrăcați ne-am fi descurcat greu. Nu știai cine dă peste tine. Trebuia să fim foarte atenți. Mai rău o fost cu spălatu' în iarna lu' '51-'52, când am stat în munte. Iooi, o trebuit să facem apă din zăpadă că nu aveam altă apă. Zăpada era de un metru și o fost foarte greu cu spălatu'. Cu apă din zăpadă topită am gătit, ne-am spălat și tăt de-aia am băut. Nu era prea bună la gust, era ca apa de ploaie.

Pe munte iarna este lungă, iar primăvara și toamna sunt și ele destul de friguroase. Dumneavoastră cum ați îndurat temperaturile scăzute cât ați fost în munți?

Cu temperaturile scăzute, cu frigul, eram cam obișnuiți. Dacă ne mișcam, nu ne era așa frig, dacă ne deplasam. Numa' când stam pă loc, era frig. Însă atunci făceam câte un pic de foc și ne mai încălzeam mâinile la foc. Câteodată mai dormeam și așa, câte un pic, amorțiți. Asta era mai ales toamna. Că iarna, vă spun, stăteam pă la oameni. O singură iarnă din cei patru ani cât am fost pă munte, am iernat afară. Cu toate astea în fiecare an erau perioade în care ne-am luptat cu frigul. Pentru că toamna stăteam afară până târziu, până când cădea zăpada. Primăvara s-o întâmplat la fel, când să putea, ieșeam imediat pă munte. Nu stăteam pă capu' omului că și nouă ne era greu să tăt stăm așa. Ne era jenă. Și atuncia ne săpam în pământ acolo pă munte câte un bordei și stăteam în el. Obiceiul ăsta l-am apucat mai mult după ce ne-am despărțit de băieții lu' Șușman, pentru că într-un bordei făcut în pământ era mai cald decât la suprafață. În plus, eram și mai feriți de oameni. Că dacă intrai acolo și trăgeai

ușița aia sus puteai să stai liniștit că nimeni nu dădea peste tine. Pentru asta de fiecare dată trebuia să camuflăm bordeiu' cu păhuietși și lemne, pă care le puneam deasupra ușiței, în așa fel încât posibili trecători să nu bănuie nimic și să fie determinați să ocolească respectiva zonă. În ce ne privește pă noi, în timpul zilei nu ieșeam afară din colibă. Numa' noaptea, după ce să retrăgea lumea spre sat, ne mai puteam mișca, ne făceam un pic de mâncare... Doar după lăsarea nopții eram siguri că nu mai umblă lumea, că ziua cam circula oamenii după una, după alta. Sara nu umbla nimeni și atunci mai puteam merge la izvor după apă. Pă munte nu era criză de apă, erau izvoare păstă tot. Dificultăți mari cu apa de băut am avut în iarna lu' '52, când am fost nevoiți să iernăm afară. Atunci am stat o iarnă cu apă din zăpadă topită. N-am avut apă pentru că pă timpu' iernii izvoarele, mai ales cele mici, îngheață.

Tot iernile, din cauza zăpezilor care cădeau, ne îngrădeau mult posibilitățile de mișcare. Ca să nu mai spun că de la o anumită înălțime iernile erau foarte lungi și cu foarte multă zăpadă. În '51, ca să vă dau numa' un exemplu, în mai o fost zăpadă de 2 metri. Atuncea erau zăpezi mari, nu ca acum! Trebuia să fim foarte atenți să ajungem în satu' unde urma să iernăm înainte de căderea zăpezii. Altfel lăsam urme și puteam fi descoperiți. Totuși, dacă prin sat nu era zăpadă, ci numa' până la margina pădurii, atuncea puteam coborî în localitate, că, deși să vedea pă unde iese urma din pădure, era greu să-și dea cineva seama în ce parte am luat-o. La fel, pă munte puteam umbla și dacă era zăpadă, numa' nu ne puteam apropia de sat. Țsta era pericolul.

Greutăți ne făcea și ploaia. Mai ales toamna, frunza și crengile înghețau și când mergeam păstă ele să rupeau sub noi și făceam zgomot. Orice creangă care să rupea și orice zgomot să auzeau. Eram numai ochi și urechi peste tot. Nu era creangă care să cadă și noi să nu o auzim. Da' pământu' și frunza înghețată erau periculoase și dintr-un alt motiv. Cum umblam păstă ea, frunza să lăsa și făceam urmă și atunci puteam fi decoperiți. Așa că trebuia să fim foarte atenți. Tăt când ploua pă munte să lăsa ceața, noi îi spuneam negură.

Atuncea nu puteam face foc pentru că ei, securiștii, să uitau după fum. Că fumul din ceață să observă. Câteodată mai făceam la risc că ne era frig. Vara nu aveam probleme cu focul. Lemnele erau uscate și puteam face foc liniștiți. În așa fel le clădeam că ardeau și nu făceau fum. Ardeau fără fum. Da' când erau umede, în primu' rând toamna și primăvara, sau verzi atuncea făceau fum și mai trebuia să stăm și în frig.

Oooo, am răbdat destulă foame și frig! Degerături îi adevărat că nu am avut, n-am pățit să ne înghețe picioarele sau mâinile. Când era pericol făceam foc sau ne mișcam. Nu puteai degera numa' dacă stăteai sau adormei și erai ud sau dacă ai fi căzut undeva și nu aveai nici o posibilitate să te miști. Dacă te mișcai, nu avea cum să ți să degere picioarele sau mâinile. Odată, prin '53, era zăpada de vreo doi metri și eram pă munte. Da' nu știu cum s-a întâmplat atuncea de ne-o prins iarna pă munte. Eram numa' noi trei: eu, soțu' și cu Roman. Am fost nevoiți să dăm zăpada la o parte și am făcut un loc de vreo doi metri pă un metru, am tăiat niște lemne groase și le-am pus jos, așa ca un fel de priciuri. Pă lemnele alea ne-am așezat noi și în mijloc am făcut foc ca să ne încălzim. Da' pereții erau din zăpadă. Și acolo am dormit. Nu am stat mult, mi s-a pare că numa' o zi am rămas în „bordeiu” ăla de zăpadă. Apoi am plecat, da' nu ne-o fost ușor, că era zăpada mare. Unu' mergea 'nainte și în urma lui mergea celălalt. Călcăm unu' în urma celui alt ca să ne putem deplasa mai ușor. Altă dată, într-o noapte din toamna lu' '52 sau '53, știu că era pământu' înghețat și nu puteam dormi din cauză că era tare rece. Nu am avut ce face, deși oarecum mi-o fost jenă, și am pus Biblia sub șold și așa am dormit. Numa' să nu stau cu șoldu' pă pământu' înghețat că mă gândeam că-i periculos. Era tăt acolo, sus în munți, pă lângă Vlădeasa. Până la urmă am ațipit cu tăt frigu' ăla, că eram obosiți.

Au fost cazuri când s-a îmbolnăvit un membru al grupului?

Norocu' nostru o fost că nu am fost bolnavi. Țsta o fost cel mai mare noroc. Probleme mari nu pot să spun ca am avut. Nu s-o îmbolnăvit nimeni și nici nu s-o rănit în vreun fel. Nici medicamente nu ne-o trebuit. Pă Mihai l-o durut măselele atunci când am iernat afară, da' v-am povestit

cum i-am făcut inhalație și i-o trecut. Bortoș să mai văita de stomac, că-l doare stomacu'. Nu știu dacă lua medicamente pentru asta, că eu nu l-am văzut. Poate lua de acasă când mai mergea pe-acasă să-și întâlnească familia. Parcă și Șuşman bătrănu' avea ceva probleme cu stomacu', da' nu lua medicamente. El nu bea și nu fuma. Era contra la cei care erau fumători și bețivi. De cafea nu vorbesc, că pă munte nu am avut. Poate că la el acasă să mai făcea cafele, că avea o casă mare, la care vineau oamenii selecți. Era contra celor care beau să să îmbete, că știa că alcolu' niciodată nu face bine omului. Todor parcă fuma, da' nu avea treabă cu el tată-so. Să mă gândesc cine mai fuma în afară de Todor... Cred că mai fuma Ciota și Bortoș. Roman, Visalon și Mihuț nu fumau. Nici soțu' nu fuma, da' pă urmă, după ce am plecat pă munte s-o obișnuit să fumeze. Nu-mi mai amintesc ce țigări fumau și nu știu de unde își făceau rost de ele. Io nu am fumat. Nici de băut nu să bea. Pălincă nu aveam cu noi deși puteau să aducă din sat.

Știți dumneavoastră că unii mai beau ca să uite de necaz. La noi nu s-o întâmplat așa ceva. Ca să ne mai umplem timpu', când aveam câte un pic de răgaz, mai și citeam. Io cu Mihai citeam Biblia, da' și ceilalți citeau câte ceva. Ei aveau cărți aduse de acasă, da' nu mai țân minte ce. Bărbații mai jucau și cărți, *Septică* și *66*. Nu mai știu care era mai bun. Nu jucau pă bani, numa' așa să mai treacă timpu'. Șah sau Remmy nu jucau că alea trebuiau cărate cu noi și ne-ar fi încurcat.

Io cu Mihai am fost tăt împreună, așa că ne trecea timpu' mai ușor. Uneori mai mergeam prin pôiени și mai rupeam câte o floare de ici de colo. Nu se întâmpla prea des să culegem flori, că n-aveam ce să facem cu ele. Mihai nu era obișnuit să-mi ofere flori, că unde o crescut el erau flori peste tăt și nu să obișnuia, ca la oraș, să să dea flori.

Am văzut că populația de prin sate era de partea dumneavoastră. Ce mai puteți povesti despre sprijinul pe care l-ați primit de la sătenii?

Mare noroc am avut cu sătenii. Tare mult ne-au ajutat. Dacă nu ar fi fost ei nu am fi rezistat. La oricare am fi bătut la ușe sau ne-am fi dus ne-ar fi ajutat. Foarte mulți ne-ar fi ajutat. Numa' că nu prea ne duceam noi că nu vroiam să profităm de oameni și să-i tragem după

noi, să le facem probleme. Vroiam să ne descurcăm singuri, să știe cât mai puțină lume de noi. Era periculos, pentru că dacă îl aresta pă vreounul dintre noi, putea să tragă prea mulți oameni după el. Nu vroiam să sufere oamenii. Tăt timpu' am fost conștienți de pericol și am încercat să nu facem lumea să sufere. Nu știați ce să putea întâmpla dacă te aresta. Ne gândeam că dacă ne arestează, o să ne forțeze să spunem cine ne-o ajutat și nu știam dacă o să putem rezista la teroarea lor. De-aia încercam să avem legături cu cât mai puțină lume, iar între noi nu prea spuneam unde-am fost, cu cine ne-am întâlnit și cine ne-o ajutat. Ne străduiam să nu implicăm prea multă lume.

Oamenii ne ajutau în primu' rând cu îmbrăcăminte și alimente. Ne-o dat cojoace de lână cum aveau ciobanii, care erau tare bune la frig, da' și alte haine. Oamenii pă care îi cunoșteam ne spuneau în ce cameră dorm și când veneam seara sau noaptea, băteam puțin la geam și imediat ieșeau afară. Nici măcar parolă sau alte semne să ne recunoască, nu aveau. De multe ori la cine ne duceam rămâneam până a doua zi sara. Rămâneam sau ne dădea ceva alimente și plecam imediat. În pădure nu ne lăsau alimente, că nu puteau intra ziua cu mâcarea în pădure. Putea fi ceva patulă și dacă-i vedeau îi întrebau unde să duc și ce fac cu mâncarea. Nu puteau. Mai multă mâncare decât pachetu' lor nu puteau avea. Nici noaptea nu puteau să vină. De îi vedea cineva, imediat era suspect că o fost noaptea în pădure. Ce să caute noaptea sau dimineața devreme în pădure? Erau lucruri care nu să puteau face. Nu aveau nici noi pretenția să vină lumea să ne aducă mâncarea în pădure. Dacă aveau nevoie, mergeam noi noaptea la ei.

Tăt timpu' populația ne-o fost aproape și ne-o sprijinit cu ce-o putut. N-o fost nevoie să luăm noi... Îmi amintesc că ne duceam și ne întâlneam cu ciobanii și ne dădeau și nouă din ce aveau la stână: brânză, slănină, pâine. O sângură dată, pă Valea Bătrânii am luat un berbecuț de la o turmă de oi care țânea de Scărișoara. Atâta știu că s-o luat, că nu aveau alimente. Da' nici pă ăsta nu l-am furat, ciobanii o fost de față. L-am luat cu înțelegerea lor. Doară ciobanii de pă munte tăți îl cunoșteau pă bărbatu-meu pentru că erau în cantonu' unde fusese el pădurar. Ei aparținuseră de bărbatu-meu, pentru că el le dădea loc de pășunat, iar dacă să băgau cu animalele unde nu era voie, tăt Mihai

putea lua măsuri. Așa că nu se punea problema să intrăm cu forța sau să-i jefuim. Doamne ferește! Niciodată nu s-o întâmplat să devastăm noi vreo stână, chiar dacă nu am avut nimic de mâncare. Dacă ne dădea omu' de bunăvoie era bine, dacă nu, n-aveam ce face. Altfel, luam o dată și a doua oară nu mai aveam ce căuta p-acolo. Ar fi fost în dezavantajul nostru, ne dădeam cu firma în cap. Acuma să spun drept, prea mult nici nu ne-am dus noi pă la stâne pentru că ne gândeam că is supravegheați. Securitatea știa că ei, ciobanii, îl cunosc pă bărbatu-meu. În plus, turmele de oi erau sus pă munte, pă prăpastiile alea, și nu ne prea urcam așa sus. Pă unde umblam noi erau mai mult oameni de prin Scărișoara cu vacile care, la fel, ne-o ajutat foarte mult cu alimente.

Alături de haine și alimente, oamenii cu care țineam legătura ne sprijineau și cu informații. Ne transmiteau, atunci când puteau, cât ce aflau despre Miliție și Securitate. Arme sau muniție n-am primit de la populație. O mai fi contribuit oamenii la început, însă pă parcurs nu. Nici nu mai aveau de unde, că armele care au rămas de la război le-o adunat. O venit ordin și cine avea arme o trebuit să le predea. Poate că le-o mai fi ascuns unii, da' nici noi n-aveam nevoie de alte arme că abia le căram pe ale noastre. Aveam destule.

În grupul „Șușman” erați singura femeie. Cum ați reușit să treceți peste multele situații critice care s-au ivit?

Io, deși eram femeie am reușit să fac față destul de bine vieții pă munte. Reușam să fug destul de bine, că eram mai tânără și mă puteam țâne de ei. Am fugit din două locuri, am scăpat din două încercuiri și nu m-am pierdut. Când mergeam noaptea ne țineam unu' de altu' întotdeauna. Nu s-o întâmplat niciodată să ne pierdem și nu am avut nici accidente, așa cum umblam noi noaptea, că am avut lanterne. Nu mai știu de unde o făcut rost de lanterne și baterii. Probabil că le-o dat oamenii de prin sate că să găseau la prăvălii. Noi, vă închipuiți, că nu ne puteam arăta în public prin localități și cu atât mai puțin puteam merge pă la magazine. Când ne deplasam dintr-un loc în altu' io mergeam mai mult în fața lu' Mihai, nu stăteam la coadă. Ciota era primu' de cele mai multe ori. Și în '52 când ne-m întâlnit

cu armata, Ciota o fost primu' și cu el am avut noroc că o vorbit cu soldatu' care era în față. Da' când ne-o atacat dimineață, pă Someș, parcă și acuma văd, ne-am împrăștiat țâți... Parcă și acuma ne văd cum fugeam. Atuncea nu știu cum de nu ne-am pierdut. Nu mai țân minte cum am fugit și cum am reușit să ne adunăm. Io nu știu cum am reușit să ajung la ei în pădure. Nu ne înțelesesem ca, dacă 'om fi atacați, cum să fugim sau cum să ne întâlnim. Mi-amintesc că atunci nu mergeam unu' după altu', mergeam în grup. Nu știam că suntem încercuiți. Era o punte și pă acolo voiam să trecem Someșu'. Ei stăteau mai mult, pă la poduri și pă la punți. Atunci să lumina de ziuă. Noaptea ne-am întâlnit cu ei, da' noi am crezut că aia o fost o patrulă și am lăsat-o în urma noastră. Le-am dat pace și ne-am dus mai departe să trecem Someșu'. Ne-am văzut de drumu' nostru i-am lăsat pă ei să steie acolo. Am crezut că ne-or pierde urma, da' dimineața ne-o așteptat pă Someș, la punte. Atunci cu noroc am scăpat. Mai fără noroc o fost Ciota și Mihuț că pă ei i-o puscat...

Însă, în general, Mihai nu trebuia să-mi poarte de grije, că mă țâneam io după el. Nu mă plângeam niciodată că mi-e greu, sau că nu mai rezist. Nu trebuia tât timpul să mă-mpingă de la spate sau să mă-ncurajeze. Mihai mai repede ar fi plâns decât mine, da' nu-l lăsam. Tare mi-era frică să nu facă ceva... Tât timpu' am încercat să nu-l supăr, că mi-era frică să nu se-mpuște. Că mai zăcea câteodată, când nu mai suporta... Dacă n-aș fi fost io, poate făcea și el ca bătrănu' Șuşman. Nici io nu l-am lăsat să să descurajeze, da' cred că, totuși n-ar fi făcut nimic, pentru că țanea foarte mult la mine. Mereu îi dădeam curaj: *Lasă c-o scăpa! Lasă...* Și nu mă văitam, nu-i reproșam nimic. Asta era situația și nu aveam ce face. Mihai era foarte credincios. Credința l-o ținut pă el. Noi citeam Biblia și ne rugam. Ne trăgeam undeva mai la o parte și ne rugam.

Încercați să povestiți mai pe larg despre manifestările religioase din perioadă în care ați stat pe munte...

Io și Mihai eram credincioși. Aveam Biblie, citeam din ea, ne rugam. Ne trăgeam mai înăuntru, în pădure și ne rugam. Nu aveam un loc special, da' mergeam într-un loc mai ferit, lângă un copac și acolo ne rugam. De obicei ne rugam sara și dimineața, da' uneori

stăteam și citeam toată ziua pă Biblie că nu aveam ce face altceva. Înainte de masă nu ne rugam, că dacă ceilalți nu să rugau... În rest, cum aveam puțin timp, ne retrăgeam, ne rugam și citeam din Biblie. Foarte bine ne simțeam când ne rugam, mai liniștiți, mai împăcați, mai relaxați. Parcă ni să lua o piatră de pă suflet. Eram mai ușurați sufletește. Rugăciunea ne dădea curaj și ne ridica moralul. Rugăciunea și credința ne-o ținut în toți anii aceia, pe munte. Erau zile când posteam amândoi. Nu țaneam neapărat posturile mari. Țaneam un post de 9 zile, fără să mâncăm nimica. Nu consecutiv, ci în fiecare săptămână o zi: începeam de luni, pă urmă, săptămâna următoare marți, cealaltă miercuri și tăt așa. Miercurea și vinerea în general mâncam de post. Făceam și post negru, că nu mâncam nimic până sara, sau până a doua zi dimineăta. Depinde cum vroiam să-l ții. Posteam amândoi, io și Mihai. Posteam că așa era credința noastră.

Îi mulțumeam lu' Dumnezeu și ne rugam să ne deie putere. Niciodată nu am spus că di ce m-o pedepsit, da' ne rugam să ne ajute să rezistăm. Îi mulțumeam pentru ce ne-o dat și pentru că ne ține în viață. Că Dumnezeu îl pune pă om la încercare... Dacă atunci când ți-e bine îl iubești pă Dumnezeu și când ți-e rău trebuie să-l iubești. Numa' așa poți să treci prin viață. Noi tăt timpul ne-am rugat. Mihai era întotdeauna de acord să vină cu mine să ne rugăm. Nu trebuia să trag de el, că era foarte credincios. În genunchi ne rugam și citeam în Biblie. Uneori citeam împreună, alteori separat că aveam tri Biblii la noi. Aveam și cruciulițe. Icoane și alte cărți nu aveam.

Nu pot să spun că am devenit mai credincioși după ce am mers pă munte decât înainte, că tăt credincioși am fost și acasă. Da' acolo, parcă mai tare ne-am legat de Dumnezeu. Ne-am pus viața în mâinile lui. Ne gândeam de multe ori că nu ne predăm vii, da' știam și că îi păcat să-ți iei viața. Însă nu aveam încotro și atunci decât să ne prindă... Nu ne-am gândit niciodată că ne va aresta. La moarte ne-am așteptat tăt timpul, da' la arestare nu ne-am gândit. De moarte nu m-am temut niciodată. Dacă am plecat pă drumu' ăsta trebuia să accept și moartea. Mihai avea un pistol mic și cu pistolu' lui ne-am fi puscat amândoi, și eu și el. Dacă n-ar fi vrut el să mă împuște pă mine, mă împușcam io după el. Așa ne-am înțeles, din timp. Oricum nu ne mai gândeam la moarte, că nu

re mai interesa viața. Nu-mi pot explica cum o fost viața aia, că n-am dat pă ea doi bani. Am plecat de acasă fără să mă gândesc prea mult la consecințe. Am plecat la risc. Ne-am pus viața în mâinile lui Dumnezeu. Că Șuşman mai zăcea câteodată către mine: *Ce rău ai făcut tu lu' Dumnezău de te-o pedepsit?* El nu prea era credincios, era mai degrabă ateu. Io, însă, nu mă gândeam că sufăr, îmi înduram suferința. Îmi ziceam că poate o făcut strămoșii mei sau cine ști cine din familia mea vreo greșală și trebuie să spăl io păcatu' lor. De multe ori m-am gândit după aceea, și mă bucuram că m-o ales Dumnezău pă mine dintre frați, să sufăr. M-am gândit că ei n-ar fi putut, nici unu' să ducă Crucea asta.

Mă gândeam la fiecare frate în parte, da' nu așa ca să-mi fie dor de ei, să nu mai pot dacă nu mă întâlnesc cu ei. Îmi duceam viața de acolo așa cum era. În plus tăta atenția mea era îndreptată asupra soțului. Eram preocupată să am grijă de el. Toată dragostea mea era acuma îndreptată asupra lu' Mihai... Atunci când m-am dus la Ponor să mă mărit, nu m-am putut despărți de mama. Mă gândeam atunci că de ce trebuie să să mărite fetele, că io nu m-aș fi măritat niciodată, numa' să nu mă duc de la mama. Apoi toată dragostea pe care o aveam pentru mama i-o revenit soțului. Pă munte, toată grija mea era să nu facă ceva. Îl încurajam, că el era mai slab și mai repede ar fi cedat. Ar fi renunțat la viață mai repede, da' nu l-am lăsat. Îi drept, că nu s-o întâmplat niciodată să încerce ceva și eu să fiu nevoită să-l opresc, da' după cum vorbea și să plângea, mi-am dat seama că era descurajat. În situații de astea eram io lângă el și încercam să-i schimb starea de spirit. Îi zăceam: *Lasă că a fi bine! Lasă că om scăpa! Așa o vrut Dumnezeu, da' va fi bine. O să vezi că o să fie bine.*

Marele nost' noroc o fost că nu am fost bolnavi. Da' încolo, nu își poate omu' închipui cât poate să îndure. Noi am trecut prin multe nenorociri și situații grele. Că este imposibil să descrii momentele alea așa cum o fost. Este imposibil ca omul să își deschidă total sufletu'. De fapt, nici nu cred că ar fi crezut. De aia mai are și rețineri, îi este și jenă să spună prin ce o trecut.

„N-AM CREZUT NICIODATĂ CĂ POATE SĂ CURGĂ DIN DOI OCHI ATÂTA APĂ”

Povestiți ce s-a întâmplat după arestare!

După ce ne-o arestat, din Sudrigiu ne-o dus la Securitate în Beiuș. Am ajuns dimineața la primele ore, că Sudrigiu îi aproape de Beiuș. Acolo ne-o așezat pă jos. Ne-o băgat într-o cameră goală, fără bănci sau scaune. Stăteam pă jos și io îl întrebam pă Mihai ce să fac... Ce să fac acum...? Nu o putut să-mi răspundă... Nu mai putea vorbi... și nu putea sta nici în șezut. Cât am stat în camera aia, numa' întins o stat. După un timp o venit doi, l-o ridicat și l-o dus. Când l-o luat de lângă mine era viu... Îl țâneau doi de sub braț... și îl târau... Când l-o dus capu-i stătea așa, căzut... N-o apucat să spună nimic... L-o dus și... nu l-am mai văzut... Roman o rămas în cameră, da' nu am putut să vorbim, că nu ne-o lăsat. O stat între noi. În Beiuș nu ne-au bătut, că nici nu au avut când. În aceeași zi, mie și lu' Roman ne-o pus cătușele și ne-o dus la Oradea. Ne-o prins noaptea, dimineața am fost în Beiuș și pă sară am fost în Oradea. Tăt cu o mașină de-aia neagră ne-o dus, cu o mașina de-aia, ca un Aro.

La Oradea, pă Roman l-o dus și l-o băgat într-o celulă. Pă mine m-o băgât într-un birou. Înainte de asta, m-o dus la infermerie și mi-o pus copcii în cap. Altceva nu mi-o făcut atunci, decât mi-o pus copciile. Nu mai știu câte mi-o pus. În birou, m-o ținut o săptămână cu pază lângă mine. Nu m-o băgat în celulă, cred că de frică să nu mă sinucid. O săptămână m-o ținut într-un birou cu pază lângă mine. Era un gardian care nu vorbea nimic cât era ziua de lungă. Stătea aproape neclintit pă un scaun lângă ușă. Mă ducea la masă, iar dacă mă ceream la baie, venea cu mine. Eu nu aveam trebă cu el, că plângeam toată ziua. Mă gândeam la soțu', dacă mai trăiește. Nu mă gândeam la mine, nu aveam eu grijă de mine. Săptămâna aia în fiecare zi o venit o infirmieră să mă panseze la cap. Atuncia nu mai

simțeam durerea, parcă eram amorțită. Numa' când m-am trezit, în șură în Sudrigiu, după ce m-au lovit, am simțit durerea. Atunci când am dus mâna la cap, am băgat degetu' în rană.

După o săptămână, când s-o gândit ei că m-am mai întărit, m-o băgat în celulă. La câțva timp o mai băgat în celulă cu mine o asistentă socială, o călugăriță maghiară. O chema Ērsek Maria și avea 32 de ani. Numele de călugăriță era Dorotea. Tare bună o fost cu mine! Da', săraca, ea o crezut că o băgat-o cu mine ca să o trag de limbă. Nu-și putea da seama ce-i cu mine, de ce plâng atâta. Ea era mai de mult arestată, cunoștea mai bine „obiceiurile” din închisoare și s-o gândit că poate o adus-o cu mine în celulă să o spionez. Eu nu m-am gândit la așa ceva, nu știam că există așa ceva prin închisoare. Eram la început, nu trecusem prin pușcărie și nu aveam de unde să știu că sunt oameni la care te destăinui și pă urmă merg și te spun. Ea, săraca, avea experiența închisorii și să temea. Tare mult am plâns și credea că joc teatru. Mai târziu mi-o spus că ea n-o crezut că poate să sufere cineva atâta. Pă urmă am stat împreună în penitenciar la Oradea și tare m-o grijit. M-o luat sub ocrotirea ei. Nici mama dacă ar fi fost cu mine nu mă îngrijea mai bine. Vreau să vă spun, însă, că teama ei n-o fost nejustificată pentru că anchetatorii care să ocupau de mine mă mai întrebau și despre ea diferite lucruri. Io le spuneam că nu vorbim împreună, numa' o văd că merge să facă duș. Că puteai să faci duș. Realitatea așa o și fost că nu prea discutam. Io nu vroiam să-i pun întrebări. Cât am stat în închisoare, în general nu întrebam pă nimeni ce o făcut, da' nici să nu vorbești chiar nimic nu să putea, că trebuia să îți mai deschizi gura. Despre Dorotea știam că îi călugăriță. Mi să pare, da' asta am aflat mai târziu, că o fost arestată pentru ceva scrisoare cu romano-catolicii. Că de religie era romano-catolică. Pentru asta o fost arestate și condamnate mai multe, pentru crimă de înaltă trădare. Da' io, la Securitatea din Oradea nu am stat decât o perioadă cu Dorotea. Pă ea o mutat-o și am rămas singură până la proces. Cinci luni am stat singură.

La Securitatea din Oradea, pă palieru' unde eram io, erau mai multe celule, pentru bărbați și pentru femei. Celula în care am stat era foarte mică. Intervalul între cele două paturi era de numa' o

jumătate de metru. Era așa de mică celula, numa' cât să intre două paturi de o persoană, pă o parte și celălaltă. Despre lungime, c'e să mai vorbim... Nu era mai lungă ca patu'. Spațiul era sufocant de mic, pentru că nu era nici înaltă. Nu era mai înaltă de 1,80-1,90 metri. Geam avea da' nu puteam să privim deloc că nu ne lăsau gardienii. Foarte des să uitau pă vizetă după noi. În plus, era sus și cum celula era la demisol nu puteam vedea decât picioarele trecătorilor. Dacă am fi vrut să ne uităm, trebuia să ne urcăm pe pat. Ooo, și aveam niște paturi... Erau foarte tari că erau din ciment și aveau puse câte o saltea. Pentru acoperit aveam o singură pătură, nu conta că îi vară sau iarnă. Un pic de noroc am avut, că nu o fost o celulă umedă, că era un calorifer sub geam care mai și funcționa.

Mâncarea ce ne-o dădeau ei acolo era așa ca să nu murim de foame. Nu ne dădea să ne săturăm... Era tăt timpu' terci și arpacaș. Orez nu ne-o dat. Dimineața ne dădea un ceai sau cafea, o cafea destul de ciudată. Mai era o felie de pâine cu margarină, sau marmeladă. De fapt pâinea ne-o dădea toat-odată, dimineața. Erau numa' 250 de grame de pâine și trebuia să ne ajungă toată ziua. D-apăi mie, nu știu cum să-ntâmpla, că mi-ajungea. Nu mă gândeam la mâncare, nu mai aveam chef de nimic. Mâncam cât aveam, că atunci când nu ai, îi altfel, îți obișnuiești corpu' așa. La' prânz îmi dădeau arpacaș și ceva ciorbe de cartofi și fasole boabe. Îmi puneau câte un polonic. Ciorbele astea, cum să vă spun, erau numa' apă chioară. Nu puneau aproape nimic în ele, trei-patru cartofi și gata. Nici nu să punea problema să ne dea două feluri. Apoi la cină îmi dădeau tăt o ciorbă și tăt așa „bogată” în vitamine. Mâncarea o puneau în gamele care nu erau curate, că erau ruginite. Ca să pot mânca îmi dădeau și o lingură. După o vreme, pă când terminam de mâncat, veneau și adunau gamelele și lingurile.

Cât am stat la Securitate, nu am avut îmbrăcăminte de pușcăriaș. Ei nu mi-o dat nimic. Eram cu hainele cu care eram îmbrăcată, când m-o prins la Sudrigiu. Aveam pă mine o bluză și fustă. Fusta era maro, iar bluza bordo, așa, cu mânecă scurtă. În picioare mi să pare că aveam pantofi sau ghete, nu mai țan minte

exact ce-am avut. Tăt cu hainele pă care le-am avut pă mine am stat 5-6 luni. Îmi amintesc că mă duceam la baie și spălăm tăt ce-aveam pă mine. Le spălăm numa', cu apă că altceva, săpun sau de ăstea, nu aveam. Mă băgam cu totul sub duș, îmbrăcată și pă urmă, pă rând le spălăm. Când eram gata le-mbrăcam așa ude și veneam în celulă. În celulă mă înveleam în cearșaf și puneam hainele pă calorifer până să uscau. Ce era să fac, că nu puteam să stau așa...? Încă zăcea anchetatoru' că: *Ai haine de schimb de ești tăt curată?* Ca să merg la toaletă sau la duș, că vă închipuiți că ușa de la celulă era tăt timpu' zăvorâtă, trebuia să apăs pă un buton și să aprindea un bec afară deasupra ușii. Atunci venea gardianu' sau gardianca, îmi puneă ochelarii de tablă, că nici nu vedeam dacă trec pă lângă cineva, și mă ducea la baie. Puteai liniștit să treci unul pă lângă celălalt că, dacă și tu și el aveai ochelari, nu vedeai nimic. Pă coridoru' ăla era un mare du-te-vino, că pă unii îi ducea, iar pă alții îi aducea de la anchetă. La baie erau mai multe dușuri, da' ne băga numa' pă câte unu', iar gardianu' stătea la ușă și ne păzea.

O fost greu, că io eram lovită și la cap, de când m-o prins. La infirmerie numa' m-o tuns, m-o bărbierit, mi-o pus copciile alea, m-o pansat și în rest nu s-o mai interesat deloc de soarta mea, nu mi-o mai făcut nici un fel de tratament. Cu toate astea s-o vindecat rana și nu am pățit nimic mai grav. Vaai, bine că n-am rămas tuiosă' de cap! M-am temut de asta că am văzut că nu mi-o făcut o radiografie sau un control mai serios. Mă gândeam că poate o rămas ceva sânge acolo, sau cine știe ce. Tăt timpul, tăt timpu' am purtat grija asta... Apoi după ce m-am eliberat nu mi-am mai făcut radiografie că deja trecuseră 10 ani și nu mă mai gândeam, nu-mi mai era teamă.

N-am știut nici când o fost duminică sau sărbătoare... Nu mi-am dat seama nici când o fost Crăciunu' în '54. Am știut în schimb când o sărbătorit ăștia, comuniștii, revoluția bolșevică. Atuncea am auzit cântând pă stradă... Da' asta nu m-o putut împiedica să mă rog la Dumnezeu. Ne rugam în celulă împreună cu Dorotea, cu călugărița. Adică, ea era soră socială, ajuta prin spitale, să ocupa de bolnavi. Nu o fost soră de mănăstire. Și cu ea mai mă rugam. Făcea rozariu. Până atuncia eu n-am văzut rozar. Nu o

fost o problemă că io am fost ortodoxă și ea catolică, nu o avut nici o importanță. Io nu am făcut și nu fac nici o deosebire din faptu' că unii îs catolici și alții ortodocși. Și cum procedam? Ne rugam separat, fiecare în patu' ei, ca să nu ne vadă. N-aveam voie să stăm în pat una la ailaltă și nici nu puteam spune rugăciuni cu voce tare, să nu ne audă gardianu'. Să ruga fiecare în gându' ei. După ce am ajuns în penitenciar nu ne mai ascundeam așa tare, chiar dacă ne vedeau gardienii. Da' la Securitate trebuia să fim foarte atente. Io când mă rugam spuneam *Tatăl nostru, Crezu', Psalmu' 50, și Născătoarea*. Erau rugăciunile pă care le învățasem de când eram copil. Acuma nu mai aveam Biblia, că mi-o luat-o...

Mă rugam, da' nu mai speram... Mă rugam la Dumnezeu... așa de dragul lui. Nu ca să mă scape de-acolo, să m-ajute. Atunci, nu ziceam: *Dă Doamne să ies de-aicia*. Îi ceream numa' să-mi dea putere, să rabd. Câteodată parcă eram și fericită că pot să rabd. V-am povestit io că și când eram fugiți, tât timpu' mă rugam cu soțu' și mai țineam și post negru. O fost foarte credincios Mihai! El nici n-o vrut să cadă viu în mâna lor și Dumnezeu l-o scăpat de chinu' lor. Pă mine credința în Dumnezeu m-o ținut departe și de gândurile rele. Niciodată, în zece ani de închisoare, nu m-am gândit să încerc să-mi iau io viața. Oai de mine! Am făcut io greva foamei, o să vă povestec mai încolo, da' numa' ca să-mi spună unde-i soțu'. Da' ca să-mi iau viața nici prin cap nu mi-o trecut. Dacă gândeam așa nici măcar n-ar fi avut rost să mă rog. N-are voie omul să facă așa ceva.

Despre gardienii de acolo de unde m-o anchetat, nu aș putea povesti foarte multe. Nu discutau ei cu mine că să temeau, poate, să nu creadă superiorii că transmit ceva mesaje. Nici nu m-o bătut. Să purtau ei urât, că zăceau: *Hai, mișcă bandită! Hai, du-te...scroafă!* Îi consideram ultimii oameni pentru că n-aveau suflet. Că oricât ar fi fost el de supravegheat cred că nu-l obliga nimeni să să poarte așa. Măcar să nu te-njure, să tacă. Nu aveau suflet! Să vadă un om muribund și să-l împingă de la spate. Aștia toți o fost la fel. Nu pot să zăc că unu' o fost mai uman ca altu'. Prin alte închisori, pă unde m-o dus după ce m-o condamnat, o fost și unii mai buni, care mai vorbeau cu noi, da' nu o fost cazu' ăsta la Securitatea din Oradea.

După 1989, memorialistica de închisoare a evidențiat din plin brutalitatea anchetelor instrumentate de Securitate. Cum s-a desfășurat ancheta, în cazul dumneavoastră?

Ancheta o fost groaznică. Mă țineau ore în șir în anchetă chiar dacă nu mă întrebau nimica. Numa' mă țâneau pă scaun dimineața, după-masă și sara. Asta din '54 până în '55 când o fost procesu'. M-o anchetat numa' la Oradea, la Cluj nu ne-o dus. Nici lor nu cred că le-ar fi convenit. Că ne-o prins ei și cred că doreau să rămână „meritu” lor. Eram „trofee” lor. Nu mai țân minte cine mă ancheta, că erau mai mulți și nu-și spuneau niciodată pă nume. La anchetă nu participau mai mulți odată, de obicei erau unu' sau doi. Da' numa' unu' singur avea calitatea de anchetator principal în cazul meu și tăt el mi-o făcut dosaru'. Pă parcurs m-o mai interogat și alții, însă ei nu să ocupau special de mine, ei făceau ancheta cu alte persoane din lotu' nostru. Ca și comportament, erau duri și destul de perfizi. Uneori să arătau mai atenți cu noi, da' o făceau interesat. În realitate, nici unu' nu era blând, numa' să prefăceau. Scopu' lor era să mă tragă de limbă. La lucruri de astea eram foarte atentă. Că o zâs unu' că trebuia să mă fac actriță, pentru că nu le spuneam și nu puteau scoate nimic de la mine. Cred că de asta îmi și spuneau Lucreția Borgia. Limbajul lor, chiar dacă erau oameni tineri, era primitiv. De multe ori m-au jignit și m-au amenințat: *Ce am căutat eu pă munte ca femeie? Ce am crezut noi, că vin americanii?* Și așa, și pă dincolo...

Cât am stat la Securitate, vreo 5-6 luni, m-o anchetat aproape zilnic. Mai era câte o zi când nu mă scoteau, da' în general m-o dus la anchetă în fiecare zi, chiar dacă nu scriau nimica și numa' îmi puneau întrebări. Nu o fost puține cazurile în care m-o anchetat și de două ori pă zi, dimineața și după-masa. Când mă anchetau mă scoteau din celula mea de la subsol și mă ducea undeva sus. Nu știu exact unde mă ducea că îmi puneau ochelari, niște ochelari negri, cu elastic, prin care nu vedeam nimic. Mi-i puneau pă ochi și mă ducea un gardian de braț. El trebuia să îmi spună unde îs scările. Cătușele nu mi le punea la mâini când mă ducea la anchetă. Numa' dacă te transporta dintr-o parte în alta, atunci îți mai puneau cătușe.

Pentru a mă determina să accept diferite acuzații pă parcursul anchetelor, s-o folosit de metodele cele mai mizerabile. Nu mi-o spus că Mihai îi mort... La anchetă îmi spuneau altceva: *Ooo, că îi bine, că o să-l vezi la proces, că, uită, el o recunoscut...* M-o amenințat că n-o să-l mai văd pă bărbatu-meu dacă nu recunosc: *Că ei nu mi-l arată dacă nu vreau să vorbesc, că el o spus și eu di ce nu spun.* Io am cerut să mi-l arate să-l văd da' o zâs că *nu-l pot aduce că-i la spital, încă nu-i bine.* Tăt n-am crezut c-o murit până la penitenciar... Cu asta m-o șantajat mult. Eu nu m-am apărut, nu am dat vina pă Mihai ca să-mi ușurez situația. Dimpotrivă, am zâs că am făcut eu. Am luat din "vină" asupra mea, că m-am gândit să ne deie condamnare la fel... Să-i mai ușurez lui situația, da' nu știam io că nu puteam schimba nimic. Soarta lui tăt aia era ca și-a lu' frate-so, a lu' Roman. Atunci nu mi-am dat sama că Mihai îi mort, că ei niciodată nu mi-o spus că ar fi murit. Zăceau că îi bine și că îi în spital și că l-o anchetat. Pă urmă, când s-o apropiat procesu', mi-o spus că lui o să-i facă proces separat. Că el nu poate veni la proces o dată cu mine. Tăt așa m-o dus cu minciuna. Cu asta m-o derutat mult. Dacă eu aș fi știut din Beiuș că soțu' o murit era altfel, că nu luam atâta asupra mea. Da' nu-mi pare rău. Nu-mi pare rău! Niciodată, cât m-au anchetat, nu m-o interesat dacă scap sau nu scap. Nu mi-am pus niciodată problema asta, că îmi pare rău de ce am făcut. Eram așa de distrusă că nu simțeam nimica.

O mai încercat ei să mă șantajeze și cu declarațiile altora. Ziceau că alții o spus și eu de ce nu recunosc. Ziceau: *Uită, Oneț o recunoscut...* Eu le răspundeam: *Dapăi dacă o recunoscut Oneț, de ce mă mai întrebați pă mine?* Io nu m-am lăsat. Că m-o dus odată într-un birou și o venit un colonel. I-am spus și lui că noi nu suntem vinovați c-am fugit pă munți. Ei îs vinovați, c-o început să bată lumea, să-i aresteze pă oameni și să vie noaptea cu duba după ei. El o zâs către mine: *Atuncia așa o fost, da' după aia o făcut reduceri de personal, o pus personal calificat. Nu mai sunt ăia care băteau și chinuiau oamenii.* Povești...

Tăt pentru a recunoaște învinuirile lor o recurs și la confruntări. Pă mine nu m-o confruntat decât o singură dată, cu unchiu lu' Mihai,

cu Han. Când l-o adus pă el, eu eram în biroul anchetatorului. Parcă și acuma-l văd. Stăteam pă un scaun și el s-o așezat pă alt scaun mai departe de mine, cam la vreo tri metri. Ne-am uitat unu' la altu', nu mi-o fost rușine, că știam că nu-i supărat pă noi. Ne-o întreat, apoi, dacă ne cunoaștem. Io am spus că-l cunosc. Ce era să zic, că nu-l cunosc? Tăt așa m-o întreat dacă ne-o ajutat. Ce era să fac ? Nu știam ce-o spus el. Am spus: *Da, ne-o ajutat*. De fapt și Securitatea știa că ne-o sprijinit. Pă Han îl arestaseră și înainte de a ne prinde pă noi, numa' nu l-o condamnat că o crezut că ne-a prinde pă la el. Da' Han o fost foarte credincios și nu s-o supărat pă noi. O murit numa' acuma, după Revoluție și n-o vrut nici o indemnizație de la ei. N-o vrut nimic. O fost aproape un martir! M-o mai amenințat ei că, dacă nu spun, o să mă confrunte și cu bărbatu-meu. Din păcate, treaba asta nu s-o întâmplat și nu avea cum să să întâmple...

O mai încercat ei să mă facă să vorbesc spunându-mi că o să scap mai ușor, că nu voi primi o condamnare așa aspră, voi primi o pedeapsă mai mică. Pă mine asta nu mă interesa, nu mă-nălzea. Că io știam care mi-a fi pedeapsa, m-am gândit că nu m-or cruța ei.

De bătut nu m-o bătut, nu m-au lovit deloc. De ce să mint? Nu m-au lovit. Nici nu trebuia că eram total distrusă și lipsită de putere. Da' pântru asta o avut ei alte metode de tortură. Pă mine mă țineau pă scaun cu niște lumini tari aprinse în față și mă lăsău așa ore în șir. Să stai să te topești! Era tare obositor. De exemplu, dacă mă ducea după-masă pă la patru, mă țânea până pă la opt seara. De fiecare dată erau câte 3-4 ore de chin. Însă nu noaptea, ci în timpu' zilei, dimineață și după-masă. Spun că... am crezut că oi rămânea oarbă. N-am crezut niciodată că poate să curgă din doi ochi atâta apă. Îmi curgeau lacrimile fără să plâng. Poate că nu credeți. Până și ei să mirau... Asta o fost din cauza luminii și a stresului, a situației grele în care eram. Și el să plimba roată pă după mine și-mi puneu câte-o-ntrebare, uneori ca să "mă-nțape". Aveau chef de distracție, mă ironizau. Mă tăt sâcâia cu tăt felu' de întrebări proaste. Erau lucruri prin care urmăreau, ca femeie, să mă jignească: *Ce făceam cât am fost fugită? Pă unde umblam?* Lucruri de-stea care nu aveau

nici o legătură cu ancheta. Apoi mi s-a adresau destul de urât. Mă luau cu: *Tu, bandită...* Îmi spuneau că am fost niște *bandiți*. Io le-am răspuns că noi nu suntem bandiți. Nu-i lăsam, nu acceptam deloc să ne spună așa... *Noi n-am stat la drumu' mare să furăm sau să atacăm oameni. După ce-ați venit prin pădure, puteam să vă omorăm, că ați trecut de multe ori pă lângă noi. Cât ne-ați lăsat în pace, noi n-am tras.*

No, și în timpul nenumăratelor interogatorii mi-o pusă tăt felu' de întrebări. Mă duceau și mă așezau pe un scaun și io eram într-o parte și anchetatoru' în alta. Să uita acolo în hârtiile lui și mă tăt întreba. Îmi puneă o întrebare după care mă mai lăsa să mă macin. Apoi iară mă întreba. Mă tăt pisa *că așa o fost, că ăla o spus și io de ce nu spun, de ce neg*. Tăt așa m-o țânut. Mă întreba cu cine am umblat, pe unde-am umblat, cu cine-am avut legături, cu cine ne-am întâlnit, de unde am primit armament și muniție, ce vorbeam între noi. M-o întrebat și dacă am avut relații cu străinătatea, dacă am fost implicați, sau dacă am luat parte la nu știu ce răscoale țărănești. Co-fost o răscoală pe la Beliș și m-o întrebat dacă nu am fost noi în spatele ei. Despre asta v-am mai povestit înainte. Orice neplăceri o avut undeva, zicea că noi am agitat lumea, că am făcut răzmeriță. Noi eram principalii vinovați! Le-am și spus următoru' lucru: *Tăte furturile și hoțiile care s-au făcut le-ați pus în cărcă la noi*. Nu m-am lăsat. În alte cazuri, n-am prea stat de vorbă cu ei. Când mă întreba cu cine ne-am întâlnit, cu cine am stat de vorbă, le răspundeam că io nu m-am băgat în vorbă cu nimeni, că o vorbit ceilalți, bărbații. Io m-am descurcat ușor. Un bărbat să descurca mai greu. Mie, ca femeie, mi-o fost mai ușor să-l iau pe *nu* în brațe. Asupra oamenilor care ne-o găzduit n-o insistat foarte mult. Doară știau pe unde am stat, că pe tăți i-o arestat înaintea noastră. Și pe unchiu' Han l-o arestat înaintea noastră. Numa' ăștia din Sudrigiu, unde ne-o prins, n-o fost arestați. Ș-apoi io le mai spuneam că n-am stat mult pe la oameni. Le spuneam că mai tăt timpu' am stat pe munte. La fel, nu s-o legat prea mult de ce alimente ne-o dat unu' sau altu', că nu era greu să-și dea seama. Măntreba numa' ce mâncam pe munte, pe unde-am dormit, cum am dormit. Asta măntreba. S-o mai interesat și despre felu' în care

am reușit să ieșim din încercuire în '52, atunci când ne-am ascuns în grotă. M-o întrebat unde ne-am ascuns. Le-am povestit exact cum o fost, cum ne-am băgat în grotă și că după aia ne-am despărțit, fiecare în drumu' lui. Nici n-o vrut să audă... Poate că s-o dus ei acolo să verifice, să vadă grota, deși nu știau unde îi locu', că nu cunoșteau muntele. Apăi și pă mine, dacă m-ar fi luat, nici io nu știam să-i duc. Numa' dacă-l luau pă Roman, că el știa. Poate că l-o fi dus pă Roman, io n-am știut. De fapt, de Roman io n-am mai știut nimica după ce am ajuns la Securitate în Oradea. Nici nu m-o confruntat cu el. Că te confruntau atuncia când îl întrebau pă celălalt ceva și nu recunoștea sau invers. Atuncia te confruntau și te puneau să spui în fața lui ce o fost. Pă mine și pă Roman nu ne-o confruntat. Așa că pă el nu l-am văzut până la proces și până când ne-o spus sentința.

M-au întrebat la anchetă și de Șușmani, că altă sursă de a afla despre ei, în afară de mine și de Roman, n-aveau. Vroiau să știe ce o făcut, pă unde o mai umblat Șușmanii și ceilalți. Io le-am spus, și cam ăsta o fost adevăru', că n-am fost cu ei tât timpu', că umblau mult și singuri. Ca să nu mai spun că prin '54-'55 pă Todor și pă Visalon încă nu-i prinseseră. Nici nu ne-o întrebat de ei, că știau că nu mai avem informații despre ei din '52. Știau tât de la gazda care ne-o dat... Ția cunoșteau situația că noi le-am spus că nu mai știm de frații Șușman și că nu mai suntem cu ei de-atâta timp. Atunci o fost siguri că io nu le putem spune nimic despre Șușmani. Mi-o fost mai ușor, cel puțin în privința asta, că n-o trebuit să mă bată, să mă tortureze pentru a spune unde-s și cu cine să întâlnesc. Dacă am fi fost împreună pă munte și ne-ar fi prins numa' pă noi, ne-ar fi bătut să spunem unde se ascund. Atuncia ar fi fost groaznic, să fii nevoit să spui pă unde umblă, ca să-i poată prinde.

Vedeți și dumneavoastră că știau multe despre noi. Spuneau lucruri de care eram surprinsă că le știu. Probabil că le aflaseră de ceilalți arestați, mai ales de la Roman. Numa' așa îmi explic pentru că Mihai sigur n-o vorbit, că nu era în stare. El era grav rănit... Pă Roman cred că l-o bătut rău, pentru că el o tras după ei, acolo la Dealu Botii. N-o avut ce face, o recunoscut și de aia o fost condamnat

la moarte. Nu c-o omorât. Doară vă spun că noi n-am fost condamnați c-am omorât pă cineva. O fost condamnări la moarte numa' pentru c-o tras după Securitate. Noi n-am stat în munte să atacăm oamenii, c-atuncia ar fi fugit oamenii de noi... Nouă nu ne era frică să ne întâlnim cu oamenii... Tătă lumea, chiar dacă nu-i cereai, îți dădea mâncarea lui, tăt ce avea la el.

Apoi, după ce o terminat ancheta, pă la sfârșitu' lu' '54 sau începutu' lu' '55, o făcut o pauză până la proces. Între timp ei mi-o făcut dosaru' și l-o trimis la Tribunal. Cât o fost de mare dosaru', io nu știu. Nu mi l-o arătat și nu l-am văzut nici când m-o judecat. Io eram jos, iar completu' de judecată era mai sus. În orice caz la dosar, pă lângă alte materiale pă care io nu le-am văzut, mă gândesc că o pus mai multe declarații de-ale mele pă care le-o scris ei pă parcursul interogatoriilor. Io vorbeam și ei scriau. La sfârșitul fiecărei declarații mă punea să o semnez, da' niciodată nu-mi dădea să citesc ce-o scris. O putut scrie orice. Io am semnat tăt ce mi-o dat. Puteau să scrie că mă condamnă la moarte. Tăt semnam. Eram hotărâtă, nu mai aveam... chef de trăit. Atuncia eram în așa hal că nu mă interesa ce scrie, ce măntreabă. Nu mi-am revenit nici după condamnare, în penitenciar...

Ce ne puteți spune despre desfășurarea procesului?

Înainte de a începe procesu' au venit să mă pregătească. M-o anunțat c-o să mă ducă la proces și că va trebui să recunosc tăt ce am spus. Nu care cumva să nu mai spun aceleași lucruri. O avut grijă că s-o mai întâmplat la alte procese că o negat acuzațiile, nu o mai recunoscut declarațiile pă care le aveau ei la dosar. Așa că mi-o atras atenția *să nu fac figuri și să spun că nu recunosc ce-am declarat*. Le-am răspuns *că nu am di ce să nu recunosc, că nouă nu ni-i rușine de ce-am făcut*.

După asta, în februarie o putut face procesu'. La Tribunal m-o dus cu duba. Mi-o pus din nou ochelarii de tablă, da' de cătușe am scăpat. Pă noi ne-o judecat Tribunalul Militar din Oradea. Ne-o băgat în boxă, eram mai mulți. Nu mai știu exact cine, că eram tare

dezorientată și slăbită. Mă slăbiseră foarte tare lunile de anchetă. Roman și cu Han, erau în orice caz lângă mine. Acolo la boxă vineau oamenii lor să mă vadă. Vineau până la boxă, să uitau la mine și plecau. Parcă eram ursu'... Vorbeau între ei, fără să comenteze cu voce tare, că nu aveau voie. Boxa era lângă un perete, era împrejmuită cu un gard de zăbrele mai înalt decât un stat de om și avea o ușă în partea din față. Era un fel de cușcă, iar în juru' ei erau gardieni. Capu' lotului, pentru cei care am fost judecați atunci, o fost Roman, iar după el, a doua, am fost io. Pă noi ne-o denumit „lotu' Șușman”.

Completu' de judecată o fost format din vreo șase persoane. Printre ei o fost președintele și doi asesori populari, că așa era atunci. Pă asesorii ăștia parcă și acuma îi văd cum stăteau pă un scaun în tribuna aia a lor. Erau tineri, unu' era așa mai blond și stătea în stânga președintelui. Numele președintelui nu-l mai știu, da' îmi aduc aminte că mi s-o părut un om, așa între două vârste. Președintele nu era îmbrăcat în robă, ci în haine militare, cum de fapt erau și asesorii. Avocat am avut, da' din oficiu. Era un avocat slab, care n-o vorbit cu mine. Nici nu cred că l-am văzut prea bine. De martori ai apărării ce să mai vorbim, n-am avut pă nimeni. În schimb, procuroru' o fost destul de dur, el tăt timpu' ne-o acuzat. Ne-o acuzat că am făcut cheltuială statului pentru că i-am făcut să umble după noi ani de zile. Ne-o făcut și dușmani ai poporului.

Procesu' nostru o fost cu public, da' erau acolo mai mulți oameni de-ai lor. Din familiile noastre n-o fost nimeni, că nu i-o lăsat. Sala de judecată, care avea bănci, nu o fost așa mare, da' o fost destul de multe persoane înăuntru. Cred că i-o adus de undeva cu camionul. Publicu' nu s-o prea manifestat, n-au huiduit și nici n-au aplaudat. Mai vociferau ei ceva pe-acolo prin spate, da' cine mai era atent la ei... Io parcă eram pă altă lume. Nu mă mai gândeam la nimic, nici nu aveam la ce să mă gândesc. Eram în mâna lor și acuma mi să pecetluia soarta.

Procesu' nu s-o întins mult, mi să pare că s-o terminat într-o singură zi, în vreo trei-patru ore. Către sfârșit mi-o dat și mie cuvântul, am avut dreptu', oarecum la „ultimu' cuvânt”. Le-am spus că pot să

mă condamne și la moarte că *nu mă interesează*. Io nu le-am cerut iertare. Am zâs: *Dacă mi-ați omorât soțu', condamnați-mă și pă mine la moarte*. Așa am spus la Tribunal: *Pot să mor și eu*. Când am văzut că nu-i în boxă cu noi, io i-am întrebat despre Mihai. Mi-o răspuns că *îi bolnav și lui o să-i facă proces separat*. Da' io le-am spus atunci la proces: *Pă Mihai l-ați omorât?! Puteți să mă condamnați și pă mine la moarte*. Altceva n-am spus nimic, așa am simțit io. La acest „ultim cuvânt” o avut dreptu' și ceilalți, că la fiecare le-o cerut să vorbească. Unii dintre ei o mai cerut îndurare, au cerut să nu fie condamnați așa tare, că au copii. Roman era și el foarte năcăjit. O știut ce-l așteaptă. Presimțea că-l condamnă la moarte. Între noi n-am putut schimba o vorbă, nu ne-am putut saluta sau îmbrățișa.

No, și după ce s-o terminat procesu', în ziua aia ne-o și dus în penitenciar. Nu ne-o mai dus la Securitate, ci direct în penitenciaru' din Oradea. Ne-o transportat tăt cu duba și pă mine m-o băgat într-o cameră de femei. Erau mai multe fete acolo, că era secție de femei. Bărbații erau separat. Pă Roman l-o dus în secția de bărbați și l-o băgat singur într-o celulă. Condamnații la moarte nu erau băgați cu mai mulți, erau izolați.

Înainte să ajungem la ceea ce s-a întâmplat în penitenciar, ne-ați putea spune ce condamnări ați primit, dumneavoastră și ceilalți membri ai lotului „Șuşman”?

Da' să știți că sentințele ni le-o spus la câteva zile după ce am ajuns în penitenciaru' de la Oradea. Nu ni le-o comunicat direct la tribunal. Ne-o dus pă toți cei din lotu' nostru într-o cameră, undeva la intrarea în penitenciar. Când ne-o spus sentința, io și Roman am stat amândoi pe-o bancă, unu' lângă altu'. Atuncia el m-o prins de mână și mi-o spus: *Pă mine mă execută!* Și într-adevăr l-o condamnat la moarte, pentru că o tras asupra Securității în Dealu' Botii. De-aia l-o condamnat, nu pentru că ar fi împușcat pă cineva. O zâs el chiar atunci, când am ajuns în Beiuș, că îl condamnă la moarte.

Roman o fost foarte tăcut când ne-o adunat ca să ne spună sentința. Tare tăcut era! Nici n-o plâns, n-o zis nimic. N-am văzut o

lacrimă în ochii lui. O pus capu-n pământ... și n-o zis nimica. Stătea pă banca aia cu capu' aplecat. Era cu ochii duși în orbite... Era tare, tare slab. N-am apucat să-l întreb dacă l-o bătut sau nu l-o bătut, da' cred că o mâncat bătaie multă, că era foarte slăbit. Pă el avea hainele cu care o fost arestat. La Securitate nu-ți luau hainele. Despărțirea o fost grea, ne-am strâns de mână și după aia l-o dus și nu l-am mai văzut. M-am tăt gândit la el după asta și mă gândesc și acuma... Că ei, frații, Mihai și Roman, tare s-o iubit și o ținut unu' la altu'. El săracu' o fost foarte bătut și când l-o adus în Dealu Botii, să ne spuie să ne predăm. O ținut mult la Mihai și mai bine o suferit el decât să ne știe prinși. Despre execuția lui n-am mai reușit să aflu nimic...

În aceeași zi, mi-o spus și mie sentința. Pă mine m-o condamnat la *muncă silnică pă viață*. I-am spus atuncea la cel care citea sentințele: *Da' nu v-o fost rușine să mă condamnați pă viață, că n-am omorât pă nimeni?* Atâta am spus... Un locotenent m-o întrerupt și o zâs către mine: *Lasă că nu faci mai mult de zece ani*. Și cum avea o cană cu apă pă masă mi-o dat să beu. Io am început să plâng... Da' n-am plâns pentru sentință, pentru faptul că m-o condamnat ei pă viață. Am plâns pentru ticăloșia și nedreptatea pă care o făcut-o, de a condamna pă viață un om care n-o făcut nimica... O fugit numa' și o stat ascuns. N-o furat, n-o dat în cap la nimeni, n-o omorât... În sentință ei m-o încadrat la *crimă de uneltire contra contra ordinii sociale*... Era articolul 209 din Codul Penal și dacă te încadra aici putea să-ți deie un an, putea să-ți deie și pedeapsa maximă.*

Ceilalți din „lotu' Șuşman”, care o fost judecați o dată cu noi, o primit pedepse mai mici, de 6-7 ani. Han o fost condamnat la 5 sau 6 ani de închisoare. Când m-o eliberat pă mine în '64 el ieșise de mult din închisoare. Era om în vârstă, doară când ne-o judecat avea în jur de 50 de ani. Da' de la pronunțarea sentinței pă Han nu l-am mai văzut niciodată, deși o trăit până după Revoluție. Nu l-am mai întâlnit că o stat pă acolo prin Albac și nu m-am putut duce la el. M-am întâlnit numa' cu fată-sa cu Jenica.

Lucreția Jurj în timpul anchetei la
Securitatea din Oradea

Oneț Roman în timpul
anchetei la Securitatea din Oradea

UN DECENIU DE SUFERINȚĂ ÎN ÎNCHISORILE COMUNISTE

După pronunțarea sentinței ați rămas la penitenciarul din Oradea sau v-au dus în altă parte?

Nu. Imediat ce am aflat sentința m-o dus înapoi în celulă. Când m-o văzut fetele, toate o început să mă întrebe: *No, cât ai primit? Cât ți-o dat?* Le-am răspuns: *M-o condamnat pă tăt cât mai am! Mai mult nu mi-o putut da.* Io niciodată, timp de 10 ani cât am stat arestată, nu m-am plâns, nu m-am îngrijit că îs condamnată pă viață. Pă care să necăjeau, deși aveau condamnări mai mici, nu le lăsam să să supere. Le spuneam: *Uită-te la mine ce condamnare am și nu plâng.* Trebuia să le dau curaj. Unele erau amărâte rău, nu puteai vorbi cu ele. Să plimbau întruna, nici nu puteau să-ți răspundă dacă le întrebai ceva. Pentru condamnarea pă care mi-o dat-o, io nu mi-am făcut păr alb... Deși, când m-o arestat la Sudrigiu, că am uitat să vă spun, am albit. Când m-o prins, la vârsta de 26 de ani mi-o apărut o şuviță albă în păr. N-am știu, numa' m-am trezit că mi-o albit păru'. Am io o poză, făcută imediat după ce am ieșit din închisoare în care să vede treaba asta. Multă lume după ce am ieșit afară zăcea: *Ce frumos ți-ai făcut şuvița!*

Așa că nu mi-o fost mie că am fost condamnată pă viață. Când mai veneau inspecții pân celule, cred că erau procurori militari, io mă mai trăgeam de pă la ușă mai în spate să nu dau ochii cu ei că nu vroiam să vorbesc cu ei. Și atunci când intrau ăsta era primul cuvânt: *Cine are condamnarea mai mare?* Atuncea trebuia să mă prezint. Nu-mi păsa prea tare, la tăte care plângeau le spuneam: *Nu plânge, că nu stăm noi aicea.*

Da' să mă întorc la Oradea și să vă spun câte ceva despre penitenciaru' de aici. Mi se pare că atunci era pă strada Traian și avea două părți. Era o aripă unde era clădirea nouă. Acolo era numa' bărbați, tăți deținuți politici. Celulele, la bărbați, erau mici. Pă mijloc

era un coridor, iar pă cele două părți erau celule. Tăt în penitenciarul bărbațior era celula de pedeapsă, unde m-o dus și pă mine o dată. Unde-am stat noi, femeile, era o aripă mai veche a penitenciarului, cu două etaje. În partea asta a penitenciarului eram numa' femei. Aici celulele erau înalte și mari, intram acolo până la 28 de persoane. Celulele erau numa' pă partea dreaptă a holului, iar pă stânga nu era nimic. În capătu' holului era un grilaj gros. Pă nivelu' nostru erau tri sau patru celule. Eram noi, o celulă cu legionare, numa' vreo 5-6, și o celulă pentru drept comun. În partea veche a închisorii era amenajată infirmeria și birourile personalului închisorii. Infirmeria era și pentru bărbați și pentru femei. Bucătăria era la etaju' 1, tăt în partea noastră.

Programu' era foarte strict, te culcai seara la 10 și dimineața la 5 te sculai. Pentru a ne trezi suna ceva, sau mai deschidea gardiana vizeta și zbiera: *Deșteptarea!* După ora 5, nu te mai puteai culca din nou. În fiecare celulă era o șefă pă care o alegeam noi, fetele. Ajungeau șefe de celulă cele care erau mai îndrăznețe, cu mai multă „experiență” de închisoare. La nimeni nu-i plăcea să facă lucru' ăsta. Ele trebuiau să bată la ușă dacă era vreo problemă, dacă era cineva bolnav sau aveam nevoie de ceva. Seara și dimineața, trebuiau să dea raportul către ofițerul de servici. Atunci trebuia să spună: *Să trăiți domnu' comandant, camera cutare face închiderea sau deschiderea cu atâtea persoane. Pă urmă spunea dacă sunt ceva femei bolnave sau dacă avea ceva de cerut.* Nu puteau să vorbească toate. Dacă șefa de cameră se-ntâmpla să nu spună ceva despre ce era în cameră, era pedepsită. Spre exemplu, dacă nu spunea cine o cântat sau cine-o scris sau cine o croșetat. Pă șefa noastră de celulă de la Oradea, din perioada '55-'56, nu mai țân minte cum o chema. Mai târziu am ajuns și eu șefă de celulă.

Celula în care m-o băgat pă mine, după ce m-o condamnat, era la etajul doi, adică la ultimul. Avea un singur geam, da' era mare și fără oblon. Pă stradă nu vedeam nimic numa' dacă deschideam geamul și atunci ne puteam uita ca într-un fel de oglindă. Paturile erau suprapuse, câte trei unu' peste celălalt. Erau de fier. Era așa

fier peste fier. Salteaua era subțire, numa' de trei degete de simțeam împletitura de fier prin ea. La Oradea, io am dormit jos, nu sus. Locurile de jos erau mai căutate, că sus trebuia să te urci și să te cobori. Era mai greu. După aia, în funcție de cum ajungeam în închisori, luam patu' care să nimerea.

Hainele cu care m-o prins o trebuit să le las după ce am ajuns în penitenciar și am primit sentința. Le-o luat și le-o dus la magazie. Mi-o dat zeghe, fustă și bocanci. Io am avut zeghie de aia cu dungi cum îs deținuții acuma. Zeghia era jacheta, așa îi zăce. Ca material, zeghia, fusta și basca, erau făcute din ceva sintetic, că nu era lână. Tăt de acolo am primit o cămașa lungă, pă care foloseam și în loc de bluză. Bocancii erau bărbățești, nu erau de femei și nu aveau șireturi. Șosete nu ne dădea, numa' dacă aveam sau ne făceam rost. Io am avut ciorapi pentru că o fost fete care o plecat acasă și mi i-o lăsat mie. Pă cap ne-o dat ceva bască tăt de zeghie. Basca nu eram obligate să o purtăm. Păru' îl aveam tuns, ca și acuma. Ne tundeam noi. Tare frumos ne tundeam... Aveam o foarfecă și ne tundeam una pă alta. Lenjerie intimă nu am avut. Lenjeria de pat era formată dintr-un cearceaf, o pătură și o perină. Perina era făcută din ceva rumeguș.

Pentru căldură în timpul iernii aveam un godin rotund care funcționa cu cărbuni și cu lemne. Nu știu exact cum îi spune, da' era o sobă așa rotundă. Ne dădeau cărbuni și lemne și noi făceam foc. Pă o zi, aveam lemn și cărbune cât să umplem o dată soba. Cu asta rămâneam până seara și era destul de puțin. Soba să răcea destul de repede. Totuși mie, acolo la Oradea, nu mi-o fost frig, da' simțeam rece la cap, din cauza răni care n-o fost tratată. Nu puteam dormi de frig la cap. Simțeam tare frigu'! Trebuia să pun pă cap tăt ce aveam. Mă învăleam cu un batic alb și am cerut de pă la infirmeria vată și o puneam pă locu' unde am fost lovită. Și mai aveam, de la sora asta Doroteea, o bondiță de lână pă care, la fel o puneam pă cap. Alte probleme de sănătate nu am avut. Nici restu' fetelor nu o fost așa bolnave să le ducă la spital. Și ele mai aveau câteodată dureri de cap, da' altceva nu.

Ce vă mai amintiți despre fetele cu care ați stat în celulă la Oradea?

În celulă eram vreo 10-15 fete, cel puțin la început, când am ajuns io. Aici nu am avut colege de celulă care să fie cunoscute. La Mislea, o fost doamna Maniu, doamna Antonescu și anchetatoarea aia, Vida Nedici. Însă personal nu le-am cunoscut că plecaseră, pă când am ajuns io. Mi-o povestit de ele fetele care o rămas acolo. Fetele de la Oradea nu aveau condamnări mari. Numa' la Miercurea Ciuc și la Mislea o fost separate condamnările mari de cele mici. No, da' m-o primit bine, că totdeauna erau bine primite cele noi venite. Și pă mine m-o întrebat de unde vin, de ce sunt arestată, ce-am făcut. Le-am povestit câte ceva, da' nu prea multe că știau de lotu' nostru, că mai trecuseră pe-acolo altele care o fost arestate pentru Șușman. Am stat în celulă cu femeii din lotul de partizani din Maramureș, unde o fost grupul „Pașca”. Era chiar nevasta lu' Pașca, Anastasia mi să pare că o chema. Era o femeie drăguță și era îmbrăcată ca prin Maramureș, cu fustă și șorț tradițional. Pă bărbatu-so încă nu-l arestaseră. Mai era Eugenia Hanovici din București, doctoriță romano-catolică, specialistă în TBC. Avea 15 ani de condamnare. Mai erau călugărițe de la mănăstiri. De una îmi amintesc mai bine, o chema sora Miriam. De pă la Dej era o femeie, Nichita Cornelia. Ea avea o condamnare mai mică, de trei ani și s-o eliberat la puțină vreme după ce am ajuns eu.

Erau multe. Io la început nu am prea vorbit cu ele, pentru că după ce mi-o spus sentința nu am mai mâncat, am intrat într-un fel de grevă a foamei. Adică am spus că refuz mâncarea până nu-mi comunică ce-i cu soțu, dacă trăiește sau o murit. Asta am cerut. Am și scris o declarație în care am spus treaba asta și am arătat data de la care nu mai mănânc și intru în greva foamei. Mi-o dat ei creion, m-o dus la ei în birou și acolo am scris cererea. No, și a doua sau a treia zi după ce mi-o adus la cunoștință sentința, am intrat în greva foamei. Sigur că nu am știut io atunci că gestu' meu îi numit *greva foamei*. Nu m-am gândit, că nu vorbea lumea de așa ceva. Numa' am zis că nu mai mănânc. O fost decizia mea. Am zis că dacă el o murit

să mor și io... Să-mi spună dacă o murit sau trăiește! O urmat o săptămână și vreo tri zile în care nu am mai băgat mâncare în gură. Nu am băut apă și nu am mâncat nimic. Gamela ne-o dădea pă vizeta de la ușă, nu să băgau în celulă. Mie-mi aduceau zilnic mâncarea da' o refuzam și o ducea-napoi. Nu le-o dădeam io, veneau ei și-o luau. Nu puteau să o mănânce nici celelalte fete. Trebuia să o dau neatinsă ca să vadă că n-am mâncat, sau o refuzam de la început. Probleme cu foamea am avut în primele două zile, după aia m-am obișnuit și nu mi-o mai fost foame deloc. În plus, eram așa de distrusă sufletește că mâncarea nu mai era o problemă. Nu mă mai preocupa mâncarea, era tăt una dacă mâncam sau nu. Stăteam tătă zăua în pat, mă mai așezam pă marginea patului, mă mai plimbam prin cameră. Mai puteam umbla. Colegele ieșeau zilnic la plimbare. Io n-aveam voie să ies. Pă mine nu mă scoteau la plimbare prin curte, pentru gestu' meu de revoltă.

Dureri nu am avut, nu am fost bolnavă, da' sigur că mă simțeam slăbită. Eram slăbită numa'. Nu puteam nici să gândesc, eram tăt timpu' amețită. Pă ei, cel puțin la început, nu i-o interesat starea mea, nu le păsa lor dacă mă distrug sau nu. Nu mi-o făcut nici un control în cele 10 zile cât nu am mâncat. Dacă era ceva, șefa camerei putea bate în ușe pentru ajutor. Apoi ofițerul de servici cu suita lui venea și ne număra, atât dimineața cât și seara. Câteodată mai trecea și pă la mine pă la pat să mă vadă. Uneori mă mai întreba: *No, mai poți? N-ai murit?* Fetele din celulă o fost de partea mea, m-o susținut. Ele îmi înțelegeau suferința și durerea. Câte una mai zicea că *să renunț că n-o să-mi spună și numa' o să mă distrug*.

Pă urmă, după 10 zile de grevă, dacă o văzut că nu mănânc, o luat măsuri. O venit și m-o luat cu forța din celulă și m-o dus la cabinetul medical. Aici m-o legat de un scaun, cu mâinile la spate, o făcut într-un vas un fel de lături și-o vrut să le bage în mine cu un furtun și cu o pâlnie. O vrut să mă alimenteze forțat. Atuncia m-o apucat cu putere de-aici de față pentru a-mi deschide gura. Să-mi rupă maxilarele nu alta! Asta m-o făcut să renunț. M-am gândit, *acuma fac și greva foamei, oi rămânea și schiloadă, că mi-o rupe gura, mi-o face cine știe ce și tăt*

n-o să rezolv nimic. Nu m-am lăsat să mă chinuie, să bage ei cine știe ce lături în mine. Că tăt la Oradea în penitenciar mai fusese una care o făcut greva foamei și o rămas săraca tuiosă de cap și tăt n-o rezolvat nimic. I-o băgat mâncare cu furtunu' și cine știe ce o făcut cu ea că și-o pierdut mințile. Mă gândeam să nu ajung și io ca Aurica. Așa o chema și fusese învățătoare înainte să o aresteze. Atunci mi-am dat seama că dacă ei s-o pus să facă asta, să-mi bage mâncare forțat, înseamnă că nu-mi comunică ce s-o întâmplat cu Mihai. M-am gândit că nu mai au ce să-mi spună. Și-atunci am renunțat și am spus că m-apuc de mâncat. M-o dus înapoi în celulă. Da' fetele s-o bucurat, că nici lor nu le făcea plăcere să vadă o colegă suferind. Ele știau și de Aurica și să gândeau să nu mi se întâmple și mie la fel.

V-ați dat seama atunci că Mihai nu mai este printre cei vii?

M-am gândit că poate îi mort, da' continuam să-l caut. Speram că poate totuși mai trăiește. Nădăjduiam că poate aud de el, poate aud... De aia mă tăt interesam de el pă la secțiile de bărbați. Pă palieru' unde era celula noastră, era infirmeria unde îi aducea și pă bărbați. Și-apăi când mergeam la plimbare fugeam repede la vizeta de la infirmerie și întrebam de Mihai: *Nu-l știți pă unu' Mihai Jurj?* La început nu știam că nu-i voie să fac treaba asta. Mai și striga gardianu' la mine, da' nu era chiar așa strict. După '89 l-am întâlnit pă părintele Cutcan'. Era și el închis la Oradea în perioada respectivă. El mi-o povestit că mă cunoștea, că știa de mine tăt penitenciaru' de bărbați. Am fost într-un fel „celebră” pentru că eram singura femeie de acolo condamnată pă viață. Mai povesteau despre noi și gardienii: *Uite acum o venit un lot de-a lu' Șuşman, is atâția condamnați, și-o femeie.* Îmi mai spunea părintele că la geamu' din celulă făcuseră deținuții o gaură ca să mă vadă de câte ori mă duc și vin de la plimbare. Eram tânără atunci...

Mai trimiteam și bilete scrise pentru a afla ceva despre Mihai. Am trimis câteva bilete de ăstea. Le strecuram la deținuții politici care erau scoși la curățenie. Pentru asta mă foloseam de unele deținute

de la drept comun, pentru că ele aveau mai multă libertate. Întrebam în scris *Ce să mai aude? Dacă nu-i acolo un deținut cu numele Mihai Jurj?* Bilete trimiteam și bărbaților care erau la infirmerie. Părintele Cutcan o fost și el la infirmerie. Și aici mă ajutau femeile de la drept comun. Când treceau pă lângă ușa infirmeriei, care era pă același palier, numa' deschideau vizeta și aruncau biletu' înăuntru. Am primit și răspunsuri, tăt prin bilețele, da' o fost rele. Scria că nu este, că nu îi nimeni cu numele de Mihai Jurj.

Am încercat io și altfel să aflu dacă Mihai trăiește și dacă nu cumva îi tăt acolo în penitenciar la Oradea. Cum am făcut? Regula în închisoare era că de la ora 5 dimineata și până la ora 10 seara, când să dădea stingerea, nu aveam ce căuta în pat. Nu ne puteam culca. De multe ori era greu de rezistat atâtea ore. Însă dacă te videa că te-ai culcat intra și te pedepsea. Îți dădeau trei zile de izolare, fără mâncare, fără nimic. Te băga la „neagra”. Noi așa îi spuneam. Era o celulă de pedeapsă din partea de penitenciar unde erau bărbații. Ei abia așteptau să ne prindă, că tătă zăua erau cu ochii pă vizetă. Iar vizeta era în așa fel făcută că dacă priveau te vedeau în orice colț al celulei. Dacă li să părea că ești în pat sau că îi ceva în neregulă, imediat intrau în celulă. Era o gardiancă tare a dracului. Deschidea vizeta numa' ca o semilună, ca să nu ne dăm seama când ne privește. No și atunci m-am gândit că să mă trimită și pă mine la „neagra” ca să pot întreba de Mihai. Așa că io am făcut intenționat să mă bage la „neagra”. Nici n-o trebuit să mă străduiesc prea mult. Într-o seară, pă la ora 8, m-am culcat. N-aveau ce să-mi facă, nu-mi puteau da în cap. Imediat o venit gardianca și o zăs că *să mă scol*. Atunci io i-am spus: *Doară nu m-am culcat să mă scol*. S-o dus după ofițerul de servicii, o venit și el și-o zăs *să mă scol*. Le-am răspuns din nou: *V-am spus că nu m-am culcat să mă scol. Ei lasă că mâine îi dormi la neagra* – m-o amenințat el . Asta și doream, de fapt. Și-apoi, a doua zi dimineata m-o dus la „neagra”. Era în anul 1956, după un an de detenție și înainte de revoluția maghiară. O fost prima și ultima dată în 10 ani de închisoare când am fost la „neagra”.

În penitenciarul bărbaților, „neagra” era la etajul doi. Era o celulă mică, cam de doi pă doi. Abia încăpea patu’. Înăuntru nu era nimic în afară de o tinetă, într-un colț. Tineta era pentru necesități, da’ era bună că mă mai puteam așeza și pă ea. Oboseam să stau atât în picioare și nu aveam pe ce să stau pă altceva. Patu’ îl băgau în celulă seara, iar dimineața îl scoteau. Era un pat din fier, cu niște benzi mai late, dar fără saltea, fără perină, fără nimica. Aveam o pătură cu care mă acopeream și în rest stăteam așa pă patu’ ăla din fier. Îmi era și frig pentru că celula nu avea nici calorifer. La „neagra” lumina ardea în permanență, că pă întuneric nu te-ar fi putut vedea. Pă secția unde era celula asta era un singur gardian. Nu puteai ști niciodată când venea să se uite pe vizetă, să te urmărească, să vadă ce faci. Nici nu-i puteam auzi când veneau, că erau încălțați cu cizme speciale de pâslă, ca să nu facă zgomot.

De mâncare ce să zic... O fost trei zile de înfometare. În prima zi nu mi-o dat nimic, în a doua zi mi-o dat apă caldă, iar în a treia iarăși n-am primit nimic. Abia în a cea de-a patra zi am primit mâncare, că m-o dus înapoi în celuă. Da’ am avut noroc în cele trei zile, că m-o mai ajutat bărbații care împărțeau mâncarea sau care făceau curățenie prin secție. Și ei erau atât deținuți politici. Când veneau să măture sau să șteargă holu’, deschideau repede vizeta și-mi aruncau pâine, marmeladă sau un pachet cu ceva mâncare. Nici o femeie care o fost dusă la „neagra” nu o răbdau chiar rău de foame, că o ajutau bărbații. Răbdau ei de foame și ne dădeau nouă. Acolo deținuții erau frați! La bărbați poate că și gardienii erau mai blânzi. Erau unii cu care să împăcau mai bine și atunci când era unu’ de ăsta mai blând își permiteau să facă așa ceva.

No, și io am făcut în așa fel încât să ajung la „neagra” să pot să întreb de Mihai. Așa mă puteam interesa de el. Cum v-am spus, deținuții mai ștergeau cimentu’ de pă jos și îl lustruiau. Când ajungeau la ușă întrebau încet: *Tu cine ești? Ești politic sau de drept comun? Ce faci aici? De unde ești? Cum te cheamă?* Vorbeau pă la ușă, chiar dacă era milițianu’ p-aproape. Doară nu vorbeau tare, spuneau încet ce aveau de spus. Și-atuncia puteam vorbi și io cu ei.

Întrebam *dacă nu știu un deținut cu numele de Mihai Jurj*. Mi-o răspuns că nu știu pă nimeni cu numele ăsta, că nu este acolo și nici nu o fost. Mi-o fost greu să mă obișnuiesc cu gându' că Mihai nu mai îi. Mult timp am trăit cu speranța că poate, poate îi încă viu...

Ce ne puteți spune despre regimul alimentar din timpul detenției în penitenciarul de la Oradea?

După ce am terminat cu greva foamei, când m-o adus în celulă m-am apucat de mâncat. Da' ce să vă spun, mâncarea era foarte proastă. Pă zi primeam 250 de grame de pâine. Asta era când ne dădeau pâine. Când nu, ne dădeau mămăligă, un pătrat de mămăligă. Iarna tăta soba era lipită cu mămăligă. Era rea mămăliga și ca să o putem mânca trebuia să o coacem. O lipeam pă sobă și așa coaptă avea un gust mai bun.

La micul dejun obișnuiau să ne dădea terci. N-am scăpat de el până m-am eliberat. Era un fel de mămăligă, da' o făceau așa de subțire că o luau cu polonicu'. Era mai rău ca la pui, că lor te înduri să le dai mai multă făină. Noi, să vede, eram mai puțin importanți ca păsările de curte. Și ne punea câte un polonic în gamelă. Aveam fiecare gamelă. Cu toate astea, terciu' era cea mai bună mâncare pă care ne-o dădeau în închisoare. La amiază, ne dădeau ciorbă de fasole sau de varză cu copite de vită, cu păr cu tăt. Așa o fost, în loc de carne ne dădea copite. Trebuia să iei păru' de pă ele și apoi să mănânci. Nu aveam ce face. Dacă era carne, dădeam pielea și păru la o parte, și mâncam. Mai băgau câteodată carne congelată, da' așa era de roșie... Nu știu ce carne era... Apoi primeam ciorbă de cartofi. Ei le spuneau cartofi deshidratați, nu cred că ați văzut vreodată așa ceva. Erau negri de tot. Ne mai dădeau și ciorbă de arpacaș. Uneori era tare gros și eram obligate să-l spălăm că nu-l puteam mânca așa era de bălos și de scârbos. Atunci îl spălăm și puneam, dacă aveam, câte un pic de zahăr sau marmeladă. Dacă nu, îți îndurai foamea. Unele nu mâncau deloc, lăsau neatinsă mâncarea. Comentarii n-avea rost să faci, că ziceau *că di ce n-ai stat acasă*. N-o văzut nime' felu'

doi la prânz. Doamne ferește! O fost numa' ciorbă și ciorbă. La cină era tăt cam același "meniu", bazat pă ciorbe. Duminica ne dădeau hrană rece. Primeam marmeladă sau ceva salam. Nu era scump, era de ăla ieftin, de cea mai proastă calitate. Duminica dimineață ne dădeau tăt terci, că era la mare cinste, iar la amiază ne dădeau odată și prânzu' și cina. Mâncam ce ne dădeau că mâncarea era puțină și distanța mare între mese. Dimineața mâncam pă la opt, prânzu' ni-l dădea la 1-2, iar cina seara pă la 5, că la 6 sau la 7 să făcea închiderea la bucătărie. Trebuie să recunosc că ne era foame între mese. Era mai greu de la cină până dimineața. Mai târziu, la Mislea aveam în celuă o profesoară de gimnastică, Popescu Lia o chema. Ea zicea să dormim cu mâinile pă piept, că atunci corpul nu cere hrană.

Pe lângă ce ne dădeau ei, mai făceam și noi rost de câte ceva, ca să putem supraviețui. Întâi de toate erau pachetele pă care le mai primeau fetele. Ele aveau drept la pachet, pentru că aveau condamnări mai mici. Mai aduceau pachete și fetele nou-venite, că la Oradea, cum erau amestecate pedepsele, era un du-te-vino. Mai vineau, mai mergeau... Așa că, dacă veneau de afară sau primeau pachet, păstrau câte un pic de zahăr și îl împărțeau la toate, câte puțin, cât aveau. Sare dacă ne mai trebuia, le puteam cere și ne dădeau ei.

La Oradea, în perioada '55-'56, am primit și io dreptu' la un vorbitor și la un pachet. Mi-o dat o carte poștală, mi s-a pare că în toamna lu' '56, ca s-o trimit la cineva din familie, pentru pachet. Io am trimis cartea poștală la sora mea din Turda, Vana Samfira. Pă cartea poștală i-am scris zăua în care să vină și ce am voie să primesc. Aveam dreptu' la cinci kilograme de alimente în care putea intra zahăr, fructe, slănină, pâine sau o haină. Da' milițienii le tăia pă tăte și le făcea bucățele, să nu fie cine știe ce obiect interzis. Cu Samfira m-am întâlnit la poartă, că acolo să țâneau întâlnirile. Era o cameră cu grilaj, făcută special pentru treaba asta. Așa că io am stat de o parte a grilajului și ea dincolo, iar între noi era milițianu'. Eram despărțite, iar între noi era o distanță de aproximativ 2 metri. Nu ne-am putut atinge. Ea o început să plângă, că-i mai plângăcioasă.

Da' io nu am plâns, ca să nu plângă ea. Io i-am zâs să nu plângă că nu aveam decât vreo 10 minute: *N-avem timp de plâns. Repede, repede să-mi spui de toți ce fac.* Printre lacrimi mi-o spus că-s bine, părinți, frații, nepoții, toți. Ea mi-o spus că îi angajată, lucrează și că frate-mio Iosif are două fetețe foarte drăguțe. Despre mine i-am spus să nu fie necăjiți, că a fi cumva.

Pă lângă slănină, pâine, zahăr și alte alimente, mi-o lăsat o canadiană bordo cu cordon cu care o venit ea îmbrăcată. Io i-am spus să mi-o deie și mi-o dat-o. Era bună că puteai să o iei peste mai multe și era calduță că să strângea pă corp cu cordonu' și ne lăsa să purtăm așa ceva. În pachet erau și 600 de țigări. Mi le-o adus că s-o gândit că poate m-am apucat de fumat. Am zâs către ea să le ducă înapoi că io nu fumez. Pâna la urmă le-am păstrat că o zâs că nu le mai duce. N-o fost rău, că am avut la cine le da', le-am dat la cine fuma. Și în celulă la noi erau care fumau, da' nu prea aveau țigări, că nu prea puteau face rost. La pușcărie sunt destui care dau țigări pă pâine. Io nu le-am dat pă pâine. Cum să dai țigară pă pâine? Cum să iau pâinea din gură de la femeie pă țigară. Apoi le-am dat la fete. M-o bucurat mult vizita lu' Samfira nu atât pentru că mi-o adus mâncare. Cel mai mult m-am bucurat că am văzut-o pă ea, că mi-o putut spune despre cei de-acasă. Timp de 10 ani am avut numa' două pachete. Atunci în '56 și mai târziu mi-o mai trimis mama un pachet.

Ne mai sprijineau cu alimente și femeile de la dreptu' comun. Mai treceau pă la noi și ne mai aduceau câte ceva. Da' acolo era o ceartă și un haos, că erau și țigănci și criminali. Însă mai era câte una care mai fugea la noi la ușă, la vizetă, și ne mai arunca câte ceva. Ne dădeau mâncare că ele primeau în fiecare lună pachete. Ne aruncau zahăr, bomboane, pâine, ori ceva prăjitură și chiar fructe. Pentru cele care fumau mai aruncau și țigări. Deși erau de drept comun, aveau un tratament mai bun decât noi. Pă lângă pachet, aveau voie să iasă afară, le puneau la curățenie, împărțeau mâncarea. Mai târziu nu o mai fost secție de drept comun, că o desființat-o. Cât am stat acolo, cu legionarele n-am avut nici o legătură. N-am discutat niciodată, da' asta nu pentru că aveam vreo rezervă față de ele, că le

consideram atât niște femei care suferă la fel ca noi. Da' erau puține, cinci sau șase, și erau ținute separat. În afară de asta, aveau același regim ca și noi.

Ca să ne spălăm, ne duceau la baie. Cam o dată pe săptămână. Zâua de sâmbătă era pentru baie. Când făceam baie, ne puteam spăla și hainele, că ne lăsa. Săpun de spălat rufe ne mai dădeau ei, că nu aveam de unde face rost altfel, dacă nu aveam drept la pachet... În rest, pe parcursul săptămânii, nu mai aveam acces la apă. Cu toate astea paraziți nu am avut, păduchi, purici sau ploșnițe. În cameră aveam numa' apă de băut. Apă de băut ne dădeau să ne ajungă. Dimineața un hârdău și seara alt hârdău. Un hârdău mare aveam pentru apă.

Pentru necesități aveam într-un colț un ciubăr mare, din lemn. Tinetă, așa-i spunea, că poate ați mai auzit, și acolo îți făceai necesitățile. Da' nu te lăsa să-ți pui nici paravan. Fetele își mai făceau ele paravan. Nu ne dădea nici hârtie igienică, nici altceva. Apa pe care ne-o dădeau pentru băut o împărțeam pentru toate nevoile. Ce să facem, trebuia să ne descurcăm cum puteam. Tineta o duceam să o golim în fiecare seară și dimineață. O duceam afară pe rând. Vara era foarte greu că era un miros groaznic. Aci la Oradea, într-un fel, nu o fost chiar rău că era geamu' mare, da'era și camera mare și noi eram multe. Aia era tineta. La tăta lumea o fost, nu cum am văzut acuma la Gherla că în celulă era WC. Să n-ajungă nimeni așa cum am ajuns noi...

Era un regim foarte sever la Oradea și cu siguranță că nu vă erau permise prea multe lucruri. În aceste condiții, cu ce vă ocupați timpul dintre apelurile de dimineața și seara?

În prima perioadă în care am stat la Oradea, în anii '55-'56, nu ne dădea nimic de lucru și tare greu trecea timpul'. Trebuia să stai toată zâua fără să faci nimic. Singura bucurie era atunci când ne scotea din celulă și ne ducea la plimbare. Aveam 20 de minute pe zi. După ce am terminat cu greva foamei o început să mă scoată și pe mine. Pentru plimbare ne scoteau în „curte”. Asta era după-masa.

Până în „curte” coboram pă niște scări, da’ în cea mai mare liniște. Da’ cum era „curtea”? Era un fel de boxă, cu zidurile din beton, de vreo 7-8 metri înălțime, făcută special pentru ieșirea deținuților la plimbare. Suprafața la o „boxă” nu era mai mare de 20 de metri. Erau mai multe „curticele” de astea, pentru fiecare cameră câte una, și acolo ne băga. Apăi ne tăt învârteam acolo. Ne plimbam roată. În tot timpu’ ăsta mâinile trebuia să le țanem la spate și nu puteam să facem nimica, nici măcar să vorbim. Mergeam întruna, fără să putem să ne oprim. Pă zidurile „curții” era un planton care se plimba și ne urmărea să nu facem ceva. Cu toate că era așa de strict, noi ne bucuram când ieșeam afară pentru plimbare, că mai luam un pic de aer. Ne plăcea să mai ieșim, că ne mai uitam și pă sus, mai vedeam clădirea bărbaților, ne vedeau și ei. Era sus clădirea lor... Nu știu câte etaje avea, da’ era înaltă. Săracii! Nu știu cum își scoteau mâinile pă geam și ne făceau așa cu mâna. La ei celulele aveau niște geamulețe mici, de vreo 20/20 cm și aveau bătute obloane din scânduri ca să nu vadă nimic. Numa’ în sus puteau privi. Însă nu știu cum făceau că tăt ne vedeau, v-am povestit că și părintele Cutcan mă vedea pă mine. Noi nu puteam să le facem semn, numa’ ne mai uitam... Vedeau că ne uităm spre ei, da’ nu puteam să le facem cu mâna că paznicu’ era tăt cu ochii pă noi.

Însă plimbarea asta prin curte de numa’ 20 de minute era foarte scurtă. De dimineața de la cinci când ne trezeau și până seara la 10, când ne dădeau stingerea era foarte mult timp. Era greu de trecut păstă atâtea ore în care nu puteam face nimic. Nu ne lăsau nici măcar să ne întindem pă pat. Puteam să stăm numa’ în șezut. În paturile de sus nu aveam voie să ne urcăm zăua. Numa’ pă marginea paturilor de jos sau pă niște bănci care erau pă lângă paturi. Stăteam pă bănci și pă marginea patului sau ne mai plimbam. Era greu să stai să nu faci nimic, așa că o trebuit să ne apucăm să facem ceva. Mai povestea fiecare câte ceva, da’ am început să și învățăm: limbi străine, geografie, istorie. De activitățile astea io m-am ocupat mai mult în a doua perioadă în care am stat închisă la Oradea, între anii 1960-1964. S-o învățat și în ‘55-’56 da’ n-am prea apucat atunci, că o fost timpu’ mai scurt.

Cât era ziua de lungă ne mai și rugam. Fiecare să ruga cum vroia. O fost fete de religii diferite acolo, da' n-o fost nici un fel de problemă din cauza asta. Să ruga fiecare când avea zăua de sărbătoare, sâmbăta sau duminica. Ne adunam câte tri-patru, alteori cinci-șase și ne rugam. Tăt așa pă grupulețe, ne rugam. Eram într-un grupuleț de ăsta ortodoxe, greco-catolice sau romano-catolice, nu conta de ce religie aparțineam. Cu martorii lui Iehova nu ne rugam, da' cu catolicii ne rugam, cu călugărițele catolice da. Nu dădeam importanță că aia-i ortodoxă, romano-catolică sau greco-catolică. Ne rugam împreună, făceam Liturghiile Ortodoxă sau Greco-Catolică împreună. Liturghia o făceam ca preotu' în biserică. Știam tăt conținutu' Liturghiei. Și io am știut Liturgia Ortodoxă, am învățat-o pă de rost în pușcărie. Țineam Liturgia împreună cu fetele, da' am făcut-o și singură când plecau fetele care erau mai vechi. Liturghiile le țineam duminica. Știam că-i duminică pentru că ne dădea altfel de mâncare. Duminica ne dădea hrană rece. Ne mai spuneau și ei *că azi îi duminică sau sâmbătă*. Nu eram chiar să nu știm, nu eram chiar așa izolate. Să știți că în pușcărie femeile n-o fost tratate chiar cu atâta brutalitate ca bărbații. O fost un pic mai lejere, mai altfel. În penitenciarele de femei erau de pază gardience și nu o fost chiar așa dure ca bărbații. Mai aveau și ele exces de zel. Știau că ne rugăm și că ținem Liturghii și s-o întâmplat, nu o dată, să deschidă ușa și să ne împrăștie. Strigau la noi: *Ce faceți aici?*

Pă lângă rugăciunile sau Liturghiile în grup, ne rugam fiecare cum vroiam. Io spuneam rugăciunile pă care le știam de copil, *Tatăl Nostru, Crezul, Psalmul 50, Născătoarea*. Dacă nu am avut Biblia, recitam *Psalmii*. Biblii sau alte cărți religioase nu am avut și nici nu am putut face rost. Cineva o avut o perioadă o carte și de acolo o învățat Liturghia și apoi de la ea am învățat noi restu'. O fost tare importante rugăciunile! Te făceau să nu-ți fie foame, îți dădeau curaj să reziști. Că te gândea că și Isus o suferit și o fost răstignit pentru noi, pentru păcatele noastre. Asta i-o ținut pă oameni în închisori, Credința.

De sărbători ce să mai zic... Zece ani de închisoare io n-am simțit că-i Crăciun. La noi nu venea Crăciunu'. Mai corindau fetele. Corindau așa în surdină. Tăt în surdină mai corindam și io. Corindau

în primu' rând fetele care erau mai vechi. Își mai făceau și câte un tort din marmeladă și din pâine. Făceau în așa fel încât să simtă că îi un pic de sărbătoare. La Crăciunu' din '55, o gardiancă mai cu suflet, Răfila o chema, ne-o adus sarmale. Le-o adus de la ea de acasă. Ne-o dat câte o sarma la una, că eram multe, nu numa' mie mi-o adus. Adică nu chiar la toate ne-o dat, eram noi un grup mai apropiate de ea. La fel nu știam nici când erau alte sărbători. Nu-ți dădeau o mâncare mai bună ca să poți zice că-i Crăciun sau Paști. Aceași mâncare era.

Politică nu prea discutam, că erau mai multe călugărițe, erau martore de-a lui Iehova, erau surori sociale. Pă ele politica nu le prea interesa. Oricum nici una nu am fost de acord cu comunismul. Nu puteam avea decât o părere proastă despre regimu' din România. La nici una nu-i părea rău că n-o trecut la comunism. Tăť speram că s-a schimba. Ne gândeam la o lovitură de stat, sau la o înlăturare din afară a regimului. La grațiere nu ne-am gândit. Nu puteam crede că va veni o grațiere așa de mare prin care să ne elibereze, cum s-o întâmplat în '64. Ce să mai spun, vedeam posibilă eliberarea noastră numai printr-o cădere a regimului comunist.

Pentru a mai trece timpu', unele fete mai croșetau. Aveam niște andrele în celulă, făcute din ceva sârmă. Mai făceau șosete din câte un pulovăr care era rupt și pă care îl deșirau. Io n-am croșetat. Sigur că nu era voie să avem andrelele astea și nici ac. De multe ori făceau percheziții prin celule și dacă îți găsea ceva obiecte interzise te pedepseau. Nouă nu ni le-o găsit. La Oradea aveam un sac și când era percheziție, că auzeam sau ne anunța vreo binevoitoare, aveam afară la geam un cui bătut în zid și puneam traista acolo. Pă perețele din afară agățam traista cu acele, andrelele și ghemele. Altceva nu puteam să avem.

Ce ne mai puteți spune despre felul în care se comportau gardienii cu dumneavoastră?

Cât am stat la Oradea în '55-'56, gardienii o fost mai aspri, mai duri. Atunci nu ne-o pus la lucru. A doua oară, când m-o întors în

'60, ne-o dat de lucru la împletit de coșuri și damijene. La noi în secția de femei erau gardience. Numa' ofițerii de servici erau bărbați. Ofițeru' de servici făcea închiderea, deschiderea, lua în primire sara și dimineața secția. Dacă aveai ceva de raportat, lui îi raportați și el mergea mai departe. La fel, dacă aveai ceva abatere, gardianca îi raporta lui. Mai aproape de noi, da' nu apropiate, erau gardiencele. Oooo, era multe tare rele! Țipau la noi, vorbeau urât cu noi: *Hai dă-i drumu'!* Nu te lăsa să vorbești, băteau în ușă să vorbim mai încet. Nu te lăsa să comentezi nimic. Ne făceau bandite, da' eram obișnuite deja cu jigniri de ăstea. Era una' așa de rea că venea și ne spiona... Să uita la noi ca o zgrițuroaică. Nu știu cum o chema, da' știu că era unguroaică. Lucra la închisoare cu bărbatu-so. Deschidea vizorului mai mic, că aveam și vizetă mare pă care ne dădea mâncarea. Îl făcea numa' ca o semilună cât să vadă ea. Da' o vedeam și noi că totdeauna era cineva de pază. Dacă cineva învăța sau scria, sau altceva, una era de pază. De nu eram atente și observa ceva pă vizor, deschidea și să ducea direct unde vedea că-i ceva. Direct acolo să ducea! Dacă nu aveai timp să ștergi urmele îți puteai face bagaju' și la neagra... O mai fost una Sofia. Asta era necăsătorită și era destul de brutală. Mai deschidea câte una ușa și mai stătea de vorbă cu noi, stătea de povești. Și după ce vorbea frumos cu noi când venea a doua oară era ca o scorpie. Gândeai că nu-i aia, așa să schimba. Erau prost crescute și needucate. Erau proaste! Așa le vedeam. Nimeni nu avea pentru ele nici o considerație.

O fost și gardience mai cu suflet. Era una Rafila, v-am spus că ea ne-o adus sarmale la un Crăciun. Fusesse rudă cu Mihai, da' io n-am știut atunci. Ea o fost tare bună. Cu tăte o fost, nu numa' cu mine. Io nu știam de unde-i, o cunoșteam bine numa' pă mamă-sa, care era tăt din Apuseni, și să stabiliseră cu familia într-o comună vecină, tăt acolo la granița cu Ungaria. Rafila știa de mine, cine sunt, de unde sunt, că io aveam fișa la penitenciar și s-o dus la mama și i-o spus că îs acolo. Strâga ea pă sală, da' cu tătă lumea o fost bună. Orice cereai îți dădea. Ne-o adus și mâncare de acasă. Nu numai mie. Sau dacă rămânea ceva mâncare, te întreba dacă vrei și te chema să-ți mai deie. Câteodată

ne mai scotea p-afară să facem câte ceva, ca să mai luăm un pic de aer. Da' săraca o descoperit-o. Zice că o pârât-o o femeie, o deținută. Am vorbit cu ea la telefon după '90 și acuma n-are nici pensie. Dacă o dat-o afară, nu o primit nici pensie, deși îi de vârsta mea. Numele complet îi Rafila Silaghi, da' atuncea nu-i știam celălalt nume. După Revoluție, după niște declarații de-ale mele, o căutat-o televiziunea și s-o dus la televiziune și-o vorbit.

Evenimentele din Ungaria din noiembrie 1956 au influențat în vreun fel regimul dumneavoastră de detenție?

Da, sigur că da, că în noiembrie '56, după revoluția din Ungaria ne-o dus de la Oradea. Pă toate ne-o dus din celulă. În timpul Revoluției, o întărit paza în penitenciar. Noi n-am știut ce să întâmplă. Mai multe am aflat când am ajuns la Jilava, că acolo era lume din mai multe părți și erau și noi veniți care erau mai bine informați. Că pă urmă, io am devenit un fel de voiajor. În următorii tri ani, am fost în vreo cinci închisori, pentru perioade mai scurte: la Jilava, la Mislea, la Miercurea-Ciuc, la Cluj și la Văcărești. Oricum, de la Oradea, atunci în '56, odată ne-o cărat, odată o golit pușcăria. Am plecat și ne-o dus la Mislea. Nu ne-o spus dinainte. Atuncea, înainte să plecăm, o venit și-o zâs: *Tată lumea își face bagajele și iese afară*. N-am avut ce zice. Ne-am făcut bagajele și gata. Aveam la magazie o sacoșă. Ne-o dus la magazie și am predat hainele lor: zeghia, fusta și bocancii. Mi-o dat hainele mele, m-am îmbrăcat cu ele și ne-au dus la tren. Până la tren ne-o transportat cu dubele.

În tren ne-o băgat într-o boxă. Erau amenajate niște boxe speciale, câte patru-cinci într-un vagon. Ca mâncare de drum ne-o dat pâine, nu mai știu câtă, și slănină sărată. Tăt înăuntru în tren era WC și ne lăsa să mergem. Erau cinci-șase paznici într-un vagon. Cu trenu' ne-am dus neîntrerupt, nu ne-am oprit nicăieri până la Jilava. Nu m-o dus direct la Mislea, am stat o perioadă la Jilava, într-un fel de tranzit, în carantină. Că oriunde te duceai, te ținea prima dată în carantină. Aici ne-o triat, ne-o trimis spre diferite închisori. Ne-o verificat dosaru'

și apoi ne-o împărțit. La Jilava nu ne-o băgat unde erau închisorile alea sub pământ, sau cum erau. Pă noi ne-o băgat în niște barăci, făcute afară, mai într-o parte. Erau dotate cu paturi, da' nu erau cu etaj, nu erau suprapuse. Barăcile astea erau construite, cred, din cărămidă, da' erau joase și împrejmuite cu un gard. Da' închisoarea era goaznică. Am văzut-o când ne-o dus la baie, că acolo făceam baie. Treceam prin curte și intram în clădirea închisorii. Parcă intrai într-o peșteră. Zidurile erau negre, era sinistru.

La Jilava nu am rămas mult. Nu am stat mai mult de o săptămână sau două. Pă urmă, la sfârșitul lui '56, ne-o dus la Mislea. Mislea era un sat de lângă Câmpina. N-am văzut ce fel de sat era, nici ce fel de oameni erau acolo, pentru că am fost izolați total. Într-o parte era clădirea unde locuiam noi și în partea cealaltă erau alte clădiri. Dincolo era o curte împrejmuită cu clădiri. Nu știam cât îi de mare că acolo o fost și biserică. Acuma am auzit că iară s-o refăcut biserica. Până la Mislea ne-au dus cu duba, nu cu trenu'. Pe acolo nu era tren.

Închisoarea de la Mislea fusese mănăstire înainte de comunism. Așa și arăta clădirea, ca de mănăstire. Era o închisoare mare, cu două etaje. Io nu am stat mult în Mislea, da' mi-am dat seama de asta. Era o închisoare numa' de femei, toate deținute politic, nu și de drept comun. N-am reușit să cunosc prea bine închisoarea, că am stat puțin și nu aveam cum să văd multe lucruri, că pă mine nu mă scoteau afară decât la plimbare. În partea în care erau atelierele și dormitoarele muncitoarelor nu ne-o dus niciodată. Că închisoarea de la Mislea avea ateliere unde să putea lucra. Erau ateliere pentru croitorie și covoare. Acolo să lucra. Erau multe muncitoare, și ele tăt deținute politic, da' cu pedepse mai mici, care lucrau la covoare. Ele aveau mâncare mai bună. Numa' noi care eram pă viață nu lucram.

Celula în care m-o băgat pă mine era la etaj. Nu mai știu dacă la etaju' I sau II. Era micuță, numa' cu două paturi suprapuse. Probabil era o fostă chilie de maici. O fost o celulă călduroasă și destul de sănătoasă în care eram vreo cinci-șase persoane, tăte condamnate pă viață. Aici nu ne-o mai amestecat, pă cele condamnate

pă viață ne-o băgat separat. Io eram cea mai tânără și singura nou-venită, da' m-o acceptat foarte bine. Tăte erau drăguțe. Fiecare cum venea o primeau cu brațele deschise și o îmbărbătau. Dacă îți era foame, te întreba și din ce avea te servea. ăstea o fost Popescu Lia', Wenzel Paula, o călugăriță și o româncă ce trăise o vreme în Franța. Ea nu știu cum o revenit în România, nici care o fost motivu' pentru care o arestat-o. Știu numa' că era mai în vârstă. Wenzel Paula și Lia Popescu erau și ele mai în vârstă ca mine, aveau între 40 și 50 de ani. Paula era avocată, avea un băiat și era din București. Popescu Lia era din Arad și avea doi băieți. Ea era profesoară de gimnastică și ne sfătuia cum ar trebui să ne ținem mâinile când dormim, ca să nu ne ia foamea. Nu mai prea avea dinți, cred că din cauza alimentației necorespunzătoare. Unchiu' ei era un mare chirurg în Arad și el i-o crescut băieții. Tăt medici i-o făcut cât o fost ea la pușcărie. Lor le era dor de familie și de casă, mai ales de copii. De obicei, pentru cele care aveau copii acasă, era mai greu.

La Mislea, chiar în celula în care m-o băgat pă mine, o stat doamna Antonescu, nevasta mareșalului Antonescu, și doamna Maniu. Pă ele nu știu unde le-o dus de la Mislea. Doamna Maniu, era în vârstă și pă urmă o murit. Era sora lui Iuliu Maniu, că Maniu nu o fost căsătorit. Tăt acolo o stat și Vida Nedici²⁷. Când m-am dus nu le-am mai găsit nici pă una. Însă cu ele o stat Popescu Lia și Paula Wenzel și ele mi-o povestit. Că la Mislea numa io am fost nouă, restu' o fost mai vechi. Mi-o povestit că Vida Nedici o fost anchetatoare de Securitate și o fost foarte sadică. Ea o anchetat bărbați și i-o maltratată, i-o bătut foarte tare. Înainte să o aresteze, ea o fost spioana lu' Tito. Mi să pare că o fost condamnată la moarte. Și pă sârbii ei i-o bătut ca să s-ascundă, să-și camufleze acțiunile de spionaj și să nu o trădeze pe ea. Mai era una la Mislea în închisoare, da' nu cu noi în celulă. Era din lotu' Arnăuțoiu. Aia din bătaie avea cancer la sân. Nu știu cum o chema. Ziceau fetele că să vede și cum îi bate inima așa-i mâncase canceru' sânu'. Mi să pare că era ceva cumnată de-a Arnăuțoilor, avea facultate și era mai în vârstă.

Mâncarea pă care o primeam avea cam același conținut. Tăt 250 de grame de pâine neagră. Era de fapt o pâine de un kilogram pă care o tăiau în patru și revenea câte un sfert de persoană. Era coaptă bine măcar, da' oricum nu făcea nimeni mofturi. Pentru dimineață, terciu o rămas mâncarea de bază. La amiază primeam arpacaș, varză, fasole și cartofi deshidratați. Știe Dumnezeu cum erau, congelați sau degerați, da' ei îi denumeau cartofi deshidratați. Cine era bolnav primea mâncare la regim. Totuși la Mislea nu am dus-o așa rău cu alimentația ca la Oradea. Însă nu pentru că ne dădeau ei mâncare mai bună, ci pentru că ne ajutau deținutele care lucrau. Ele aveau mâncare mai bună decât noi, aveau rația de pâine mai mare, le dădea marmeladă. Apoi primeau pachete de acasă pentru că munceau. Așa că ne aduceau zahăr, în primul rând zahăr, da' și slănină, pâine sau marmeladă. Numa' le vedeam că vin și ne aduc mâncare, că fugeau de la lucru din atelier. Ele puteau veni că nu erau ținute așa strict, iar cu gardiencele să înțelegeau mai bine și închideau ochii. Că și la Mislea, fiind închisoare de femei, s-o ocupat de noi tăt gardience.

Ca haine de pat aveam cearceaf, o pătură și perină. Cearceafu' ni-l schimba, da' pătura nu o mai schimba nimeni. Pentru a ne spăla mergeam la baie. Ne duceau la baie și ne spălam o dată pă săptămână. Pentru necesități foloseam aceeași tinetă pă care o goleam în fiecare zi de două ori, dimineața și seara. Îmbrăcămintea o fost ca la închisoare. Când am ajuns la Mislea, mi-o luat din nou hainele cu care m-o transportat și mi-o dat zeghe și haine de la pușcărie. Măcar era bine că nu erau rupte. De multe ori să întâmpla să fie mai mari, da' asta nu era o problemă că le transformam după noi, le mai aranjam. Le modificam, că dacă ceream, ne dădea foarfecă. Nu aveam voie să tăiem din ele, da' o cută puteam face la ele. Cu ce te descurcai mai greu era încălțăminte, că era mare, era grea. Erau bocanci de bărbați. Când ieșeau la plimbare, te auzea de departe cum făceai zgomot.

La plimbare ne scotea în fiecare zi o dată, între 10 și 20 de minute, după cum aveau chef. Ne plimbam prin curtea închisorii, că

aici nu erau „curți” de ălea „speciale”, ca la Oradea. Nu era nevoie de așa ceva, că numa’ pă noi ne scotea la plimbare. Pă restu’, care lucrau la atelier, nu le scotea la plimbare. Plimbarea o făceam după aceleași reguli. Măinile trebuia să le ținem la spate, nu aveam voie să vorbim, nu aveam voie să ne uităm nici în stânga nici în dreapta. Nici măcar nu aveam ce și pă cine să vedem că era un gard și diferite clădiri. De fugit nu trebuia să fugim, numa’ că nu puteam să ne oprim din mers. Nu puteai să zici: *No, acuma-i soare, stau un pic la soare și mă uit.*

La Mislea, în ce privește regimu’ general de închisoare m-am simțit mai izolată. Eram numa’ noi în celulă acolo sus, cele cu pedepse *viețașe*. Așa spuneau despre noi la Mislea: *Acolo sus îs viețașele!* În comparație cu ce era la Oradea, unde era un du-te-vino, mai mergeau, mai veneau, aici la Mislea nu mai venea nimeni la noi. La Oradea, condamnările mari erau amestecate cu cele mici și cele cu mai puțini ani de închisoare mai primeau pachete. Aici nimic, nici vorbă nu era de pachet. Am stat la cucurigu izolată, iar fetele care munceau erau mai departe și nu le puteam vedea sau să ne întâlnim cu ele. O fost greu de îndurat izolarea asta.

Ca să trecem păstă situația asta, mai stăteam de vorbă. Fetele mai povesteau câte o carte, mai ascultam la ele, mai povesteau din viața lor. Mi-am povestit și io experiența că nu aveam ce să ascund. Am povestit ce am pătimit, cum am fost partizan prin munți. O fost interesate de ce le-am spus, că nu o mai cunoscut alta cu această experiență. Io am fost prima femeie care o luptat în munți și care am ajuns la ele. La Miercurea-Ciuc o mai venit cu noi și Maria Plop. Că ele o aflat despre mine imediat ce am ajuns la Mislea. O mers una dintre deținutele care lucrau pă acolo și le-o spus: „O *mai venit o viețașă aicea. Vine la voi.* Mai fugeau, că nu era chiar așa strict.

La Mislea am învățat să vorbesc morse. M-o învățat fetele. La perete vorbea foarte bine Popescu Lia. Știam și io toate literele. Știam foarte bine morse. Puteam să scriu o carte întreagă cu literele morse. Io puteam să vorbesc mai bine linie-punct, dar să poate vorbi și în puncte. În funcție de literă trebuia să bați linie sau punct. Litera U era reprezentată prin două puncte-două linii. L era linie-două puncte.

În perete băteam cu periuța de dinți. Aveam periuță de dinți și am avut și la Oradea. Numa' că în loc de pastă foloseam săpun. Cine ne dădea nouă pastă? Nu ne-o dat! Ne mai auzeau gardiencele când vorbeam morse, d-apoi puteau să audă, că, dacă deschideau ușa, noi ne opream. Și mai stăteam și noi de pază. Dacă ele făceau de pază afară, noi făceam înăuntru.

Apoi, nu am stat mult nici la Mislea. Aici nu m-o ținut mai mult de un an. Pă la sfârșitul lui '57, ne-o dus la Miercurea-Ciuc. Ne-o mutat că s-o făcut ceva renovare, sau s-o schimbat pușcăria, mi s-a pare că o făcut închisoare de drept comun. La Miercurea-Ciuc ne-o dus cu trenu'. Trenu' l-am luat din Câmpina, vagoanele erau tăt așa sub formă de boxe. De mâncare, am avut slănină și pâine. Asta era mâncarea de drum a deținutului politic, slănină și pâine.

Ce ne puteți spune despre închisoarea de la Miercurea-Ciuc?

Închisoarea era cu etaj, avea un singur etaj. Nu avea mai multe curți decât una singură și pă acolo ne plimbau. Curtea nu era pavată, sau cimentată, era numa' pietruită. La plimbare, cum o fost obiceiul la Oradea și la Mislea, ne scotea în fiecare zi. Ieșeam în curtea închisorii, pă rând, fiecare celulă. La fel ca la Mislea, închisoarea de la Miercurea-Ciuc o fost numa' de femei, deținute politic. Era o pușcărie destul de mare, că ne-o dus acolo pă foarte multe dintre cele care am fost la Mislea. Nu chiar pă toate, că pă unele le-o împrăștiat prin alte locuri, da' pă multe ne-o dus la Miercurea-Ciuc. Ca amplasament, închisoarea era așezată cam prin centru' localității.

La Miercurea-Ciuc, celulele nu erau mari. În celula în care m-o băgat pă mine, nu am fost mai mult de nouă persoane. A noastră o fost la etaj. Da' eram pă un coridor cu toate, nu eram separate de celelate fete. Era așa o terasă lungă și din terasa aia să intra în celule. Nici aici nu cred că fusese pușcărie înainte de comunism. Clădirea era tăt cu uși multe, iar celulele erau așezate pă o singură parte a holului. Celula noastră era dreptunghiulară, avea un singur geam și paturi pă o parte și pă alta. Între paturi nu era mai mult

spațiu decât lățimea acestei mese. Nu era mai mult de 30 de cm. Tare mică era distanța între ele! Paturile erau suprapuse câte trei. La Miercurea-Ciuc io am avut patu' chiar sus, pă al treilea nivel. Am stat sus până când m-am putut ridica, când nu m-am mai putut ridica, pentru că m-am îmbolnăvit, m-am dat jos. Celula asta de la Miercurea-Ciuc era destul de friguroasă, mai ales iarna. Tăt ce aveam prin celulă, tăte hainele le puneam pă noi. Pentru încălzire, aveam o sobiță rotundă și foloseam pentru încălzire cărbuni și lemne.

Pă fetele care am fost împreună și în celulă la Mislea – Paula Wenzel, Lia Popescu – ne-o mutat pă toate la Miercurea-Ciuc. O mai venit pă lângă noi o asistentă Sisi Cristea, care m-o învățat niște cântonete în limba italiană. Ea cânta cântonetele ăstea. Îmi pare rău că le-am uitat, una mi să pare că era despre un porumbel alb. Cu noi o fost și o educatoare iehovistă, Bohotici Maria. Și ea mi să pare că era de prin Ardeal. Erau condamnate și ele tăt pă viață și erau tinere, așa ca mine. Mai era o doamnă mai în vârstă, soția colonelului Mihăilescu. Ea, săraca, era imobilizată pă pat, nu să putea scula. De vorbit, vorbea, da' nu să putea scula, că era bolnavă, era paralizată. Celelalte fete o grijeau, mai ales Paula și cu Lia. O fost tăte fete foarte bune. Mai târziu io am plecat de acolo, m-am despărțit de ea și nu mai știu ce i s-o mai fi întâmplat. No, da' între noi, cele care eram acolo în celulă, nici nu o fost bănuieli că unele ar putea face rapoarte. La noi nu a fost așa ceva. Asta și pentru că în celula noastră nu era un du-te-vino. Lucru' ăsta să putea întâmpla eventual acolo unde să venea și să pleca mult. Atuncea puteau băga pă cineva pentru câteva săptămâni și apoi să spună că pleacă. La noi nu puteau face așa ceva pentru că tăte eram condamnate pă viață și eram mai puține. Dacă venea cineva nou, trebuia să ne spună de unde vine și să povestească cine o cunoaște.

La Miercurea-Ciuc m-am întâlnit și cu Maria Plop, am stat amândouă în aceeași celulă. Maria era moldoveancă, era brunetă și cam de vârsta mea. Era o fată mai micuță, cred că era mai micuță și decât mine. Acuma și io arăt mai voluminoasă, da' atunci eram mai slăbuță. Eram amândouă la fel de „grase”, ca să glumesc. Avea fața

ovală și era foarte tăcută, nu vorbea. Era tare supărată. Mi-o povestit cum i-o prins pe cei din grupul „Arnăuțoiu”²⁸ și cum i-o luat ei fetița²⁹. Pă ei i-o prins că le-o dat cineva de băut și le-o pus somnifere, că era înțeles cu Securitatea. S-or zăpăcit de cap și i-o prins. Apoi Securitatea s-o dus la adăpostu’ lor, făcut undeva într-o peșteră, și-o luat-o pă fetița Mariei. Ei aveau totul amenajat într-o peșteră și acolo stăteau și iarna. Era ca și o cameră, cu pat, cu tăt ce trebuia. Acolo înăuntru și găteau. Maria avea o fetiță de doi ani cu unu’ dintre frații Arnăuțoiu, cu Toma. Celălalt era căsătorit. Sigur că n-am întrebat-o io prea multe în privința asta, că n-am vrut să intru în amănunte. N-o puteam io întreba cu cine are fetița, care dintre cei doi frați îi tatăl fetiței. N-am vrut să o jignesc. Însă o zâs ea că Tomiță îi tatăl fetei. Erau ca și căsătoriți, că stătuseră mult împreună, aveau și copil. Numa’ hârtia de la Primărie le lipsea, da’ asta era așa, de formă. În rest, tare multe lucruri nici nu am povestit cu Maria, pentru că era și proaspăt venită și era prea mare durerea ca să vorbească foarte mult. Nici nu am avut când să ne cunoaștem mai bine pentru că ea o stat puțin și apoi am plecat io. Nu plângea, da’ era tăcută și foarte slabă. Era suferindă sufletește și în tăt sensu’ cuvântului era pă nicăieri. Ea avea, săraca, și fata și soțu’ în situații grele. Pă Tomiță îl condamnaseră la moarte. Prăbușiri sufletești n-o avut, numa’ stătea așa liniștită. Era tare necăjită pentru fată, că nu știa unde îi. După ce am plecat io de la Miercurea-Ciuc, am auzit că s-o îmbolnăvit de TBC. Apoi ea o murit, că ei nu i-o aprobat spitalizarea. Că nu te spitaliza dacă nu îți aproba de la București. Io atâta am avut noroc, când m-am îmbolnăvit, că mi-o aprobat spitalizarea, că simțeam că nu mai am oase în mine.

Totuși, cât am stat io la Miercurea-Ciuc, o murit o femeie la noi în cameră. O avut ciroză, săraca. Ea dormea în patu’ al doilea, că erau paturi pă tri nivele, cum v-am spus. Era pă al doilea nivel. Săraca, nu mai era în toate mințile... Era numa’ o mânuță de femeie. Într-o noapte s-o cerut jos. Cineva, nu mai știu cine, o dat-o jos și o pus-o pă oliță. Dup-ai-a o ridicat-o și-o pus-o în pat. Imediat după ce o așezat-o în pat, o și murit. Dimineața o adus gardienii o ladă făcută

din niște scânduri adunate de pe-acolo, de prin curte. Era o cutie nu prea mare, că nici ea nu era ‘naltă. Parcă și acuma văd lada. O venit cu lada în celulă, o băgat-o pe femeie acolo și gata. Despre ea nu îmi mai aduc aminte prea multe lucruri, decât că era din Orăștie. Nu mai știu nici cum o chema, nici de ce o fost arestată. Are o fată care îi avocată aicia-n Cluj. Numa’ femeia asta o murit prin celulele pe unde am trecut io, în zece ani cât am fost închisă.

Cu paza noastră, să ocupau și aici tăt gardiencele. Era o gardiancă pă care noi am botezat-o Gioconda. Nu știam cum o cheamă și de aia i-am spus Gioconda. Acuma, chiar dacă am fi știut noi cum le cheamă, nu le ziceam pă nume. Le botezam pă fiecare ca să nu-și dea seama că vorbim de ele dacă ascultau la ușă. Așa că dacă auzeau că vorbim de Gioconda și ne întrebau cine îi, noi spuneam că discutăm de o carte. Gioconda era micuță și nu era tare frumoasă, da’ era mai tolerantă. Nu să țânea de noi că nu face aia, nu face aia. Mai închidea ochii. Aia era mai drăguță cu noi, aia mă mai scotea să mai fac câte ceva. Tare drăguță era! Totdeauna, așa mă bucuram când mă scotea să adun vasele. Gamelele tăte erau pă coridoare. Io aveam păru’ natural și zăcea către mine: *Hai, creațo, și adună vasele!* Așa bine îmi părea când mă scotea afară să adun vasele. Așa mai ieșam din celulă... Ne mai scotea și să lustruim cimentu’ de pă coridoare. Că să spăla și pă urmă îl lustruiam, cu cârpe. Așa bine ne părea că ne mai scotea afară. Mai luam aer, mai era și altă lume afară. Nu numa’ pă mine mă scotea la lucru, mai erau și din alte celule. Da’ din celula noastră, io eram mai tânără. Apoi când era ea de servici, mai puteam și noi învăța, mai puteam scrie, mai puteam vorbi. Eram mai lejere, nu trăbuia să stăm tăt cu ochii pă ușă că: *Oare ne pândește?* Nu aveam probleme. Mai era o asistentă medicală, la Miercurea-Ciuc, care făcea injecții și știu că venea în fiecare zi, dacă era cineva bolnav. Era de loc din Miercurea-Ciuc și vinea de ne făcea injecții, sau întreba cine are nevoie de ceva. Avea și ea grijă de noi. Pentru alte gardience, o fost și porecle mai urâte. Nu erau cuvinte murdare, însă nu le mai țâu minte pă toate. Da’ nume așa frumoase ca Gioconda, nu am mai pus. La unele le spuneam scorpii sau alte cuvinte din astea, că erau rele.

Apoi în '58, nu la multă vreme după ce am ajuns la Miercurea-Ciuc, m-o adus la Cluj pentru a fi martor în procesul lui' Gheorghe Șușman și al părintelui Ieronim Șușman. Era vară și știu că erau flori pă câmp. Că Miliția o venit cu un jip de ăsta după mine și ne-am oprit undeva pă câmp ca să mănânce. Io n-am mâncat deși aveam mâncare dată de la Miercurea-Ciuc. Aveam ce ne dădea nouă, pâine și slănină. Altceva ce să ne deie? Asta era mâncarea de drum a deținutului. Da' io nu am mâncat. Am ieșit afară din mașină, că m-o lăsat, și mi-am rupt câteva flori de pă marginea drumului. Nu aveam cătușe pă mâini. Iooi, ce frumos era câmpu'...

Cum a fost ca martor la procesul fraților Ieronim și Gheorghe Șușman?

Când am ajuns în Cluj, nu m-o dus direct la proces. Prima dată am stat în penitenciaru' Securității din Cluj. Atunci sediul Securității aici la Cluj era pă actuala stradă a Republicii unde îi Palatul Copiilor. M-o băgat într-o celulă de la subsol cu patru paturi. Două erau suprapuse și două simple. Am nimerit în aceeași celulă cu Lia Lazăr³⁰. O mai fost cu noi o legionară, o chema Dina Teclaru. Ea nu era clujeancă, da' făcuse Facultatea de Matematică la Cluj și era profesoară. Acuma îi în Focșani. Când o arestat-o, Dina avea doi copii mici. Și ea era tăt o martoră la procesu' părintelui Ieronim. Pă ea o arestat-o pentru că o publicat în ziare legionare și pentru o scrisoare trimisă lui Leon Șușman, fratele părintelui Ieronim. Io numa' după aia am aflat povestea ei, atuncia nu știam că îi martor în același proces ca și mine. Ea nu era ca mine, că io am povestit, nu am ținut secret că di ce is acolo. Era mai tăcută, era și bolnavă, avea conjunctivită. Io m-am apropiat tare de Lia, apoi ea mi-o fost prietenă și după ce m-am eliberat. Ooo, Liuța atâta mi-o povestit... Povestea că tată-so o fost prieten cu Petru Groza, când ăsta o fost închis, că i-o dus plapumă și mâncare la pușcărie. Lia o fost condamnată la doi ani de închisoare, da' mi să pare că i-o făcut numa' aici la Cluj. No, și după ce m-am eliberat, mi-o fost cea mai bună prietenă.

La Securitatea din Cluj nu ne-o anchetat, nu eram pentru anchetă, numa' pentru a depune mărturie la proces. Îi adevărat că o venit la mine Gruia, un anchetator de Securitate, da' o venit din curiozitate, să mă vadă, că el nu m-o cunoscut. Și șefu' Securității de la Oradea, în '54 când m-o prins, o venit să mă vadă și o zis că are toată admirația pentru mine, că am avut curaju' să stau fugită pă munte atâția ani. Da' Gruia, ăsta din Cluj, mă lua păstă picior, era așa flegmatic cu mine. Mă tăt întreba: *Ce am crezut, că vin americanii? Ce am crezut, că răsturnăm lumea?* Știu că și io m-am luat în gură cu el, că nu mă temeam de el, că nu mă putea ancheta. Numa' mă întreba de Șușmani, că spunea că o umblat după noi și tăt nu ne-o prins. Își amintea cum ne-o scăpat de aicea din Dealu' Botii și m-o întrebat cum am scăpat. Discuția asta, că numa' o dată o venit la mine, am avut-o în celulă de față cu Lia și cu Dina, nu m-o chemat la el în birou. După ce m-am eliberat, l-am căutat și ăia o răs: *O, de când nu mai fi Gruia aici!* Îl arestaseră și pă el. Tăt Gruia mi-o spus, atunci în '58, că m-o adus la Cluj pentru a fi martor în procesu' lu' Gheorghe și Ieronim Șușman. Până ce mi-o spus el, nu am știut că di ce is la Cluj, că nu mi-o spus nimeni. Nu m-am temut nici când am aflat, nu-mi mai era frică de ei nici dacă ziceau să pun capu' la tăietor. Nu mă mai lăsam la ei...

Din beciurile Securității clujene, unde n-am stat numa' vreo două săptămâni, m-o dus în niște celule care erau pă la Tribunalul Militar din Cluj. O urmat imediat procesu'. Celula în care m-o băgat pă mine cred că era în aceeași clădire cu Tribunalu', că, atunci când m-o dus la proces, nu am ieșit afară. Am mers pă un coridor și numa' m-am trezit în sala de judecată. Era o sală mare. Era și public, nu știu cât, că nu te lăsa să te uiți în sală, să nu-ți faci semne. Da' înainte de a ajunge în sala de judecată, când o venit după mine în celulă, o zâs *că să am grijă ce vorbesc*. M-o avertizat, credeau că o să zâc tăt ce-mi cer ei. N-o fost așa, că nu aveau ce să-mi facă, nu-mi puteau da' pedeapsă mai mare. Io eram îmbrăcată în haine de pușcărie, cu zeghie, nu mă putea duce în haine civile, că eram condamnată. În sala de judecată m-o dus la boxa unde era părintele Ieronim și frate-so,

Gheorghe. Ei erau îmbrăcați civil, că nu erau condamnați. Erau în haine obișnuite. Că numa' atunci te îmbracă în haine de pușcăriaș când te duc la penitenciar, după ce ești condamnat. Pă Ieronim îl mai arestaseră, tăt așa în etape, nu definitiv. Îl tăt arestau și iară îi dădeau drumu'. M-o întreat dacă-i cunosc. Am zâs că da, deși pă părintele nu l-am văzut niciodată, numa' pă Gheorghe. De părintele știam numa' că o stat mult la mătușa mea. Îmi povestea mătușa de el. Zicea că *mai au un frate teolog și stă pă aicea*. Ei din '46 stăteau la părinții lu' Mihai, Leon, Gheorghe și cu Ieronim. După care m-o dus la o masă unde să-jură și m-o întreat dacă recunosc că i-am văzut în '49 pă Leon și pă Gheorghe. Le-am spus că recunosc. Tăt așa am recunoscut că le-am dus mâncare. Probabil că le-o fi spus Gheorghe că i-am alimentat și io, că altcineva nu avea cine. El știa că io îs arestată și că nu mai au ce-mi face. Poate că o spus și socru-meu că le-am dus mâncare, că pă el lo arestat și apoi ce bătaie o mâncat... Doară spunea părintele Ieronim, după '90, că odată era și el la Securitate, înainte să-i prindă pă frații lui, și numa' răsuna beciul așa striga bătrănu', socru-meu. M-o mai întreat dacă am văzut armament la ei, da' aici am zâs că nu am văzut pentru că nu aveau ce să-mi facă. Ar fi trebuit să zic că am văzut un tun. Că eram în stare să le spun și asta. Ei sigur că aveau armament. Păi da' cum să fie un partizan fără armă? Io văzusem la Leon un pistol automat. Însă Leon nu o mai ajuns la Tribunal că pă el lo împușcat în gât când lo prins. Erau numa' Gheorghe și Ieronim. Gheorghe era un bărbat solid, era un om foarte puternic. În zece ani să mai schimbase și el. Io, ultima dată, îl văzusem în '49, când le-am dus de câteva ori mâncare. La anchetă, cred că-l și bătuseră, că pă bărbați îi bătea rău. Atâta o fost participarea mea la proces. Imediat după ce am depus mărturia, o venit doi gardieni, care mă și duseseră în sala de judecată și m-o dus înapoi în celulă. Nu m-o mai lăsat ei pă mine să văd cum merge procesu'.

Cât am fost pentru proces la Cluj, nu știu sigur dacă la Securitate sau la Tribunal, m-am întâlnit cu câteva fete arestate pentru Leon și Gheorghe Șuşman, da' și cu fete care o fost în relație cu cei din grupu' nostru, cu Todor și Visalon. Erau niște țărănci tinere, tăte era țărănci. Și să știți că suportau destul de bine situația, nu erau supărate. Mi-o rămas în minte Leontina Moldovan și cu Anica. Ele o fost amândouă

prietenele lui Todor. Nu erau din Răchițele, ci de pă la Brăișor. Că după ce ne-am despărțit, băieții s-o dus de pă la Răchițele, unde erau tare urmăriți, spre Brăișor. Leontina era o fată înaltă, blondă și cu părul lung. Anuța era mai brunetică, da' era și ea drăguță. Eu nu le cunoscusem pă ele dinainte. Mi-o spus că is pentru Șușmani și le-am spus că io am fost cu ei pă munte. De mine știau după nume că auziseră dinainte. De fapt, tăte satele de pă la Huedin și din zona Beiușului știau de mine. Le-am întrebat de băieți, de Todor și Visalon: *Pă unde o fost, ce-o făcut din '52, când ne-am despărțit?* Mi-o spus că i-o alimentat și cum o pierit atunci în '58. Ele știau ce s-o întâmplat, că fuseseră în legătură cu ei în ultima perioadă, de aia le-o și arestat în '58. Nu am fost surprinsă de sfârșitu' lor, că am știut că ei nu să dau, nu să predau. Nu ne-am fi predat niciunu', că nu vroiam să ne mai chinuie ei.

Cu Leontina și cu Anuța, ne-am bucurat că ne-am întâlnit. Pentru noi era o bucurie și dacă ne întâlneam cu una de prin cine știe ce capăt de țară. Acolo, la pușcărie, nu o fost certuri între noi. Tăte ne ajutam și ne consolam când eram în dificultate. O fost o adevărată frăție. Cu atât mai mare o fost plăcerea să le întâlnesc pă fetele ăstea cu care aveam în multe privințe un trecut comun. Că ele o fost apropiate de băieții lui Șușman, mai ales de Todor. Nu le-am întrebat io până unde a mers relația lor cu Todor, că nu puteam intra în amănunte de astea. Nici nu era nevoie că știam io "marfa". Pentru că Todor era o „lichea". Știam io ce vorbeau și când veneau din sat, în anii în care am fost împreună partizani. Nu să ferea de mine. Zăceau că o fost acolo, că o fost acolo. Într-o sară merea la una', într-o sară merea la alta. ăsta era mai ales Todor, că Visalon era mai tăcut, mai moale, mai altfel. Avea și el o prietenă, nu-i mai țau minte numele, da' știu că era din Răchițele. În rest, tăte credeau că s-or mărita cu Todor. Fiecare în parte nădăjduia că va fi nevasta lui. Și Jenica, fata lui Han, o crezut că să va mărita cu Todor. Acuma chiar tăte nu să putea mărita cu el, nici nu cred că i-o promis el la vreuna că să căsătorește cu ea. Ele totuși sperau...

După ce am terminat cu procesul, m-o dus din nou în celula aia de la Tribunal. Eram vreo 13 persoane. Am mai stat vreo lună jumate-două și apoi m-am îmbolnăvit. M-am îmbolnăvit că era o celulă mică și cu paturi suprapuse. Era tare mică și aveam o vizetă mare și sara nu aveam

unde mă ascunde ca să dorm un pic, că îmi era tare somn. Ne supraveghea încontinuu, iar de dimineața de la cinci până seara la 10 nu puteam rezista, că mă lua somnu'. Și atunci, ca să pot să mai dorm un pic în plus, mă băgam sub pat, să nu mă vadă. Așa am făcut în mai multe seri și cum era rece, că era ciment, am răcit. O început să mă doară și să mă împungă spatele. Apoi m-o luat tusa. Simțeam că mi-i frig și, oai, mă gândeam, ce bine ar fi să am o vană și să mă bag în apă caldă... Așa frisoane aveam... Și vroiam să dorm, că-mi era somn. Atuncea o început să mă doară spatele și să am junghiuri. Nu m-am gândit atunci ce ar putea fi.

Bolnavă cum eram, fără să mă trateze deloc, m-o dus înapoi la Miercurea-Ciuc. M-o băgat în aceeași celulă din care am plecat când am venit la Cluj. Boala mi s-o agravat, că am ajuns de nu mai puteam mânca, nu puteam să stau sus și nici să mă scol. Nimic nu mai puteam face. Și doctoru' mă învelea în cearceafuri ude și îmi dădea aspirină. Erau fără efect. Mă omora cu zile. Doctoru' era tânăr, era îmbrăcat în haine militare, da' nu mai țâu minte ce fel de om era. Pă urmă, v-am spus că aveam patu' la nivelul trei, mi-o făcut loc jos, că nu am mai putut să mă urc. Într-o zi, când m-am ridicat un pic, am făcut un abces pulmonar. Din cauza frigului și a răcelii, s-o făcut o bubă pă plămâni și aia s-o spart. Numa' am simțit că să mișcă apă în mine. Dacă îmi mișcam corpu' parcă aveam o sticlă cu apă în mine. O venit doctoru' și i-am spus: *Domnu' doctor, io am apă în mine*. M-o întrebat așa repezit: *De unde știi? D-apoi aud!* Abia atuncea o început să îmi facă streptomicină, injecții. Injecțiile mi le-o făcut asistenta, una sara și una dimineața. Doctoru' nu prea venea către mine. După injecțiile ăstea am început să vomit puroi, câte un kilogram o dată. Îmi țâneau fetele și câteodată asistenta o tăviță din aia și acolo vomam. Până atunci și tratamentu' ăla de formă mi-l făcuse în celulă, nu m-o dus la infirmerie. Mâncare, pentru că nu îmi pusese încă diagnosticu', era ca la toată lumea. De fapt nici nu avea rost să-mi deie mâncare pentru că nu puteam mânca, numa' mai ciuguleam.

Ce era mai dureros era că aveam o febră foarte mare și cum închideam ochii începeam să delirez și nimeni nu mai putea dormi în cameră de mine. Nu știu ce vorbeam, numa' fetele îmi spuneau dimineața. Io atâta mă chinuiam să nu dorm, că să nu deranjez fetele... Patruzeci

aveam febră. Erau și ele săracele chinuite și io. Asta o fost mai mult, că le supăram pă colege. Câte una să mai văita. Îi spuneau la asistentă sau la doctor că *ele nu pot să se odihnească și ziceau să mă puie separat în altă celulă sau să mă ducă la spital*. Acuma io nu cred că făceau treaba asta cu răutate, numa' că vroiau și ele să mă ducă la un doctor, să mă poată salva. Își dădeau seama că nu-i o soluție să mă țină acolo. Mie sigur că îmi cădea greu că nu le las să doarmă. Am căutat atunci să nu dorm. Cunoștința nu mi-am pierdut-o, da' eram slăbită tare. De aia îmi pare rău pentru Sisi Cristea, care atunci era asistentă, iar acuma îi doctoriță, că o spus la *Memorialul Durerii*, că *o îngrijit-o pă Maria Plop când o fost bolnavă*. M-am gândit atunci: *Ai îngrijit-o pă Maria... așa cum m-ai îngrijit pă mine...* Acuma îi măritată, are alt nume. Sigur că nu avea ce să îngrijească, pentru că eram căzută la pat, nu mâncam nimic, nu făceam nimic, da' trebuie să fim drepti.

La Miercurea-Ciuc, deși vedeau că-s tăt mai rău m-o ținut mai multe săptămâni. Într-un târziu s-o hotărât și doctoru' închisorii să facă demersuri la București, pentru a-mi aproba spitalizarea. Am fost norocoasă că mi-o aprobat, pentru că eram la capătul puterilor. Apoi, pă la sfârșitul anului '58, m-o dus la Văcărești, că acolo era o închisoare spital. Nu mă mai mișcam, nu mai puteam umbla. M-o pus într-o pătură și așa m-o scos din celulă. Până la Văcărești nu m-o transportat cu salvarea, probabil că era prea mult pentru o „bandită” ca mine. M-o dus cu o mașină de-a lor, tot cu un fel de Aro. M-o pus acolo pă un scaun, d-apoi io nu puteam să stau nici în șezut. Eram ca fără oase. Picioarele erau mai subțiri ca mâna. Atât că mai puteam vorbi... Eram foarte slabă, numa' piele și os. În trei luni de zile, cât am stat la Cluj și apoi la Miercurea-Ciuc, am slăbit 21 de kilograme. D-aia mă mir că mai trăiesc și sunt cum sunt. Numa' o putere Dumnezeiască o căzut asupra mea. Atâta că am fost întotdeauna foarte optimistă, am avut o fire mai tare...

Ne-ai spus că la Miercurea Ciuc nu vi s-a aplicat un tratament corespunzător, care a fost situația la Văcărești?

Când am ajuns la Văcărești, m-o băgat în celula unde mor oamenii... Apoi m-o dus într-o celulă cu două paturi, undeva la demisol. Nu era

mare, era micuță. Patu' era din ciment și peste el era o saltea și perină, da' frig nu mi-o fost că era căldură înăuntru. Deosebirea față de o celulă obișnuită era că avea înăuntru WC, da' fără paravan. Aici am scăpat de tinetă. WC-ul era la capătul patului, sub geam. Geamu' nu era mare, era ca la demisol. Chiuvetă de spălat nu era. În mijlocul celei era o masă micuță de ciment, pă care aveam o cană pentru apă. Pă jos era tăt ciment. Ușa la intrare era tăt ca la pușcărie, cu zăvor și cu vizetă.

Norocu' meu o fost că am dat păstă doi doctori buni. So ocupat de mine doctorii Popescu și Niculescu. Foarte cumsecade o fost medicii ăștia. Erau mai în vârstă amândoi și erau îmbrăcați civil. M-o îngrijit bine și mi-o dat medicamente. Vorbeau frumos cu mine, nu țăpau. Nu mi să adresau cu „tu” ci cu „dumneavoastră”. Aici nici nu mai eram îmbrăcată în haine de pușcăriaș, că promisem un halat de spital, colorat da' nu mai știu, albastru sau bordo. Doctorii îmi făceau control de câteva ori pă săptămână și veneau la mine de câte ori îi chemam. Îi anunțam prin santinela care era la ușa celei. Nu mai țân minte ce diagnostic mi-o pus, da' atuncea nu am avut TBC, am avut o răceală puternică. Numa' după ce am venit acasă din închisoare am făcut TBC, sau atunci mi l-o descoperit. Răceala asta o fost la plămănu' stâng, la lobu' inferior. Când m-am eliberat am făcut complicații la lobu' superior, am făcut cavitate și am dat în TBC. Ca tratament, îmi dădeau ceva loțiune tonică. Era tare rea, alți bolnavi nu o beau. Io tăt am băut, tăt am băut. Aia era pentru poftă de mâncare. Îmi mai dădeau niște tablete care să numeau PAS, erau ca alunele și luam câte 30 într-o zi. Mai primeam 5-6 Hidrazide, după câte kilograme aveam. Hidrazida reface țesutu' plămânului. Am mai luat și ACTH care mă ajuta să nu am nevoie de mâncare sărată. Mi-o făcut și injecții cu vitamine B1 și B6.

Așa mă durea corpu' și mâinile, că nu puteam nici să mă acopăr cu pătura. Am fost copleșită de puroi în tăt corpu' nu numa' la plămâni. Mi-o intrat și pă sub piele. Din cauza puroiului, mă dureau și mâinile. Mi s-o deformat unghiile și nu puteam să trag nici cearceafu' pă mine, să storc o batistă sau să stau în genunchi. Nu puteam... Să uita doctoru' la mâinile mele, cum mi să bombaseră unghiile și mi le freca. Și atunci io am zâs: *Domnu' doctor, dați-mi niște alifie, sau ceva să mă*

ung pă mâini că nu mai pot. Lasă că îți dau io altceva mai bun – mi-o răspuns el. Și mi-o făcut tri serii de B-uri, B1 și B6 și m-am mai liniștit. Până atunci, nu puteam să fac nimic cu mâinile.

După ce mi-o făcut tratamentu' ăsta, la două-trei luni am început să mă simt mai bine. Da' puroi tăt dădeam afară la vomat. Că și după ce am ajuns la Văcărești, am continuat să dau afară puroi, că eram plină. Pentru a da mai mult afară, mă întorceam pă o parte și pă alta. Când mă întorceam pă partea stângă, simțeam cum să duce încolo, când mă întorceam pă cealaltă parte, simțeam cum să duce dincolo.

Acum, mâncarea era un pic mai multă și mai bună. Pă zi primeam 750 de grame de pâine. Nouă cel puțin, la bolnavii de plămâni, ne dădea rație mai mare de mâncare. Apoi io mă sculam dimineața și pâinea care rămânea de seara o mâncam cu apă. Io știam că aia-i rația unui bolnav ca să să facă bine și mă străduiam să o mănânc. Mă sculam dimineața la șase și apa era pă post de ceai. Pă la ora șapte eram gata, când venea ailaltă pâine. Meniu' zilnic era și el mai consistent. Dimineața ne dădea ceva cafea cu lapte, ceva margarină sau unt și marmeladă. Era o bucatică mică, un cubuleț. Tăt dimineața ne mai dădea ceai, îl aducea în gamelă, cum să întâmpla și cu laptele cu cafea. La amiază ne dădea de multe ori și arpacaș sau fasole, depinde... Seara primeam mai mult ciorbe, sau ceva mâncăruri scăzute. Mâncarea și apa ne-o dădea tăt pă vizetă, nu pă ușă. Acolo, cel care ne dădea mâncarea nu avea nici cheile să deschidă ușa. Nici n-avea de ce să o deschidă dacă aveau WC-ul înăuntru. Dacă erai la regim alimentar special, cum am fost și io, îți făceau mâncarea așa cum aveai voie să o mănânci. Îți dădeau la regim sărat sau nesărat. Da io, indiferent cum era, când vedeam mâncarea așa grețuri aveam... Îmi venea să mă întorc cu spatele, să nu o văd. Cu tăte astea, mâncam tăt ce-mi dădeau ca să mă fac bine. Puneam gamela pă pat, luam două-tri linguri de mâncare, beam apă și mă duceam la geam unde inspiram aer curat până îmi trecea greața. După aia iară mă duceam la gamelă și iară la geam până mâncam tăt. Îmi umpleam stomacu' ca și o gâscă.

Pă mine m-o ajutat foarte mult un vis. Io tăt timpu' m-am rugat, că la noi în casă credința o fost foarte importantă. Cam la o lună după ce am ajuns la Văcărești, într-o noapte am visat cu Maica Sfântă și cu Isus,

erau așa în formă de icoane. Cum aveam patu' pă colț, Iisus era la capu' meu și Maica Sfântă era în lateral. Și atunci când m-am trezit am știu că io nu mor. Așa curaj mi-o dat visu' ăsta... Și am început să mănânc, să mănânc, să mănânc. Luam toate medicamentele. Că Dorina Dombrovski, colega de celulă, mai stătea de vorbă cu gardienii și îi spuneau că alți deținuți, care erau tăt bolnavi, nu luau loțiunea aia tonică pă care mi-o dădea și mie. Eu o beam toată.

În celulă am stat cu Dorina Dombrovski, fata generalului Dombrovski. Era bolnavă și ea, avea epilepsie. De asta o și băgat-o cu mine, ca atunci când are crize să-i pun o lingură în gură sau un căluș. După ce m-am mai întărit am și ajutat-o, că tăt făcea crize. Mă puneam pă pat și îi puneam mâna pă piept și îi băgam ceva în gură ca să nu-și înghită limba. Când o lua criza să făcea ca și o coardă, să încorda tare și arăta foarte rău. Io numa' o țineam și când își revenea era istovită. Avea către patruzeci și ceva de ani și suferea de boala asta de tânăra, înainte de arest. Atunci nu am întăbat-o de ce o fost arestată, da' am aflat după '90. O fost la *Memorialul Durerii* și o zăs că o fost arestată pentru ceva transport de arme sau că o ascuns niște arme. La ea venea tată-so la fiecare două săptămâni cu pachet. Îi aducea portocale, lămâi, banane, ciocolată. Mai măncam și io împreună cu ea. Pă tată-so nu l-am văzut, că să ducea ea să să întâlnească cu el, nu venea în celulă.

Când m-am mai pus pă picioare, o început să mă scoată și la plimbare. În primele trei luni, n-o putut fi vorba de așa ceva că nu mă puteam da jos din pat de slăbită ce eram. Mă mai ridicam numa' pă marginea patului. După tri luni, am ieșit afară. La ieșirea din spital, adică din închisoare, erau făcute niște cuști din ciment, cam de 20/20 sau 10/10. Ca înălțime aveau 2,5-3 metri. Nu aveam pă ce sta, nu erau bănci, era numa' ciment. Io nu mă plimbam, că stăteam jos, stăteam la aer. Gardianu' mă ducea acolo, mă închidea și gata. Ieșeam singură că nu mă scotea cu altcineva. Pă deasupra, pă cuștile alea din ciment era santinela. Umbla, ne supraveghea pă tăți. Să nu arunci ceva, să nu vorbești cu cineva.

Așa m-am chinuit io șase luni. Da' m-am refăcut bine că doctoru' o crezut că mă umflu'. Știu că o venit și s-o așezat pă pat lângă mine

și m-o apăsât pă frunte, păstă tăt, să vadă dacă nu-s umflată, dacă nu mă umflu. O fost și lupta mea că am făcut eforturi să mănânc și am luat tăte medicamentele, n-am aruncat nimic deși erau câte un pumn. Perioada asta, cât am fost bolnavă, o fost una dintre cele mai grele din viața mea. Spun asta deși io am avut multe pietre de încercare. Mă gândeam, cum eram bolnavă la Văcărești, că sunt precum un lemn putred, cum găseam mai demult prin pădure, care atunci când dădeam cu picioru' în el să făcea praf. Așa eram și io. Când vedeam că numa' puroi iese din mine, aveam impresia că îs ca un putregai de care nu mai îi nimic. Nu mai eram om. Eram ca un lemn putred. Numa' atăta că mai suflam, nici nu mai puteam să gândesc. Mare îi puterea lui Dumnezeu că am ajuns la vârsta asta, după cele prin care am trecut... I-am mulțumit și îi mulțumesc la Dumnezeu și acuma că m-o ajutat. Și când ies pă ușă și când mă duc pă drum și îs în mașină, oriunde aș fi, îi mulțumesc lui Dumnezeu că mi-o dat putere și m-o ajutat de am dus Crucea asta așa de grea. Nu mă refer numa' la îmbolnăvire ci la o bună parte din viața mea. Vă spun, totdeauna i-am mulțumit lui Dumnezeu că m-o ales pă mine să trec prin experiențele ăstea și nu pă un alt frate. Dacă m-ar fi întrebat cineva: *Vrei să dai suferința la alt frate?*, aș fi zis că nu.

M-o ajutat Dumnezeu și, după șase luni, am părăsit închisoarea-spital de la Văcărești. M-o băgat într-o mașină și m-o dus prin Jilava și am mai stat un pic în bărcile alea. Apoi m-o dus la Miercurea-Ciuc. M-am întors bucuroasă la colege. Mă simțeam bine și mă îngrășasem, aveam vreo 57 de kilograme. Mă îngrășasem bine. Totuși, cred că era o grăsimă nesănătoasă, mai mult din cauza medicamentelor, a tratamentului pă care mi l-o făcut la spital. Da' arătam bine. Fetele, că erau aceleași, nu mă mai recunoșteau. O fost fericite că m-am întors, ne-am îmbrățișat, ne-am pupat. M-o întrebat cum o fost. Apoi nu am stat mult cu ele, că pă urmă m-o dus iară. Și gardiencele s-o bucurat când m-o văzut că am venit sănătoasă. Ooo, Geocondița tare mult s-o bucurat... S-o bucurat și-o zis că-i foarte bine că am scăpat.

La puțin timp după ce am revenit la Miercurea-Ciuc, după aproximativ două-tri luni, m-au dus la Oradea. Asta o fost pă la sfârșitul anului 1959 sau în '60. Totuși cred că era toamna lu' '59, că iarna am

prins-o la Oradea. M-o dus cu o mașină, că numa' io am plecat de la Miercurea-Ciuc. Am aflat după aia că trebuia să particip la ceva proces. Atunci nu mi-o spus că unde mă duc. Niciodată nu-ți spuneau unde te duc. Te duceau și acolo vedeai unde ești. Despre drum nu îmi amintesc nimic pentru că mi s-a părut că am mers noaptea. Da'..., că sara o venit după mine, țâu minte. N-am apucat nici să-mi iau rămas bun de la fete. Așa să întâmpla întotdeauna când o luau pă una. Numa' vedeai că să deschide ușa și te strigă pă nume: *Bagaju' și repede afară!* Cel care venea după tine stătea în ușă și nu aveai ce să mai vorbești. Nu venea din timp să zică să-ți faci bagajele pentru ca apoi să vină să te ia.

Cum ați regăsit penitenciarul de la Oradea, după trei ani?

Vă spun, numa' întâi să lămuresc povestea cu procesu' pentru care m-o dus înapoi acolo, și care s-o dovedit a fi o greșală. Nu am participat la nici un proces și am rămas acolo la penitenciaru' din Oradea. Nu m-o mai chemat nimeni nicăieri și de data asta am rămas la Oradea până m-am eliberat. Am stat până în '64, până în iunie. M-o băgat în aceeași celulă unde am fost înainte. În celula de unde am plecat în 1956, că numa' aia era pentru femei deținute politic. Da' nu m-am mai întâlnit cu fetele cu care am fost prima dată. Erau altele acum pentru că atuncia, după revoluția din Ungaria, ne-o dus imediat și ne-o imprăștiat în toate părțile. Acuma am întâlnit altă lume, eram cam 28 în celulă. Multe dintre ele aveau condamnări mici și erau de puțină vreme arestate și atuncia o trebuit să fiu io șefă de cameră. Nimeni nu vroia să fie șefă de cameră. O zâs să fiu eu că îs mai îndrăzneată. Ca șefă de cameră, trebuia să bați în ușă dacă să întâmplă ceva, dacă îi bolnav cineva. Apoi nu toate aveau curajul ăsta...

Mă simțeam bine când m-o dus la Oradea, eram sănătoasă. Cu toate astea aveam mâncare la regim pentru TBC. Când m-o mutat, mi-o dus și fișa de sănătate în care să spunea ce boală am și de ce medicamente și regim alimentar trebuie să beneficiaz. Așa am rămas cu porție mai mare de pâine, o jumătate de kilogram, sau 750 de grame. La fel mâncarea era mai consistentă era mai grasă un picuț. Dimineața îmi dădea un pic de margarină, un pic de marmeladă și

lapte fiert cu cafea. Era cafea cu un pic de lapte fiert. Să nu vă închipuiți că era cacauă, că n-o văzut nimeni așa ceva în pușcărie. Da' cafeaua nu era naturală, era un surogat. Îmi dădea pireu de cartofi și alte mâncăruri, d-apoi io nu puteam mânca tot și mai dădeam și la altele. În pireu mai era și carne de aia congelată. Iooi, rea era carnea aia congelată! În orice caz nu eram în situația în care să mă invidieze cineva că primeam puțin altfel de mâncare. Fetele erau fericite că nu îs nevoite să mănânce ca și mine la regim.

Și-apoi aici la Oradea, a doua oară, am învățat foarte mult. Mai făcusem io treaba asta și prima dată la Oradea, la Mislea, la Miercurea-Ciuc, că peste tăt erau femeii culte, da' nu ca acum. Am zâs că eu vreau să învăț foarte mult. Le-am rugat să mă învețe, și tăt ce văd că nu fac bine să-mi spună, că nu mă supăr. Aveam o colegă maghiară, o chema Murășan Iren și era căsătorită cu un român. Ea ne povestea cărți citite sau filme, dar și văzute și nevăzute. Mai completa filmu' sau cartea din imaginație, numa' ca să ne petrecem timpu' cu ceva. Mai adăuga, le mai lungăa. Ce era să facem până la ora 10 sara, când era stingerea? Iren ne povestea în fiecare seară și povestea foarte bine. Pă urmă mai învățam poezii, învățam matematică, învățam istorie. Scriam pă săpun, scriam pă cârpe, pă gamele, de fapt pă fundu' de la gamelă. Când veniți altădată, vă fac o demonstrație și vă arăt cum scriam pă săpun. Fac eu un săpun și cu un ac să vedeți ce frumos să scrie. Că și în închisoare luam o bucată de săpun, cam de 10/10 cm, care să fie netedă. Apoi cu un ac sau cu o sârmuliță scriam mărunț, mărunț, cu litere de tipar. În felu' ăsta scriam foarte mult. Pă o bucată de aia de săpun scriam și două strofe dintr-o poezie. Scriam o lecție sau cuvinte în limba franceză. Mă mir de multe ori și acumă cum țineam minte tăt. Citeam seara ce am scris pă săpun și dimineața tăt știam. Doară ce scriam o dată pă săpun învățam și apoi trebuia să ștergem. Udam săpunu' și iară îl lustruiam. Io m-am apucat foarte serios să învăț limba franceză. Ajunsesem să vorbesc foarte bine franțuzește. Am început cu povestea lu' *Albă ca Zăpada*. Am învățat-o și am scris-o în franceză. După aia am început să vorbesc în franceză și să traduc ce vorbesc. De scris nu am învățat la fel de bine ca și să vorbesc. Franceză am învățat cu o profesoară de franceză. Aveam profesoare de tâte materiile. Mai făceam

și geografie. Luam o cârpă mare neagră și scriam pă ea cu săpun. Făceam continentele, țările... Mai făceam matematică. Geografia și matematica o predă o singură persoană, era o învățătoare de la Satu-Mare. Alte fete învățau engleză sau germană. Aveam două săsoaice, erau cumnate, și ele predau limba germană pentru care vroiau să știe germană. Numele lor nu-l mai rețin că erau nemțești și erau greu de reținut. Io am vrut să învăț și maghiara. Da' nu am putut că îi tare grea limba maghiară și mi-o părut rău. Am rămas cu franceza că îi mai ușoară. Multă lume o ieșit de la închisoare cu limbi străine bine învățate. O fost țărani care o învățat engleză, germană și franceză. Cu ce era să ne omorâm timpu'? Unele predau, altele învățau. Era o ocupație. Altceva nu ne dădeau nimica de făcut, cel puțin până după '62, și ne plictiseam, eram dornice să știm, să cunoaștem.

V-am spus că scriam și pă gamelă. Făceam rost de praf de humă. Dacă ne dădea cineva un păhărel de humă aveam foarte mult timp. Și-atuncea udam prafu' ăsta de humă îl întindeam pă fundu' de la gamelă și îl lăsam să să uște. Apoi cu un ac sau cu sârmă zgâriam huma uscată și în felu' ăsta scriam. De ac și de sârmă mai puteam face rost. Le mai găseam și când ieșeam la plimbare prin curte. Ne mai foloseam și de vreun băț ascuțit, că și ăla era bun să zgârii. Făceam noi lucrurile astea, da' trebuia să ne ferim să nu ne prindă. Dacă ne găseau că scriem, ne pedepseau. Norocu' o fost că nu ne-o prins că ne feream. Scriam și învățam când știam că-i cineva pă sală, mai indulgent și nu ne urmărește așa amănunțit.

Pă urmă, la Oradea, m-o pus și pă mine la lucru, la împletit de coșuri și dimigene. Asta o fost de prin '62, că atuncea mi-o comutat pedeapsa de la muncă silnică pă viață la 25 de ani. Altfel nu mă puteau scoate la lucru, însă io de treaba asta nu am știut numa' când m-am eliberat. Atelieru' unde lucram era în curte, în incinta închisorii. Împletitura o făceam din nuiiele fierte și din năilon. Dimigenele le mai împleteam cu năilon și aveau o capacitate de de 3kg și de 5 kg. Coșurile pă care le făceam noi erau pentru gunoi în birouri. Programu' de lucru era greu, că ne ducea dimineața, la amiază era masa, și apoi iară până seara. Ca să mâncăm, la prânz ne ducea în celulă. Da' munca asta o făceam numa' noi femeile. Era

numa' un bărbat, maistru', și încă o femeie care ne arătau cum să facem. Nu mai țau minte câte lucram în atelieru' ăla, da' știu că io nu puteam să-mi fac norma. Aveam o normă mare și nu puteam să lucru ca altele care erau mai tinere, mai ales că fusesem și bolnavă. În plus, nici nu știam să fac prea bine împletitura aia pentru că nu aveam experiență suficientă. Pedepsa, pentru neîmplinirea normei, era că nu-ți dădea dreptu' să primești pachet și aveai o mâncare mai slabă. Dacă îți făceai norma la coșuri, îți dădeau mâncare de muncitori, adică era mai consistentă și cu mai multă pâine. Dacă nu lucrai cât așteptau ei, îți dădea numa' un sfert de pâine. Era o fată de aicea din Cluj, Leontina, era mai tânără și era arestată pentru că era iehovistă. Numele ei complet era Mircean Leontina și avea bărbătu' condamnat pă viață. Ea și cu încă una erau singurele care își făceau planu'. Pentru asta primeau în fiecare lună pachet și aveau amenajată separat o celulă cu masă, cu față de masă și scaune. Erau aranjate frumos acolo. Leontina, care știa că îs de pă aici de pă la Cluj, îmi mai trimetea câte ceva și mie din pachetu' ei, din ce primea, slănină, zahăr... După ce ne-am eliberat, amândouă am lucrat la tricotaje, la Someșu', aici în Cluj. Însă, prima dată, ne-am întâlnit la spital. Avea pă tată-so la spital și o vinit la el și m-o găsât și pă mine la spital. Pă urmă, că io am început iară' să slăbesc, nu am mai împletit coșuri. Nu am stat mai mult de o lună la împletit de coșuri, că apoi m-o dus la cusut.

Într-o zi o venit maioru' administrativ, ăla care mi-o dat apă atunci când ne-o comunicat sentința în '55, și o zâs: *Cine vrea să coasă? Că sunt de cusut niște costume naționale pentru un grup artistic.* Și am zâs: *Io cos.* Îmi convenea, că atunci puteam sta toată ziua în pat. O zâs, maioru ăsta, că pune un bec în celulă, deasupra patului, numa' să stau tăta ziua în pat și să cos. Mi-o mai promis că îmi dă și scrisoare să pot scrie acasă. Atuncea m-am apucat de cusut. Trebuia să fac porturi populare pentru șase perechi, băieți și fete. Cusătura am făcut-o cu mătase și pă stofă neagră. Poalele pentru fete le-am cusut în partea de jos, iar pentru bărbați am cusut cămăși tăt așa la mâneci și pă jos. Treaba asta mi-o luat cam un an. N-o fost

o perioadă rea, că stăteam în pat și coseam. Restu' fetelor care mai rămâneau prin celula nu aveau voie, săracele, să steie în pat.

Am cusut și pă urmă iară am început să mă simt mai rău, m-am îmbolnăvit. Am slăbit, am ajuns iară ca degetu'. Nu știu cum de m-am îmbolnăvit că nu m-am răcit, însă am făcut o pată pă lobu' superior de la plămânu' stâng. Sigur că diagnosticu' ăsta l-am aflat abia după ce m-am eliberat, când mi-am făcut radiografie, că în închisoare nu să putea. Cum să zăc, nu eram chiar așa bolnavă să nu mă pot scula, da' nu mai puteam mânca, nu puteam dormi, transpiram, eram tăt obosită. Tratament, oricum nu mi-o mai făcut deloc, am dus, cum să spune, boala pă picioare, până am ieșit din pușcărie. De fapt, după ce m-am îmbolnăvit iar, nici nu o mai fost mult până când m-o eliberat. Un an cred că o mai durat. Slăbisem iară destul de tare. Vă arăt eu pozele să vedeți cum arătam când am ieșit, cât eram de slabă. Că mi-am făcut imediat poze, la vreo patru zile după ce am ieșit, că avea frate-meu un aparat de fotografiat și mi-o făcut poze. Am slăbit și pentru că știam acumă că ne eliberăm. Nu mai puteai dormi, nu mai puteai mânca, nu mai puteai ... Era gându' că te întorci acasă. Mă gândeam ce voi face, unde oi merge, cum a fi. Io doream să fac școală mai departe. Ăsta o fost gându' meu că ies afară și mă apuc de școală. Apoi planurile s-o modificat și m-am internat în spital.

În perioada asta nu am mai primit vizite, numa' pachet. De fapt o fost mama prin '60-'61, da' n-o lăsat-o să mă vadă. O venit atunci mama cu fratele meu, Iosif, da' nu m-o chemat la poartă să îi văd. Le-o luat numa' pachetu'. Pă mama nu am văzut-o cât am fost la închisoare. În afară de soră-mea, Samfira, care o venit la mine înainte, n-am mai văzut pă nimeni din familie.

PLECATĂ DIN „ROMÂNIA DOMNILOR”, ÎNTOARSĂ ÎN „ROMÂNIA TOVARĂȘILOR”

În perioada premergătoare eliberării, ați simțit cumva o ameliorare a regimului de detenție?

Cu vreo doi ani înainte să mă elibereze, cam prin '62, am simțit într-adevăr că suntem mai bine tratate. În perioada asta nu țipau la noi, erau mai indulgenți și ne spuneau că ei ne înțeleg că am greșit. Spuneau că pedepsele o fost mai mari decât gravitatea faptelor noastre, da' o trebuit să ne condamne că așa s-o dat atunci, pedepse exemplare. Așa o fost articolele de lege.

În ceea ce privește alimentația nu s-o simțit nici o schimbare, da' în schimb o făcut cu noi muncă educativă. Ne-o adus filme. Atunci ne-o arătat filmul ' *Lupeni '29* și alte filme propagandistice. Ne-o arătat ce s-o schimbat în agricultură, ce-i în țară, turme de oi, tractoare, lucruri din ăstea. Veneau zâua, ne adunau pă toate din camera noastră și ne făceau proiecții, într-o cameră pe-un perete. Cărți nu ne-o dat de citit, cum am auzit că s-o întâmplat în alte părți. În schimb, cam o dată pă lună venea ofițeru' politic și ne mai țânea câte-un discurs în celulă. Ne zâcea numa' palavre de-a lor, vorbea despre ce-o făcut ei și câte o făcut. Parcă noi nu știam ce o făcut ei... Noi de ce eram acolo? Ne spunea cât o progresat țara și că ei își dau seama că nu suntem așa vinovate. Discursuri din astea propagandistice. Ofițerul politic nu era în vârstă și era mai slăbuț. Încea să fie amabil și să pară un om bun. Făcea pă miosu' de câte ori venea la noi, da' noi îl vedeam ca pă o lichea. Era un om rău. Nu ne cerea să vorbim, să ne mărturisim greșelile, să regretăm. Nu ne-o cerut părerea față de ce ne spunea el, da' ne zâcea că dacă ieșim și mergem acasă să ne vedem de treabă, de gospodărie... Mai zâcea că să nu mai facem ce-am făcut că acuma statu' ne iartă, da' dacă mai facem... „Tare-mi venea să plâng” când îl auzeam... Mă înduioșa... Licheaua. Pentru noi era totuși bine că ne-arăta tăt felu' de lucruri și ne mai trecea timpu'.

Atunci am văzut și noi pentru prima dată un televizor. Era un program cu turme de oi, cirezi de vaci și piese de care făceau ei în fabrici. În tăt timpu' ăsta noi mai faceam comentarii în celule, ziceam că să vedem și cu ochii noștri dacă așa o fi, cum ne zâc ei. Aveam o colegă mai glumeată și zâcea: *Când om ieși afară și-om videa vaca om zâce: Doamne, ce-o fi aia?* Mai și glumeam că nu mai puteam nici să mai plângem... Cam astea o fost modificările, în rest nu s-o schimbat nimic, plimbarea zilnică era la fel, gardiencele o rămas aceleași.

Oricum, ne-am dat seama că ne pregătesc pentru a ieși afară. Am înțelea că o să ne elibereze în curând. Fiecare își făcea planuri că ce o să facă atunci când o să iese afară. Mai discutam și noi. Ce să facem altceva toată zâua? Eu, de exemplu, zâceam că o să învăț, alta avea copii și vroia să să ocupe de ei.

Apoi cu două-tri luni înainte de a ne elibera, ne-o dat o carte poștală să scriem acasă și să cerem adresa unde vrem să ne facă bilet de domiciliu. Că atunci când ne elibera puteam să cerem să ne stabilim unde voiam noi, cu condiția să avem pă cineva acolo. Atunci ne-am dat seama că în curând ne eliberează. După zece ani, nici nu mai știai ce să mai zâci... Ne-am bucurat, nu mai puteam mânca, nu mai puteam dormi... Parcă nu mai știai pă ce lume ești... Și o început să ne dea drumu', pă rând. Venea ofițeru' și zâcea: *Cine-și aude numele să-și ia bagaju' și să iasă afară.*

Am primit și eu carte poștală. Am scris-o și am trimis-o acasă la mama. I-am cerut să-mi scrie adresele fraților, că încă nu eram hotărâtă unde să mă duc. După un timp am primit scrisoare de la ea cu toate adresele. Între timp mă hotărâsem să mă duc la Otilia, care stătea în Turda, da' tocmai adresa ei nu mi-o trimis-o. Ea era moartă... și eu nu știam... Avea 36 de ani când o murit... M-am gândit că mi-o dat numa' o adresă din Turda, de la una dintre surori că atunci o să o gălesc și pă cealaltă. Nu m-am gândit de ce nu mi-o trimis și adresă ei. Așa că am cerut să-mi dea bilet pentru Turda. Îmi amintesc că una dintre cadre, nu mai țân minte cine, mi-o spus să nu mă cer în sat sau în comună că nu mă mai pot muta după aceea la oraș. Atuncia am cerut domiciliu în Turda.

Înainte să ne elibereze, ofițeru' politic ne-o atras atenția să nu spunem cum o fost în închisoare. Să nu spunem absolut nimic despre ce să întâmplă acolo. Nimic, nimic, nimic. Cum o fost, ce-am mâncat, cum am fost tratați. Nimic. Ne-o spus că îs pă urmele noastre. O vrut să băge spaima în noi. Maioru', care o fost de față când ne-o dat sentința în '55, mi-o dat următoru' sfat: *Când ieși afară, să n-ai nici prieteni, nici dușmani!* Era maioru' administrativ care, atunci când am primit sentința mi-o dat apă să beau și mi-o zâs: *Nu plânge că n-o să stai!* El m-o încurajat că n-am să fac pă viață. N-am să fac mai mult de 10 ani. Nu mai știu cum îl chema, da' v-am mai zâs de el. Tăt el mi-o dat să cos și acum, înainte de eliberare, mi-o zâs să n-am nici prieteni, nici dușmani. Pentru că dușmanu' îți face rău că te dușmănește, iar în prieten te-ncrezi și-ți poate face și el rău. Da' atunci ne-o spus că n-avem voie să divulgăm nimic. Angajamente că o să colaborăm după ce ieșim nu ne-o pus să semnăm, numa' atâta că să nu spunem nimic.

Cam la o lună după ce am primit adresele, am fost eliberată. Era 21 iulie. O fost o zi frumoasă. Știam că nu mai durează mult și-mi dă drumu'. Așteptam, că începuseră deja să le elibereze pă colegile de celulă. Dimineața ne-am trezit fără să bănuim ce să va întâmpla. O venit mai târziu un ofițer cu o listă și o zâs: *Cine-și aude numele să să pregătească, să-și facă bagaju'*. Aveam atunci o fustă pă care mi-o croit-o și mi-o cusut-o fetele din celulă. Mi-o cusut-o fetele cu mâna, că n-aveam cu ce să mă-mbrac. Am avut ceva material nou, bleomarin, ca docu'. L-am primit de la cineva da' nu mai știu de la cine. Să făcuse un obicei între noi ca atunci când pleca cineva acasă, dacă avea haine mai multe să le dea și la cele care n-aveau. La Oradea, v-am spus, nu eram numa' cu condamnări mari, că mai erau și cu condamnări de șase luni, de un an, de trei ani. No, și cineva care o plecat acasă mi-o lasat materialu' din care mi-o făcut fetele fusta. Că nici nu aveam cu ce să mă îmbrac dacă mă elibera. M-am îmbrăcat cu fusta aia, cu o bluză și ceva pantofi. Ne-am făcut bagajele, ne-am pregătit și am așteptat să vină să ne scoată. Eram cinci sau șase. Înainte să ieșim ne-am îmbrățișat toate și ne-am luat rămas bun. Dimineața ne-o

anunțat, da' numa' după masa la 5 am avut tren. O venit un ofițer și ne-o strigat să ieșim afară din cameră. Am ieșit și ne-o dus la magazie să predăm ce ne dăduseră ei, zeghea, haina, fusta, bocancii. Că așa să proceda când te elibera, te ducea la magazie să predai și să-ți primești lucrurile tale înapoi. Și sacoșa mea cu haine era acolo. Eram tri sau patru. Ne-am luat fiecare hainele și am ieșit pă poarta închisorii... După zece ani, eram din nou liberă...

La gară, îmi amintesc că ne-o dus un gardian, da' nu mai știu cu ce ne-o dus. Parcă și acuma mă văd în gara din Oradea... Ne-o urcat pă tren și pă la 12 noaptea am ajuns în Câmpia Turzii. Am mers cu personalu'. Eram tare speriată... Nu vorbeam cu nimeni, nu mă uitam la nimeni. Eram tare speriată că nu mai umblasem cu trenu' de atâta timp. No, și am ajuns la Câmpia Turzii și m-am dat jos în gară. Era 12 noaptea. *Unde-o fi Turda?* Știam că în Turda nu să poate ajunge cu trenu', numa' cu mașina. *No, ce să fac?* Și Dumnezeu m-o ajutat și atunci, că am văzut o bătrânică. Zăc către ea: *Ascultă lele, nu te supăra, cu ce mă pot duce și eu în Turda?* Zăce: *Ieste mașină, da' stai liniștită că acolo mă duc și eu. Da' unde te duci, la cine te duci în Turda?* o zăs ea. *Mă duc pă strada Traian, nr. 7.* Bătrânică o zăs: *Acolo mă duc și eu.* Și m-o dus bătrânică până la ușă la soră-mea. N-am povestit cu ea nimic tăt drumu'. I-am spus unde mă duc și atât. Nu i-am spus de unde vin. Fata ei locuia la demisol în clădirea unde locuia soră-mea. Dumnezeu o trimis-o pă femeia aia de-acasă să-mi fie călăuză. N-am să uit niciodată.

Cum a fost întâlnirea cu familia după zece ani de suferință și de depărțire?

Am ajuns, am urcat pă scări și bătrânică mi-o spus: *Uite acolo stă sora dumitale.* Ea mi-o arătat unde stă sora mea, și mi-o zăs că fratele meu stă cu o ușă mai încolo. Atunci eu m-am gândit să mă duc la frate-meu, nu la soră-mea. Am bătut la o ușă da' am nimerit la un vecin. O venit o bătrână după ce-am bătut și mi-o zăs că fratele meu nu stă acolo, că stă la ușa cealaltă. Să bat acolo. Am bătut până

la urmă la soră-mea la ușă. Ei dormeau că era târziu. O venit soră-mea la ușe și i-am spus: *Să nu tipi! Nu strâga, nu te speria, că-s io.* Și am intrat înăuntru. S-o sculat și frate-meu, s-o sculat toți, să vorbească cu mine. Ioai și-acuma îl văd pă frate-meu cum plângea... Săracu' Petrică, așa s-o bucurat... Și soră-mea o plâns și s-o bucurat. Oooo, n-o mai dormit nimeni până dimineța.

A două zi am scris acasă, la mama, să-mi trimită certificatu' de naștere, să-mi pot face buletin. Atunci o venit fetele lu' Iosif, Lucica și Letiția, și mi-o adus certificatu'. Da' ele o venit și din cauză că o vrut să-și vadă mătușa, că nu mă cunoșteau. Sora mea din Turda era măritată. Pe bărbatu-său îl chema Vana Ion și nici el nu mă cunoștea. El făcuse armata la Securitate și o fost după mine pă munți. Mi-o povestit el dup-aia cum ne-o căutat Securitatea pă munte, cum vorbeau de noi și că aveau tăți poza mea. Aveau ordin că dacă mă prind să nu mă bată. El, săracu, era militar în termen, o fost obligat să meargă, n-o avut ce face. No, și după ce o terminat cu armata o cunoscut-o pă soră-mea, pă Samfira. Și n-o avut ce face și i-o spus: *Io am fost după soră-ta pă munte.* Era să-l coste scump, că pentru asta ea n-o vrut să să mărite cu el. Îi era ciudă pă el că de ce-o fost după mine pe-acolo, pă munți. Greu o convins-o să accepte să să mărite cu el. Io nu am avut nimic cu el pentru asta... că el n-o fost securist și nici membru de partid. Nu i-am reproșat niciodată nimic, că nu era el vinovat de nimic.

La frați, la Turda, am stat ceva timp. Nu mă simțeam bine și m-am dus la Spitalul TBC din oraș. Era aproape, pă aceeași stradă, pă Traian. Acolo mi-am făcut o radiografie și mi-o spus doctoru' că am o pată pă lobul superior de la plămănu' stâng. Eram slăbită și mi-o dat să fac injecții cu vitamine B1 și B6, să mă mai întăresc. După ce m-am mai refăcut m-am pregătit să mă duc în Scărișoara. Nu m-am dus imediat că nu mă simțeam bine și nici nu mă atrăgea gându' de a mă duce în sat. Mă gândeam că mă duc acolo și tăta lumea o să vină să mă vadă. Toți o să vină să vadă cum arată o pușcăriașă. Îmi era groază de oameni. Aș fi vrut să stau undeva unde să nu mă cunoască nimeni.

Totuși m-am hotărât să mă duc în sat, că-mi era dor de părinți. M-am dus cu Samfira. Am mers cu trenu' și îmi amintesc că la gară o venit două căruțe după mine. Nu mai țin minte cine, da' două familii din sat o trimis căruțe după mine. Așa m-am întors acasă. D-apăi să vedeți când s-o aflat în sat că am venit ... Toată lumea o venit să mă vadă. Ca la minune o venit...

Tare s-o mai bucurat părinții când m-o văzut... Oooo, săracu' tata... Mă pupa pă haine, pă cap, pă unde-apuca... Mama o fost cea mai necăjită, că ea o insistat să mă duc, să mă căsătoresc cu Mihai, la Ponor. Ea o tăt zăs să mă duc acolo, să mă duc că-i bine. Zăcea: *Di ce să fii și tu săracă cum am fost noi?* Că așa sunt părinții, vor binele copiilor. Ea își făcea reproșuri și să simțea vinovată. Măcar o fost bine c-o mai trăit până-n '72, de o apucat să mă mai vadă. Atunci tare mult o plâns amândoi, și mama și tata. Mă-ntreba cum o fost, dacă m-o bătut, dacă... Nu le-am povestit cum o fost... Cred că mama, dacă ar trăi și-ar citi ee-am pățit... ar muri. Mama, săraca, zăcea: *Ce să-ți fac să mănânci? Ce-ai mânca?* Mama o fost o femeie așa de frumoasă și de bună... Mă întreba mereu ce să-mi facă să mănânc, da' io n-aveam poftă de mâncare. Chiar dacă eram după atâția ani de foamete, nu puteam mânca. Și-atunci mi-o făcut soră-mea ouă cu lămâi puse la macerat. N-aveam poftă de mâncare și tăt slăbeam.

O venit la mine cunoștințele și neamurile să mă vadă, da' io nu stăteam de vorbă cu ei. Nu-mi plăcea să vorbesc. Nu-mi plăcea să mă-ntrebe nimeni de nimic. Fiecare era curios să-mi afle povestea, da' mie nu-mi plăcea să vorbesc. Ca să îi descurajez, să mă lase în pace, vorbeam altceva sau schimbam subiectu'. Aproape că nici cei din familie nu vroiam să mă plictisească. Simțeam nevoia singurătății. Oamenii erau curioși să afle tăt felu' de lucruri despre mine că în timpu' cât am fost fugită circulau tăt felu' de zvonuri și nu mai știau ce să creadă. În perioada cât eram noi pă munte, pă la Răchițele, Beiuș, Dealu Botii și prin Beliș să vorbea că m-o văzut cineva la Cluj, la maternitate, c-am născut³¹. Io am aflat de asta când am ieșit, că mi-o spus oamenii ce să vorbea. După ce m-am eliberat m-o-ntrebat mulți că unde mi-i copilu'... Bine-ar fi să am un copil. Mi-ar prinde bine acum...

Chiar când am ajuns, o făcut ca o petrecere, acolo la noi în curte. Un prieten a lu' Ghiță, văru-meu din Scărișoara Veche, avea acordeon și o venit de ne-o cântat. Frate-meu o făcut poze. Mai am și acum poza, o să v-o arăt. Petrecerea o fost în curtea casei lu' soră-mea, unde stăteau acuma și părinții mei. Ei o avut înainte o casă destul de mare, da' o vândut-o și s-o mutat în casă la soră-mea care o plecat în Banat.

În ce privește satu', de 16 ani de când nu-l mai văzusem, parcă să mai lăsase, parcă nu mai era așa cum îl știam. După atâția ani... mi să părea pustiu. Nu-mi vinea să mă duc pă nicăieri... Mă simțeam străină și parcă îmi lipsea ceva... Nu mă simțeam în largul meu... Mă dezobișnuisem să trăiesc în societate. Devenisem o singuratică. Ocoeam oamenii și evitam să stau de vorbă cu ei. Dacă vedeam doi oameni că vorbesc mă trăgeam la o parte. Dacă mă întreba cineva ceva, repede scăpam de el.

Așa că la mama și la tata nu am stat numa' câteva zile și m-am întors la Turda. Soră-mea era barmană la Expres, în centru' orașului și cu asta am avut puțin noroc, că m-am mai obișnuit cu lumea. Cumnatu-meu lucra 12 cu 24 la Cheile Tureni, la exploatarea de piatră de acolo. Când vinea de la servicii sau când avea zi liberă, mă ducea la servicii la soră-mea. Io singură nu mă duceam. Mergea cu mine la restaurant la Samfira, stăteam un pic, beam și eu un suc sau un sirop, mai povesteam cu ei, dup-aia mergeam acasă. Asta era plimbarea mea. Mai era și frate-meu, Petrică. El era agronom și lucra la Mihai Viteazu, lângă Turda. Mai vinea și el și mă ducea la plimbare. Cu ei acceptam să ies din casă. Mă duceau la o cofetărie și îmi luau o prăjitură sau un suc, că nu beam cafea. Așa mai ieșeam și io că altfel nu aveam curaj. Mă simțeam nesigură și nu-mi vinea să zburd, să mă avânt, să mă bucur că sunt liberă...

Din punctul de vedere al sănătății cum vă simțeți?

Eram tăt slăbită. Nu mă simțeam bine. Mi-amintesc că odată, m-am dus la cofetărie cu frate-meu și am mâncat o spumoasă. Atuncia mi-o fost foarte rău și am început să fac febră. Am venit acasă și am

zâs către soră-mea că sunt răcită și că: *Ar fi bine să mă duc io-n spital, pentru o săptămână, că acolo totuși mă tratează mai bine.* Io știam că-s bolnavă, da' nu voiam s-o speriu. I-am spus că sunt răcită. M-am dus la spital, deși n-aveam încă buletin, numa' foaia de eliberare. Ce era să fac? Eram așa de slăbită că nu mai aveam de ales, trebuia să mă duc.

La spital, acolo în Turda, era doctoru' Nosa. Până atunci nu-l cunoscusem. I-am dat lui biletu' de eliberare, că m-am gândit că dacă o să știe de unde vin o să înțeleagă di ce-s așa distrusă, și o să știe de ce-am nevoie și ce să-mi facă. El s-o uitat la mine și o zâs: *Cine te-o trimis la mine?* I-am răspuns: *Nimeni. Io am venit singură.* Erau tri doctori în spital care fuseseră arestați și printre ei să afla și el. Atunci doctoru' Nosa mi-o zâs: *Noi trei am fost închiși. Eu am făcut 10 ani.* Și m-o luat sub protecția lui și o-nceput să-mi facă tratament. Îmi făcusem deja radiografie și știam că am cavitate. Aveam gaură în lobul superior al plămânului. La lobu' de jos o fost abcesul în închisoare și la cel de sus am făcut cavitate. Doctoru' Nosa m-o internat și m-o ținut acolo.

Eram de o lună de zile în spital la Turda, la tratament, când o venit o comisie de la Cluj și m-o găsit pă mine, bolnavă de plămâni. Nu era voie să ție doctoru' în saloane bolnavii de plămâni cu alți bolnavi. Pentru asta doctoru' Nosa o fost sancționat. Comisia o zâs că să mă trimită în ceva sanatoriu, da' doctoru' Nosa n-o fost de acord. O zâs că nu mă trimite la nici un sanatoriu, numa' la Cluj. Comisia i-o spus că că n-au locuri acolo și că nu să poate, da' doctoru' Nosa o insistat. O zâs că pot să-l amendeze cât vor, că el tăt nu mă trimite la sanatoriu. Până la urmă, la insistențele lui, mi-o făcut internarea la Cluj.

În septembrie '64, am venit la Cluj cu trimitere de la Turda și mi-am făcut internarea. Aici erau două pavilioane pentru bolnavii de plămâni, da' unu' era în reparație. Așa că spitalu' era foarte aglomerat. Îmi amintesc că mi-o pus într-o rezervă un pat în plus. În fiecare rezervă era un număr de paturi și știu că pă al meu l-o băgat mai lângă ușă, că nu mai era loc. Trebuia să aștept să plece cineva

să să facă loc. Aici erau mai mulți doctori și cu timpul i-am învățat și io după nume. Doctoru' Hanovici era pă salon, iar doctor primar era doctoru' Niculescu. Când m-am internat o venit doctoru' Hanovici, mi-o luat toate datele personale și s-o interesat de ce m-am îmbolnăvit. Acuma n-am mai avut ce face și o trebuit să-i spun tot. Că așa să procedeză atunci când îți face fișa: te-ntreabă de părinți, de frați, cine-o fost bolnav în familie, cum te-ai îmbolnăvit. N-am putut minți și o trebuit să-i spun în ce mediu am fost când m-am îmbolnăvit. Mi-o făcut fișa, da' numa' noi doi am știut ce era scris acolo. Am stat sub tratament până în decembrie sau în ianuarie când o venit doctoru' Niculescu și mi-o zâs că singura vindecare sigură este operația. Mi-o mai zâs că ar putea să mă trimită și într-un sanatoriu și cu anii poate că m-oi vindeca. I-am spus că nu pot accepta a doua soluție. Nu eram io omu' care să bolească... Atunci el o zâs: *Trebuie să facem operație*. Am venit repede la Turda, la doctoru' Nosa și i-am spus ce o zâs doctoru' Niculescu, că trebuie să fac operație. El m-o încurajat și o zâs să stau liniștită, să nu mă speriu, că mă trimite el la un prieten al lui care să-mi facă operația. Așa o și făcut. Mi-o dat un bilet și m-o trimis la prietenu' lui, doctoru' Hica.

M-am dus la doctoru' Hica, la Policlinica TBC, i-am dat biletu' și i-am spus că m-o trimis doctoru' Nosa. El o zâs: *Dacă te-o trimis doctoru' Nosa, chiar dacă mor tăți, pă tine te salvez*. Așa o zâs, c-o știut el că Nosa nu-i trimite pă oricine, numa' pă oameni de-ai lui. După asta am stat în spital și-n februarie. Venea doctoru' Niculescu tât timpu' și mă-ntreba: *No, când facem operația?* Io zăceam: *Domnu' doctor nu mă luați așa cu hei-rupu' că nu mă duc. Lăsați-mă să mă decid io singură, da' când oi spune că acuma vreau să fac operație să nu mă mai amânați*. Era totuși greu să te decizi să ți să facă operație la plămâni.

Oricum, io m-am pregătit pentru operație, da' n-am spus la nimeni, nici la părinți, nici la frați, la nimeni. Am vrut să mă descurc singură. Totuși, în perioada asta o venit în vizită un fost consătean, cu nevastă-sa. I-o spus mama unde sunt și o vinit în vizită la mine. Erau ceva prieteni de familie, da' acuma stăteau în Baci, aici lângă

Cluj³². O venit la mine, însă nu m-am bucurat. El m-o cunoscut de când o intrat în salon. Atunci mă simțeam mai bine și care cum intra în salon îl întrebam pă cine caută. Și când am zâs *pă cine căutați?* el o răspuns *chiar pă tine te caut.* M-o recunoscut deși nu mă mai văzuse...ioai, de câți ani... de prin '49. O venit atunci la mine și nevestă-sa și sora lu' nevestă-sa, că noi eram și puțin rude cu ei. O venit da' mai bine nu veneau, că m-aș fi simțit mai bine. Vroiam să-mi îndur singură suferința. Părinții nu o venit, că le-am spus să nu vină.

No, și după vreo 5 luni m-am hotărât să fac operația. O durat atâta că o zâs că trebuie să mă fortifice să pot rezista la operație. După 5 luni, m-o dus în sala de operație și... m-o operat. 5 ore o durat totul. Când ce s-o terminat, m-o dus înapoi jos, la parter, în salonu' meu. Avea numărul 27 salonu' în care stăteam io. Operația o reușit și după tri zile m-am sculat din pat. Numa' tri zile am stat că o zâs doctoru' că nu-i voie să stau prea mult. Trebuia să fac mișcare, să am grijă să mă duc dreaptă, să nu rămân cu un umăr mai jos sau mai sus. Pentru asta purtam o coadă de mătură, la spate între mâini și mă plimbam. Așa că după operație am rămas cu un singur plămân. În plămânu' stâng is numa' doi lobi. Pă unu' din lobi o fost abcesu', iar pă celălalt l-o scos. Lobu inferior, pă care o fost cu abcesu' o fost curățat și o rămas pleura lipită de coaste. Am rămas numa' cu plămânu' drept care mai lucră, că stângu' îi terminat.

La Policlinica TBC, m-am simțit foarte bine. Surorile de atunci nu erau ca și acuma. La TBC erau niște foste surori sociale, care făcuseră ceva școală sau cursuri de surori medicale. O învățat să facă injecții și lucruri din astea. Ele îngrijau de bolnavi, făceau injecții și nu erau așa sofisticate ca surorile de-acuma, care nu pun mâna pă om. Erau mai simple, mai atașate de bolnav, vorbeau frumos, îl înțelegeau pă om și nu-l repezeau. Nu beau nici cafele, nici nu fumau. Nu era ca și-acuma că până-și beau cafeaua poți să mori. S-o ocupat de mine că m-am simțit ca într-o familie. Lor le-am spus situația mea, că mă duceam seara-n povești la ele la oficiu. Aveau o cameră a lor, unde stăteau noaptea. Era una cu care mai mergeam și la biserică. Mă simțeam cu ele ca într-o familie. Nu mai vroiam să plec de-acolo.

După operație, l-am cunoscut și pe viitorul meu soț. Și el era internat acolo, în salonu' 26, chiar alături. La fel ca și mine, avea probleme cu plămânii și trebuia să facă operație da' îi era frică. Io după ce m-o operat mă simțeam bine și mai mă plimbam de colo-colo. Odată, o călugăriță, sora Valeria s-o îmbolnăvit. Ea aducea de obicei presa din oraș, de unde era chioșcu' și o împărțea prin saloane la bolnavi. Aducea ziare, reviste, fiecare cumpăra ce-i trebuia. Atunci, dacă s-o îmbolnăvit, o zâs către doctoru' Niculescu: *Hai s-o punem pă doamna să aducă presa de jos, să se-nvețe și cu banii. Așa mai face și un pic de plimbare...* Doctoru' o fost de acord și de atunci m-am dus după ziare jos, pă strada Clinicilor, unde-i Oftalmologia. Mă duceam, luam ce ziare erau și le împărțeam prin saloane. Cui îi trebuia ceva, cumpăra. După ce vindeam ziarele mă duceam și duceam banii și ce nu am vândut înapoi la chioșc. Așa s-o gândit sora Valeria că o să mă învăț și cu banii, că știa de unde am venit și doară acolo io nu am umblat cu bani. N-am umblat cu bani pă munte și în închisoare...

No, și într-o zi m-o rugat niște fete de la etaj să le-aduc din oraș plicuri de scrisori. M-am dus, le-am luat plicuri și cum eram îmbrăcată în hainele mele și peste haine aveam un halat de spital, am băgat scrisorile în buzunaru' de la halat. Când m-am băgat printre paturi cu ziarele, cineva mi-o băgat mâna în buzunar la halat și mi-o luat plicurile. Io m-am dus la fete sus să le duc plicurile și când am băgat mâna-n buzunar să le dau nu mai aveam nimic. *Unde le-am lăsat?* Am coborât în salon... nu-s acolo... Aaaa, știu! Numa' Costescu mi le-o luat. Pă el îl știam, că toată ziua eram pe-acolea. Era afară o verandă mare și sara mâncam toți, împreună. Îl cunoșteam pă Costescu, da' nu-i dădeam importanță. Nu vorbisem cu el până atunci niciodată, numa' când îi duceam ziaru'. El cumpăra numa' *Sportul*. Atunci când mi-am dat seama cine ar fi putut să-mi ieie plicurile, am zâs către sora lui de salon: *Doamna Rozeta, n-ai văzut cumva la Costescu ceva plicuri pă noptieră? Ba da, am văzut*. Ioai, atâta mi-o trebuit. M-am dus la el în salon... Mânca... Ioai, ce-am făcut cu el... Ioai, săracu... și n-o zâs nimic. I-am zâs atunci să nu facă glume cu mine numa' când i-oi da io voie. Așa urât m-am purtat cu el... N-am

vorbit urât, că io nu vorbesc urât, da' tare rău l-am certat. Și el o tăcut, n-o zâs nimica. Aaaa, l-am spus și la doctoru' Petrescu, doctoru' lor... că mi-o furat plicurile...

După ce mi-o mai trecut supărarea... mi s-o făcut milă de el. Apoi când ieșeam afară la plimbare, parcă eram mai drăguță cu el. Vroiam parcă să dau cu buretele peste ce-am făcut, că mă gândeam că tare urât m-am purtat cu el. Și el n-o zâs nimic... Dacă ar fi zâs ceva, nu m-aș fi simțit așa... vinovată. Da' el absolut nimic n-o zâs... No, și așa o-nceput... Azi așa, mâine așa. El avea o motocicletă Scuter și s-o oferit să mă ducă la soră-mea la Turda. Sâmbăta sau duminica mai mergeam pă la Gilău că avea el acolo un prieten. La sfârșit de săptămână puteam să ieșim, că ne lăsa dacă doream. Ne plimbam cu motocicleta, mergeam la Turda, mergeam pă câmp și culegeam flori. Am fost amândoi la cimitiru' mare, la mormântu' mamei lui și am dus buchete de flori...Tare mult și-o iubit mama... M-o dus și la părinții lui acasă. Tatăl lui, după ce i-o murit prima soție, s-o recăsătorit. Treptat-treptat, s-o legat mai strâns relația între noi. Timpu' o trecut, se-apropia momentu' ca eu să plec și el încă nu făcuse operația. Atunci, de frică să nu mă piardă o zâs că face și el operația. O acceptat, da' cu o condiție: să-l îngrijesc io. Am uitat să vă spun, Grigorie, că așa-l chema, era cu 5 ani mai mic decât mine. Avea 32 de ani.

În spital, am stat destul de mult, însă am avut noroc. Doctorul Niculescu tăt voia să mă trimită la un preventoriu, că așa să proceda cu cei operați. În fiecare săptămână vinea la vizită, să uita la fișă și spunea: *Dânsa poate pleca. Zăcea* că de ce să mai stau io în spital că sunt bine. Da' io nu voiam să plec. Nu din cauză că l-am cunoscut pă Grigorie, da' mă obișnuisem și mă simțeam ca acasă. În plus, mai vedeam că mulți vineau din sanatoriu sau din preventoriu mai bolnavi. No, și cum împărțeam io ziarele, duceam revista *Lumea* la profesoru' Danielu. O murit săracu'. Odată, cum mă vedea el că eram mereu tăcută, o zâs să stau pă canapea. Avea canapea în birou. M-o întrebat numa' de unde sunt și io în loc să-i răspund, am început să plâng. Așa eram atunci, numa' să nu mă-ntrebe cineva ceva că m-apuca plânsu'.

Am început să plâng și, după ce m-am liniștit, l-am rugat să mă mai țină acolo. I-am zâs că doctoru' Hanovici nu mă mai poate țânea, că Niculescu vrea patru' gol, că nu-i cade nimica. Da' io le spuseseam și înainte de operație: *Domnu' doctor, dacă credeți că reușiți să mă tăiați, bine, dacă nu, lăsați-mă, că io n-am de un' vă da' bani*. Voia să mă trimită acasă, că nu-i cădea nici un ban. Io de unde să-i dau?

Lu' profesorul' Danielu' nu i-am spus cine sunt, da' l-am rugat să mă mai lase să stau în spital, să nu mă trimită la sanatoriu. I-am spus că io numa' acolo mă simt în siguranță, că vreau să mă fac bine, să mă însănătoșesc și să muncesc. Pă mine n-avea cine mă-ntreține și trebuia să muncesc. I-o fost milă la bătrânel de mine și o zâs să stau liniștită. O intervenit el, profesorul' Danielu, și așa am rămas mai departe în spital. N-o mai avut Niculescu ce face. Mai târziu o venit doctoru' Mladin, care era șeful circumscripțiilor medicale pă județ. O venit și el în vizită pă salon, și cred că el știa situația mea, că-s de la Turda, că o zâs cătră doctori: *Faceți-o sănătoasă, că servici i-oi dau*. Așa o zâs cătră doctori. Niciodată n-am aflat de ce, măcar că l-am întâlnit acum doi sau tri ani pă stradă, l-am îmbrățișat și i-am mulțumit. Nu mai vedea săracu', orbise. I-am mulțumit și i-am zâs: *Domnu' doctor, vă mulțumesc din suflet că mare bine mi-ați făcut*. Că după ce am ieșit din spital nu vrîia nimeni să mă angajeze că eram bolnavă. Atunci doctoru' Mladin o trimis o asistentă la *Someșul*⁸³ și o zâs că el răspunde de mine. Așa m-o angajat la *Someșul*, în toamna lui '66.

Spuneți că se apropia momentul să ieșiți din spital; ce puteți povesti despre perioada imediat următoare externării?

Da, așa o fost, în iunie '65 am ieșit din spital. Stătusem zece luni, din septembrie '64 până prin iunie '65. Când mi-o facut ieșirea, Grigorie nu m-o lăsat și m-o dus la el acasă. O vorbit înainte cu părinții lui și m-o dus acasă. Pă el îl programaseră la operație pentru noiembrie.

Apoi, la scurt timp după ce m-o externat, ne-o trimis pă amândoi la sanatoriul sau preventoriul din Aiud. Acolo o fost tare frumos. Pă

mine m-o băgat cu niște femei, că eram numa' pentru refacere, eram sănătoasă, iar pă el l-o băgat în altă parte că el era bolnav. Directorul tăt îi zăcea că de ce nu ia exemplul de la mine. El de zece ani era tăt bolnav, da' nu vroia să facă operație, că îi era frică. Până nu m-o cunoscut pă mine n-o vrut să facă operație. După-aia, de groază să nu mă piardă, s-o decis să o facă. No, și am stat la Aiud șase săptămâni după care io am venit acasă și el s-o internat. Când l-o operat, doctoru' o zâs că *viața lui îi în mâna mea*. Numa' așa îl operează dacă am io grijă de el. Și l-o operat. Operația lui o durat tăt cinci ore. Io am fost acolo cu el, l-am îngrijit și l-am încurajat când l-o dus. Am stat cu el până l-o operat.

După ce s-o făcut bine, Grigorie și-o pus în cap să ne căsătorim, da' erau probleme cu analizele. Trebuiau să fie analizele bune. Și cum analizele o ieșit bine, în februarie '66 ne-am putut cununa. Io când m-am eliberat am zâs cătrăăștia de la Securitate să-mi deie act de deces pentru Mihai, că dacă vreau să mă recăsătoresc o să am nevoie. Nu mi-o dat și o zâs că dacă mă întreabă cineva să spun că n-am mai fost măritată. Așa mi-o zâs de la Securitate. No, și când mi-am făcut buletinul, după ce am ieșit din închisoare, mi l-am făcut după certificatu' de naștere, după numele lu' tata. Acuma io nu mai figuram în acte cu numele de Jurj, ci cu numele de Lazea, după tata. Când m-am dus cu Grigorie la Sfat, în Cluj, n-aveam certificatu' de deces al lu' Mihai și buletinul mi-era pă numele de fată. M-o-ntrebat atunci dacă am mai fost măritată, da' cum în buletin nu mai scria, n-am zâs c-aș mai fi fost. Ce era să fac? Am zâs că *nu* și totul s-o terminat. Acuma mă chema Costescu.

După ce ne-am cununat ne-am dus amândoi peste drum, la un local *Ursus*, unde să mănca în picioare. Am luat câte o tocăniță de cartofi, am mâncat amândoi și ne-am dus acasă. Stăteam cu socrii pă strada Galați. Aveam acolo o cameră în casa în care stăteau ei. Așa m-am cununat a doua oară. N-am făcut masă mare că nu aveam cu ce. Nu aveam bani pă atunci, eram ca vai de noi. După un timp, soră-mea de la Recaș³⁴, Sofia, o zâs să mergem la ea, că vine și mama și tata. Da' o zâs să ducem și certificatu' de căsătorie cu noi. M-am gândit că poate mama nu crede că ne-am cununat și vrea să să

convingă. Cum nici io nici Grigorie nu lucram, ne-am dus. Acolo ne-o așteptat o mare surpriză că ei o aranjat tăt, să ne facă și nuntă. Ne-o căutat nași, o pregătit masă, o făcut tăt. Așa ne-am cununat și la preot. Tare mult m-o iubit și Sofia... Îmi amintesc că mă culcam și venea și mă acoperea, să nu m-atingă nici o muscă. Io nu dormeam și o simțeam că venea și mă mângâia pă haine. Săraca de ea, atât de tare să bucura că am scăpat de la închisoare...

Ați putea să-i descrieți în câteva cuvinte pe membrii familiei lui Grigorie?

Da, să vă spun câte ceva și despre ei. Când am ieșit din spital, Grigorie m-o dus la el acasă, la părinții lui, pă Galați numărul 11. Casa în care stăteau era închiriată, că familia lui era din Turnu Severin, nu era din Cluj. Tatăl lui, Costescu Dumitru, fusese croitor în Tg. Jiu și-o venit c-o secție la *Flacăra*³⁵. Pentru copii mai mult o venit, că avea patru băieți și-o crezut c-o să facă facultate. Socru-meu o fost maistru croitor cu diplomă din Franța. Prin corespondență o urmat cursurile și o primit diplomă. I-o învățat și pă băieți croitorie. Și Grigorie știa. Socru-meu, după ce o venit la Cluj, o lucrat la *Flacăra* o perioadă, după care o intrat ca maistru militar la armată. Pă mama lu' soțu' o chema Elena, da' nu mai trăia. Grigorie avea tri frați. Stelică fusese boxer la *Steaua*, da' după ce s-o lăsat de sport nu mai știu cu ce s-o ocupat că s-o dus la Drobeta-Turnu Severin. Costel o lucrat la *Flacăra*, croitor și manechin. Nelu, o fost șef de unitate la cabana de la Căpuș, șef de unitate pă la Hotel-Restaurant Astoria, pă la Restaurantul București. Mai târziu o ajuns și inspector financiar, da' nu terminase nici o facultate.

Cu socrii împreună, în aceeași casă, am stat zece ani. Socru-meu îmi dădea câteodată multă bătaie de cap, că să tăt lua de mine. Era cam ironic. Că ei o trebuit să mă primească în familie, la domiciliu' lor, ca să-mi facă buletin de Cluj. Altfel nu să putea, că venea de la spațiu și măsura casa să vadă dacă au loc pentru încă o persoană. Am tăt tăcut io până mi-o făcut buletinul, pă urmă nu m-am mai

lăsat. Am zâs: *Gata! Până aci v-o fost! N-am nimic cu dumneavoastră, da' respectați-mă.* Mama vitregă a lu' Grigorie era maghiară, de pă la Miercurea-Ciuc și o chema Barbara. La început ea o fost femeie de servici în casă la socru-meu, era mai tânără. Lucra, spăla, că mama lu' Grigore mergea pă la Teatru, era mai educată. Din milă, că avea doi copii, îi mai dădeau haine și mâncare. Însă după ce i-o murit soția, socru-meu s-o îndrăgostit de Barbara și s-o căsătorit cu ea. Apoi, până ne-am cununat, soacră-mea, Barbara, să mai ocupa de intrigi, mă mai cicălea. Nu mă cunoșteau. Credeau că io am vrut numa' buletin de Cluj și de aia m-am măritat cu Grigorie. Nelu, cumnatu-meu, Doamne iartă-l pentru aia că de câte ori o venit la noi l-am primit bine, zicea către nevastă-sa: *Cunoaștem noi femeile astea la care le trebuie numa' buletin de Cluj.* Nu știau cine sunt și de unde am venit, că nu-mi cunoșteau trecutu'. Nu știa nimeni nimica, de aia erau neîncredători. Mă gândeam: *N-am ce să vă fac, credeți ce vreți că io nu pot să vă pun trecutu' meu pă tavă, da' cu timpu', o să vă lămurii că nu-i așa cum credeți voi.*

Grigorie zăcea căta mine: *Dă-le pace, nu vezi că nu-s întregi la minte?* Nu să certa, niciodată, cu ei. Numa' zăcea câteodată către tată-so: *Dumneata nu poți vorbi mai frumos?* Era un om pașnic, nu era arțăgos, nu-i plăcea cearta. Cât privește buletinul, n-o fost vorba de așa ceva. Io am vrut să stau în Cluj pentru că în Turda dacă m-aș fi dus n-aveam unde să lucru cu boala mea. Era industrie grea și praf de ciment și ar fi fost greu pentru sănătatea mea. Apoi mie mi-o plăcut de Grigore, l-am iubit foarte mult. Da' și el, iooi, o ținut groaznic de mult la mine. Poate că el o ținut mai mult la mine decât am ținut io la el. O fost un om bun. Însă io am plâns foarte mult la început, până săracu', odată, și-o pus mâinile în cap, că nu mai știa ce să facă cu mine. Îmi amintesc că ne plimbam cu Costel, fratele lui, prin parcu' mare, aici în Cluj. Mergeam în parc la o bere, sau la ce ne duceam și io tăt timpu' plângeam. Mă vedeam în situația aia că nu am nimic. Nu aveam nici servici, nu aveam nici casă, depindeam încă de alții și era foarte greu. Numa' un om inconștient putea să nu să gândească. Să trăiești de azi pă mâine, fără să te gândești ce va fi. Grigore să

supăra când mă vedea așa necăjită, da' apoi, după ce m-am angajat, am trecut păstă situația asta, nici nu mai aveam timp să mă gândesc la lucruri supărătoare.

Ne-ați spus că în toamna anului '66 v-ați angajat. Aveați o familie și un soț care vă iubea. Cum era acum viața dumneavoastră?

Într-adevăr, viața mea s-o schimbat după ce am ieșit din spital. Mă simțeam bine, vroiam să mă angajez. Chiar o venit atunci de la forțele de muncă să mă prezint la ei să-mi dea servicii. Că așa erau instrucțiunile pentru cei care ieșeau din închisoare, să ne dea servicii. Acum erau tăt felu' de probleme din cauza sănătății mele. La *Spicu*⁶⁶ era praf, la *Farmec* trebuia să lucrez noaptea. Până la urmă, am avut noroc și m-am angajat la *Someșul*. Acolo mie mi-o plăcut cel mai mult, la confecții.

Cu acomodarea în libertate nu mi-o fost ușor nici după ce m-am angajat. Vroiam în continuare să trec cât mai puțin observată, să nu mă-ntrebe nimeni nimica, să nu-mi pună întrebări. Nici măcar la servicii, cât am fost, nu o știut decât câteva persoane care a fost trecutul meu. Am lucrat 19 ani și 4 luni la *Someșul*, da' în afară de cadre nimeni n-o știut că io am fost deținut politic. Foarte multe a trebuit să îndur și atunci, la început, pentru că mă întrebau colegile *ce-am lucrat pân-atuncia, că ele o lucrat și au ani de servicii*. Io nu aveam vechime în câmpu' muncii... Sau *că io m-am odihnit, am stat la umbră, am stat la soare și ele-o lucrat*. Ce era să le răspund când zăceau așa? Am zâs că da, am stat la umbră și la soare. Am fost casnică și n-am lucrat nimica... Am avut 38 de ani când m-am angajat.

În orice caz, probleme cu Securitatea după eliberare n-am prea avut. O sângură dată m-o mai căutat, la puțin timp după ce am ieșit din spital. Nici nu eram angajată atunci. O venit acasă la părinții lu' Grigorie, pă Galați, doi civili și m-o chemat la Securitate. M-o chemat unde-i acum Miliția, pă fosta stradă Karl Marx. M-am dus acolo cu Grigorie. M-o întrebat: *Cine-i?* Am zâs că *vreau să mă recăsătoresc cu el*. Mi-o zâs atunci să colaborez cu ei, că-mi dau locuință, îmi dau

servici. Am stat cam o oră acolo în birou. Dacă eram de acord, trebuia să colaborez cu ei, iar dacă aud ceva sau pă cineva, să mă duc să le spun. Am zâs atunci: *Domnilor, io acum am ieșit din spital. Lăsați-mă-n pace că io-s femeie bolnavă, am probleme cu plămânii. Maș bucura dacă mi-aș putea câștiga pâinea, nu să mai fac și altceva.* Și m-o lăsat. „Domnilor”, le-am zâs atunci, că io n-am zis niciodată tovarăș. Io n-am folosit cuvântul tovarăș nici după aceea, nici la servici sau la magazin. Mă adresam cu doamnă sau cu domnule. Pentru mine cuvântul tovarăș... Nu puteam să-l folosesc...

Îmi amintesc o întâmplare interesantă de când eram în servici. Odată ne-o dus pă toți de la întreprindere la poligon, la *Sfântu' Ion*. Atunci trebuia să tragem cu arma automată. M-am pus pă burtă, mi-o dat arm-ai-a și am tras într-o țintă rotundă, care era în față. M-am gândit atunci *Dac-ați ști voi cui dați arma...* Mai era acolo un deținut politic, da' nu știam unu' de altu'. N-am știut că și el o fost deținut, până după Revoluție.

După ce m-am angajat și am luat primul salariu, mi-amintesc că am cumpărat farfurii și cești, că n-aveam din ce mânca. Pă urmă, cu al doilea salariu ne-am luat un covor pă jos. Așa ne-am gândit ca din fiecare salariu să ne luăm câte ceva. În '69 o trebuit să ne mutăm de pă Galați, că s-o vândut casa. Da' cine o cumpărat-o ne-o dat un apartament într-o casă pă strada Ady Endre, în cartierul Andrei Mureșanu. Era un apartament exact cum îi ăsta în care stau io acum. Acolo eram numa' noi doi, tată-so și mamă-sa vitregă. Ne convenea să stăm împreună că așa ne era mai ușor să adunăm ceva bani.

No, și după ce o ieșit și Grigorie din spital, trebuia să se angajeze. Avea o școală de croitorie, da' lui nu i-o plăcut meseria asta. Lui i-o plăcut mai mult piesele, mecanica. După asta, o făcut școala de electricieni și s-o angajat la IJTL. Să vă mai spun câte ceva despre Grigorie. El s-o născut în 9 decembrie '33. Era mai mic ca mine cu 5 ani, da' nu mă deranja. Am uitat să vă spun că după ce m-am eliberat m-o curtat și un inginer de la Marghita. El nu știa ce vârstă am, da' io știam vârstă lui. Avea 26 de ani, iar eu 36. Era mult mai tânăr și io n-am vrut să mă căsătoresc cu om sănătos, că dacă eram bolnavă...

m-am gândit că tăt cu un om bolnav o să mă înțeleg cel mai bine. Cinci ani, cât era între mine și Grigorie, era altceva. În ce privește înălțimea, Grigorie era mai mare ca mine, da' nu pot zice că era un bărbat înalt. Era brunet, că soră-mea, când l-o văzut prima dată o zăs că-i țâgan. Da' mie mi-o plăcut bruneții. Ea o zăs așa, că bărbatu-so era blond. Mie îmi plăcea Grigorie că avea gropițe în obraji. Avea un păr bogat. Pă urmă, cu timpu', l-o mai părăsit păru'. Însă o fost bun la suflet, tare bun, ar fi sărutat și pământu' pă unde am pășit io. Totdeauna când făceam mâncare și mânca, nu să scula de la masă să nu-mi pupe mâna. Și spunea că *asa îmi făcea și mămica. Numa' mămica făcea așa mâncare*. Tare și-o iubit mama. Religios nu era. Da' i-am spus: *Tu crezi, nu crezi, da' să taci, nu vorbi de ce nu știi*. Am avut unele discuții cu el pă tema asta, că io, după ce am ieșit din închisoare, mergeam la biserică de câte ori aveam timp. Uneori mai lucram duminica sau sâmbăta noaptea și atunci nu mai puteam merge la biserică. Era greu...

Oricum, Grigorie o ținut mult la mine. Era un băiat tare bun. O fost foarte bolnav timp de 10 ani și n-o vrut să facă operație, până nu m-o cunoscut pă mine. Era foarte sufletist, bun și cinstit. Nu m-o întrebat niciodată că: unde-ai fost sau ce-ai făcut. Nu m-o întrebat nici de primu' soț, cum arăta, cum o fost, ce-am făcut în munți. Despre ce o fost înainte, nu i-am povestit foarte multe și nici el nu o fost curios să afle. Știa numa' că am fost fugită și că m-o arestat. Nu l-am mai necăjit și pă el. După ce m-o cunoscut, cât umblam împreună și chiar după ce ne-am căsătorit, s-o plictisit de plânsu' meu. Io, întruna, plângeam. Nu mă puteam opri. Începeam să plâng din orice și atunci ce să mă mai întrebe și el? I-am spus că nu vreau să mai afle nimeni ce am făcut în trecut, da' el tăt o mai divulgat secretu' pe-acia prin bloc. El să mândrea cu mine, cu ce am făcut io. Nu s-o putut abține deși i-am spus să nu spuie la nimeni nimic. Io n-am știut de asta, numa' după Revoluție am aflat. Atunci mi-o spus vecinii că: *Uite, ne-o povestit domnu' ce ați făcut dumneavoastră...* El să mândrea cu mine... Îmi spunea Cuță, iar io lui Guriță. Am uitat să vă spun că mie nicăieri nu mi se mai spunea Lucreția. Mi-o „schimbat” numele la spital. Cineva,

mi să pare că un băiat de la CFR, mi-o spus Luci. Îmi știa numele, da' nu știu de ce mi-o spus așa, probabil de la Lucreția. Mie mi-o părut bine și am rămas Luci. Grigorie nu-mi zicea numa' Luci, pă urmă o apucat să-mi spună Cuță. Lucreția nu mi-o zâs niciodată. La fabrică și aicea în bloc nu mă știa lumea de Lucreția, numa' de Luci. Mi-o părut bine că am scăpat de...

La fabrică, io câștigam foarte bine. Îmi plăcea lucrul care-l făceam și eram bine plătită. Problema era că el nu era obișnuit să mai aibă un ban în plus, sau să puie pă CEC. Așa o fost învățat. Nu toată lumea-i învățată să aibă un ban pus deoparte. Io începusem să mai adun ceva, da' el nu. Și atunci l-am luat cu frumosu': *Haide, Guriță, vezi tu că noi nu suntem sănătoși, suntem oameni bolnavi și ar fi bine s-avem noi bani, în caz că o să avem nevoie, să nu trebuiască să cerem la nimeni împrumut*. Așa am început cu o sută, două sute, cinci sute. Am început să punem pă CEC. I-am zâs, hai să punem până avem 10.000 de lei și pă urmă nu te mai bat la cap. M-am gândit că o să prindă și el gustu' banilor.

După ce am strâns primele 10 mii o început și el să strângă, că s-o gândit să-și cumpere mașină. Până atuncea umblam cu motocicletă, că bătrănu' avea două motociclete. Avea un Scuter și o Java și cu ele umblam. Da' pentru noi nu era așa sănătos să umblăm cu motocicletă. Și era la noi în curte un vecin care avea o Dacie 1100. Io nu mă pricepeam la mașini. Într-o zi, zâce Grigorie către mine: *Ți-ar place o mașină ca asta?* Și io am zis: *Mi-ar place, de ce să nu-mi placă?* No, și am adunat până a am avut 50 de mii. Când am avut 50 de mii s-o dus în târg la mașini și o cumpărat o Dacie 1100. O cumpărat-o de la un mecanic din Aiud, da' era foarte bine îngrijită. Am luat-o cu banii jos. O fost mulți bani 50.000 în 1975.

Ceva bani totuși ne-o mai rămas. *No acuma* – am zâs cătră el – *știi ce ar fi bine? Să ne facem și casă că noi nu suntem oameni sănătoși, ani de servici nu om avea mulți, pensie nu om avea mare și pentru casa aia ne-a îngrijii cineva. Să ne luăm o casă și om plăti-o noi cu timpul*. Așa am dat avans la casă, 33 de mii din 83 de mii, cât era suma totală. Dacă dădeam numa' 28 de mii, cum era avansu', suma

ce o mai aveam de plătit depășea 50 de mii și ne lua dobândă 5 mii, nu 3 mii. Atunci ca să nu depășim 50 mii am mai dat 5 mii în plus. O fost bani mulți și nu ne-o ajutat nimeni. Cu mâncare ne-o mai ajutat surorile și o rudenie din Scărișoara Veche, Gheorghită. El tare mult ne-o ajutat, că ne trimetea prin poștă pachete cu găini tăiate, cu untură, cu de toate... După ce am dat avansu', de la întreprindere de la el o zâs să mergem să vedem unde ne place: în Grigorescu, în Mănăstur (zona Minerva), sau în Mărăști, „În Groapă”. Am zâs către bărbatu-meu: *Io nu mă duc în nici un Mănăstur, io numa' în Grigorescu vreau*. Am vrut în Mărăști, da' acolo nu o vrut el. O zis că îs multe fabrici. Până la urmă ne-am hotărât să venim aicea în Grigorescu. Și așa, în '77, ne-am mutat aici, unde stau și în momentu' de față.

Da' înainte de a ne muta, ne-am cumpărat și mobilă. Când am venit aci și mobila am adus-o. Ne-o costat 21 de mii, din care, sub formă de avans, am plătit 10 mii sau 11 mii. Știu că o rămas să mai plătim 10 mii și îmi rețânea pă lună 500 de lei din salar numa' pentru mobilă. Io n-am vrut orice mobilă', mi-am dorit să fie mai frumoasă. Am tăt umblat prin groapa aia din Mărăști după mobilă și abia am găsit-o. Asta mi-o plăcut și am luat-o. Mai târziu ne-am luat televizor de la un prieten a lu' Grigorie. Era o familie de bătrâni. Televizoru' nu era nou, era model mai vechi. Nu mergea bine, avea imaginea neclară. Și ne-am tăt chiorât la ăla nu știu cât timp, până am zis către Grigorie: *Știi ce Guriță, hai să ne cumpărăm un televizor ca lumea, că noi aci ne-om strica ochii. Ne-om chiorî la ăsta și om cumpăra altu', pă când om muri să să uite alții la el*. Până la urmă ne-am luat, prin '80, Diamantu' ăsta care îi în camera mică. Acuma am și unu' color... Așa am avut noi mașină, casă și tăt de ce aveam nevoie. Am reușit cumva, da' noi, până când nu ne-am făcut situația asta, nu am văzut filme, n-am văzut cofetărie, numa' cât ne uitam pân vitrină pă la ce era. Dacă nu renunți, nu poți să-ți faci nimic. O fost lucru mare ca de la 40 de ani să-mi fac tăt ce-mi trebuie, să fiu în rândul celor care o pornit de la 20. Numa' noi doi, io și cu săracu' Grigorie, că pă el de la tare multe l-am tras.

După aia, treptat, am încercat să ne obișnuim cu noua casă. Lui Grigorie, la început, nu îi plăcea foarte mult nici zona și era necăjit că nu avea garaj. În Andrei Mureșanu avea garaj. Nici io nu eram foarte încântată în prima perioadă, da' ca să-i susțin moralu', zăceam că mie îmi place extraordinar. Despre garaj, că asta era marea lui problemă, îi spuneam: *Dă-i pace, că nu numa' mașina noastră stă afară*. Ce să zâc cătră el? Să începem să bocim amândoi că nu ne place aci? Trebuia unu' să fie mai optimist. Io îi spuneam: *Taci mă, că uită ce bine îi aici! Uite, să vede și pădurea...* Adevăru-i că îi și frumos aicea. Io nu aș schimba apartamentu' ăsta cu nimic în lume. El s-o gândit atuncea să schimbe apartamentu' cu soacră-mea, că bătrânii își cumpăraseră casa din Andrei Mureșianu. După ce o murit socru-meu, o zâs către soacră-mea să vină în locul nostru și noi să mergem în Andrei Mureșianu. Io nu am fost de acord că m-am gândit că ne-om obișnui noi și aicea. Asta ziceam că mie tare îmi place aici, da' nu era chiar așa. Mă simțeam străină, singură, și mi s-a părea departe de oraș.

N-o fost simplu să-ți faci casă și mașină numa' din două salarii. Grigore lucra la întreținere la IJTL, lua un salariu destul de bun. Cât o făcut școala era salariu' mai mic, da' pă urmă o luat destul de bine. Ne descurcam pentru că nu era fumător și nu bea. Salariu' meu era după cum lucram. Câștigam și 1700-1800, da' și 1200 sau 1300. Salariu' meu depindea de cum aveam de lucru, că io lucram pentru export. Executam faza manuală, adică broderia. Ce nu făcea mașina făceam io și colegele mele. Foarte mult mi-o plăcut faza la care am lucrat. De aia am și câștigat așa bine. Că zicea maistra: *Costeasco, iei salar ca directoru!* Multe mă invidiau, da' nu furam lucru'. Era lucru' bine plătit, da' și mai prost plătit, după cum lucrai. Erau niște duzine și în fiecare intra câte 10 bucăți. Și pentru broderia pă care o făceam la o duzină eram plătită și cu 90 de lei. Brodam și jachetele mici de copiii. Mie îmi plăcea foarte mult broderia, lucru' pă care îl făceam. Io făceam tăte omologatele, tăte mi le aduceau mie. Am pierdut la salariu' foarte mult că lucram bine, și atunci veneau tăt la mine cu lucrurile pretențioase da' care cereau timp'. Mai pierdeam

timp și cu elevele pă care le învățăm. Erau fete de la o școală profesională de aici din Cluj, de la MIU. Uneori mă enervau că nu să țâneau de lucru și io mă grăbeam. Sau chiar dacă făceau ceva, făceau rău și trebuia să repar după ele, că nu puteam da' drumu' la produse fără să le controlez.

În anii '70, când ne-am organizat și noi viața, pă lângă salarii ne-am mai completat veniturile și cu ajutorul unei grădini de trandafiri. Asta o fost prin '72, '73, '74. Frate-meu, Petrică făcuse școala horticolă din Turda și un fost profesor de-al lui locuia în capătu' Clujului, cum să merge spre Oradea. Era acolo o casă mare, roșie, unde locuia profesorul și mai mulți locatari. Lângă casa asta era o grădină destul de întinsă, da' n-o lucra nimeni. Și atunci l-o rugat Petrică pă profesor să ne dea nouă grădina în folosință. O trebuit să plătim 1 leu pă metru pătrat, iar grădina avea 700 de metri pătrați. Așa că pă an dădeam 700 de lei. După ce am luat grădina noi am plantat trandafiri. Vreo 4 000 de trandafiri puneam. Pentru asta o trebuit să o săpăm tăta grădina, că era acoperită cu iarbă. Ce muncă titanică am făcut noi acolo... Lucram împreună cu Petrică, iar la altoit am angajat și oameni. În grădină erau și pruni, am pus praz, am pus ceapă, fasole, usturoi. Frate-meu știa prepara prazu', că nu-i bun așa cum îl culegi. Câtva timp după ce-l culegi trebuie pus la macerat în nisip unde se gălbenește. Doară când îl culegi îi verde și dacă nu-i copt în nisip nu-i bun! Apoi Grigorie, cum lucra la IJTL, o adus niște scaune de la mașini casate și o făcut bănci. Așa că de la servicii puteam mergea direct la grădină și lucram până seara la sapă, la plivit. Trandafirii sigur că îi vindeam, ca să mai facem un ban. Îi vindeam în cantități mai mari, însă mai dădeam și la cunoștințe, la colege, direct de la grădină. La piață era un leu bucata, da' noi vindeam firu' de trandafir cu 50 de bani. Cine știe ce nu câștigam, da' ne rămâneau ceva bani și în plus nu trebuia să dăm banii pă diferite produse pe care le cultivam. Tare frumoasă era grădina, însă după vreo trei ani am fost obligați să renunțăm, că n-am mai rezistat cu atâta muncă.

La servicii io am fost harnică și bine apreciată. O vrut, cam la 10 ani de la angajare, să mă facă și membră de partid. M-o pus să fac cursuri politice, că o ales muncitorii cei mai buni. Mergeam la cursuri și dormeam. Ce era să fac? Trebuia să mă duc. Acuma, până să mă facă membră mai era. Ăsta era numa' instructaju'. Pă când ar fi ajuns să mă bage în partid, le-aș fi spus cine is. Însă s-o calmat lucrurile și nu o mai făcut lecții politice, s-o destrămat tăta povestea asta care era tăt mai deranjantă pentru mine. Mai târziu o început să ducă din muncitorii mai tineri la Ștefan Gheorghiu.

Probleme la servicii din cauza trecutului nu am avut. O singură dată o venit cineva și ne-o întrebat pă fiecare dacă am avut probleme cu justiția. N-am putut minți, da' pă urmă mi-o părut rău că am recunoscut. Era o maistră de la fabrică, însă nu era din secția noastră. Am rugat-o, după aia, să tacă și o tăcut. Nici nu m-o mai supravegheat nimeni, poate că mai era cu ochii pă mine securistul' fabricii. Însă io nu i-am mai dat ocazie să-mi facă probleme. În rest, nu mi-o știut nimeni trecutul'. Mai râdeau colegele de mine, că io m-am angajat târziu și atunci zăceau că până atunci am *stat la umbră* și m-am odihnit. Ferească Dumnezeu să fi știut că am făcut închisoare, că erau membre de partid și maistra și distribuitorii. Și mentalitatea oamenilor era greșită atunci, că nu puteau să facă dosebirea între un deținut politic și unu' de drept comun. Așa că, dacă nu puteam tăcea io, ar fi putut tăcea prietena mea? Pentru ele o fost o mare surpriză după Revoluție, când o văzut că am carnet de fost deținut politic. M-o întrebat fosta mea maistră cât am dat de am primit legitimația. Că m-am dus la ea la fabrică în 1990. Iată cât o fost de limitată, că imediat o crezut că așa ceva să poate cumpăra. Abrudan Maria o chema. După Revoluție o ajuns cea mai mare țărănistă, ea, care înainte o fost membră PCR.

După ce ne-am mai aranjat, ne-am făcut un rost în viață, am început să călătorim. Ne-am dus pă la mare, ne-am dus pă la munte. La Scărișoara Veche am mers mult, la o rudenie de-a mea, la Gheorghe Matei. Noi îi zicem Ghiorghiță. Casa lui îi într-un loc foarte frumos, între șosea și Someș. No, și mergeam pă la Ghiță când

eram în concediu și stăteam câte o săptămână două la el. Ne duceam și la Jenica, fata Tăuarului, a lu' Han. Ea stătea tăt în Scărișoara Veche, sus pă un deal. Am mers și în stațiuni, la Poiana Țapului și la Sângeorz-Băi.

Apoi în '85, am ieșit la pensie. O trebuit să muncesc până la 57 de ani, că nu aveam suficientă vechime. Când am ieșit la pensie aveam numa' 19 ani și patru luni de servici. De aia am și avut o pensie destul de mică, numa' 1100 lei. Cu spor cu tăt, sau ce era, ajungeam la 1400 de lei. O contat în calculul pensiei și faptul că am lucrat la confecții și faza unde am fost io avea o categorie mică. Numa' acumă, după Revoluție, mi-o ridicat vechimea la 40 de ani de servici.

Cam așa o fost viața noastră până în '87, când Grigorie o făcut un accident cerebral. Era tânăr, avea 53 de ani. I-am spus io: *Îngrijește-te că ai să plângi mai târziu. Dă-ți păstă gură!* – zicea el către mine. *Bine!* Să apucase să vină târziu de la servici, mai venea și amețit câte un pic. Lui nu-i trebuia să beie mult, că imediat să vedea, da' era grav, că nu avea voie să beie nici un pic de alcool. Pă urmă, iară o început să fumeze și io nu puteam suferi, că mă gândeam la sănătatea lui. Io am fost altfel. Dacă știam, și acumă fac la fel, că ceva nu-mi face bine, nu mănânc. Orice ar fi, eu nu bag în gura mea otravă. El n-o vrut să mă asculte și pă urmă, când era bolnav, mi-o dat dreptate. Io nu i-am mai zis nimic, da' o zăs el: *Mi-am făcut de cap!* I-o fost însă prea târziu. O murit în '87, în iulie și i-am înmormântat în Cimitiru' Mare din Cluj.

Am rămas iarăși singură. Imediat după ce l-am înmormântat, o venit soră-mea și cumnatu-meu la mine și am mers la Felix, la Oradea. Pă urmă am luat în chirie un băiat, coleg cu ceva nepoate de-ale mele. Nelu îl chema. Era băiat bun, să nu mă fi văzut plângând, că alb să făcea. Când mânca el, trebuia și io să mănâc. El îmi ungea pâinea să mănânc. Acumă îi căsătorit cu nepoată-mea și îi inspector la Finanțe, aicea în Cluj. M-am mai dus pă la Recaș, la soră-mea. Așa m-am mai obișnuit cu singurătatea. M-am refăcut un picuț, după ce o murit Grigorie, da' atunci, imediat, am avut nopți întregi în care nu am dormit. Cred că am luat un pumn de diazepan într-o iarnă.

În ce fel v-a schimbat viața Revoluția din decembrie 1989?

Ei, când o venit decembrie '89... nu mai așteptam nimica, nu mai vedeam scăpare. Mai multă încredere am avut când eram închisă decât după ce am ieșit din pușcărie. Vedeam că tare îs înfipti la putere comuniștii ăștia. Totuși, în decembrie '89, de la „Europa Liberă”, că ascultam des postu' ăsta de radio, numa' am auzit despre revolta de la Timișoara împotriva comuniștilor. La câteva zile, într-o seară de joi, eram în parcare, în fața blocului, și am auzit cum să trăgea în Mănăstur împotriva oamenilor. Să trăgea și să auzea până aicea. Nici atunci nu am putut crede că să întâmplă minunea. A doua zi... Iooi, eram chiar la vecina când o apărut pă ecran Dinescu și cu Caramitru. Atunci mi-am dat seama că-i gata cu ei. Vai, ce am mai plâns...

În zilele următoare, am tăt așteptat să văd ce să întâmplă. Și cum mă uitam la televizor, am văzut în Piața Mihai Viteazu' de aici, din Cluj, un grup de foști deținuți politici, membri în Asociația Foștilor Deținuți Politici. Era părintele Brânzaș, părintele Cutcan, Petre Rebreanu și alții. I-am ținut minte numele lu' Petre Rebreanu și l-am căutat repede în cartea de telefoane. L-am sunat, i-am spus că și io îs fost deținut politic și l-am întrebat unde ar trebui să mă adresez. Mi-o spus să mă duc la Prefectură și să-l caut pă Ioan Gherasim. Atunci el era președintele asociației. Așa am intrat în AFDPR. Am fost chiar printre primii, că am avut legitimația cu nr. 54.

După asta am fost și io băgată în seamă. Mi-o dat la fiecare an de închisoare 1,5 ani în câmpu' muncii. În felu' ăsta mi-o crescut vechimea la 34 de ani și am beneficiat de recalcularea pensiei. Da' mi-o calculat numa' nouă ani de pușcărie pentru că până la zece ani, îmi mai lipseau vreo câteva luni. În '90 am mai primit 1900 de lei, sub formă de indemnizație, tăt pentru anii de pușcărie. Atăta am primit atunci în '90. Pă urmă mi-o luat în considerare și anii în care am fost partizan în munți și mi-o mai dat șase ani de câmpu' muncii. Am ajuns la o vechime de 40 de ani. Calculu' l-o făcut tăt așa, adică la 1 an mi-o dat 1,5 ani vechime. Când o venit la putere ăștia ai

noștri, țărâniștii, am crezut că o să ne ieie mai bine în considerare. N-o fost așa, că în '97 cei 6 ani de vechime mi i-o retras. Acuma recent, un coleg de la AFDPR, Macarie, care o fost în situația mea, o dat în judecată statu' român și o câștigat. Tăt el o vorbit pentru noi cu un avocat, că mai suntem vreo doi-tri, să ne ajute să ne recâștigăm drepturile. Doară scrie în ziar că nu o avut dreptu' să ne ieie respectivii ani de vechime. După câțva timp ne-o majorat indemnizația, la 150.000 pentru un an de închisoare, iar în toamna lu' 2000, la 300.000 pentru un an de închisoare. Sigur că io is mulțumită de banii ăștia, că mă descurc, da' față de cât am suferit și de cât cred că aș merita, nu sunt mulțumită.

Apoi, din '90 am început să mai povestesc, să mai vorbesc despre trecutu' meu. Până atunci, vreo 15 ani din viața mea o trebuit să-i uit. Am apucat a povesti la câte o prietenă sau la câte o vecină, însă nu la tăți. Treptat o mai aflat ei din câte o carte sau ziar, că o început să să mai scrie despre mine³⁷. S-o mirat și să miră și acuma. Am în bloc o asistentă, și când am apărut în *Clujeanu'*, în vara lu' 2000, o zâs către mine: *Iooi, o adus una' Clujeanu și te-am văzut! Am spus că ești prietena mea, că stai în bloc cu mine. Ziariștii o aflat de mine și o început să mă caute încă din '90. Am colaborat cu ei, le-am spus ce m-o întreat. Cu toate astea, deși nu m-am simțit disprețuită, s-o mai întâmplat să fiu ignorată. O fost un simpozion prin '96, mi să pare că la Institutu' de Istorie de aici din Cluj, despre luptele partizanilor din munți. Era invitat și Ion Gavrilă Ogoranu. Io chiar eram afară ca să-mi ieie un interviu la televiziune. N-o putut, că io am început să plâng, n-am putut vorbi. Apoi, așa roșie cum eram la față de plâns, am mers înăuntru și m-am așezat lângă Lia Lazăr. Tocmai vorbea cineva de Gavrilă și zicea c-o fost un erou. Atunci Liuța s-o sculat în picioare și o spus *că și noi avem eroi*. S-o referit la mine. Cineva o zâs: *Să vină sus!* Era un scaun liber și m-am urcat la tribună și m-am așezat acolo. O mai fost și alții care nu și-o dat seama de asta, de suferința mea. De exemplu, de Mușlea³⁸, tare dezamăgită is. Când m-am dus la el, la *Tribuna*, prin '90, cu un articol pentru Șușmanii noștri, pentru lotu' nostru, o luat manuscrisu' și o*

zâs că-l dă în ziar. Nu l-o dat niciodată. Pă urmă și-o cerut iertare când m-am întâlnit cu el, acasă la Dana Țăranu³⁹. Dana o ținut și țâne foarte mult la mine. Sigur că am întâlnit și oameni adevărați, care o știut aprecia suferința noastră. O amintesc aici pă Doina Cornea, care m-o prezentat Reginei Ana, când o venit la Cluj. Cu ocazia asta, s-o organizat un cocktail la UMRL⁴⁰ la care am fost și io. Cei care știau limba franceză puteau să stea de vorbă cu Regina, da' pă mine m-o ajutat Doina Cornea să mă înțeleg cu Majestatea Sa. Io am cam uitat franceza pă care am învățat-o în închisoare.

Dorința mea după Revoluție o fost să fac cunoscut cine am fost noi, cei din grupul "Șușman". N-am vrut să vorbesc atâta pentru mine, mai mult m-am simțit obligată să fac în așa fel încât să știe lumea de Șușmani, de cei care o pierit. N-am vrut să rămână fără să știe cine o fost, de ce o fost fugiți și ce-o făcut. Pentru asta m-am zbatut, să-i scot și pă ei la lumină, să vorbească cineva și de ei. Era păcat să nu să știe, că tăta lumea s-ar fi întrebat: *De ăia nu vorbește nimeni, oare cum s-o prăpădit? Ce s-o ales de ei?* N-ar fi știut nimeni cum o dispărut. Suntem datori să ne amintim de ei că, Doamne, mult o suferit. De multe ori erau necăjiți și plângeau. O fost vremuri grele să fii tăt timpu' hăituit de Securitate și să umbli cu ranița în spate după alimente, prin frig și prin ploaie...

Merită multe povestite. Multe nu ți le mai aduci aminte, cum o fost ele atunci, cât erau de tragice. Cât de tristă era viața aia, de om hăituit, fără să fi făcut nimic, numa' că nu ai gândit ca ei. Că dacă ai fi făcut ceva ai fi zâs: *No, am făcut o faptă pentru care îmi merit soarta*. Te-ai fi simțit vinovat. Am greșit, am făcut, acuma suport consecințele, da' așa... Pentru ce? Că n-ai gândit ca ei? Că am vrut să fim liberi? Să ne exprimăm liber? Da' nu mai aveam ce să mai facem. Am intrat în horă și am vrut să o ducem până la capăt. Și așa o trecut anii... Și din an în an am așteptat să să schimbe ceva și o fost tăt mai rău...și tăt n-am scăpat. Io am scăpat, trăiesc... Da' ceilalți... Nici nu și-ar fi închipuit ei că io voi scăpa și ei vor muri toți...

După ce ați ieșit din închisoare, v-ați mai interesat de soarta lui Mihai?

Da', cum să nu, în '66 m-am dus la Răchițele să mă interesez de el. Am fost cu motocicletă cu Grigorie. El știa acum că io am mai fost căsătorită și că primul meu soț îi mort. I-am spus că vreau să văd dacă îi înregistrat la Primărie și el o fost de acord să vină cu mine. M-am gândit atunci că ăia de la Beiuș o fi trimis scrisoare la primăria din Răchițele să-l șteargă dintre cei vii. Am crezut că poate găsesc vreun act înregistrat, da' n-am găsit nimic. Nu am stat mult în Răchițele. Ne-am dus dimineața, cu motocicletă, am căutat la Primărie și-am plecat. Nu aveau nimic despre el. Nici măcar unde este înmormântat nu știu...

În Răchițele, la Primărie, milițianu' o vorbit tare urât cu mine. M-o luat la-ntrebări și m-o insultat. Nu mai știu exact ce mi-o zâs, da' tare m-am supărat. Tăt atuncea m-am întâlnit și cu mama lu' Mihuț. De fapt, mai mulți oameni din Răchițele o venit să mă vadă, că nu mă văzuseră niciodată. Care o îndrăznit m-o mai întrebat una-alta. Nu m-o jicnit nimeni, erau prietenoși. Da' vă spun că mama lu' Mihuț era tare năcăjită. Săraca bătrânică... O venit la mine și o plâns. Ce era să fac? O trebuit să-i spun cum o pierit băiatu' ei. Prea multe nu am apucat să povestim că o venit milițianu' și m-o luat în șuturi.

No, și când ne-am întors la Cluj, ne-am băgat pă la Securitatea din Huedin și l-am reclamat pă milițian. Când ne-o eliberat pă noi din penitenciar ne-o zâs că nimeni n-are voie să ne reproșeze ceva sau să să lege de faptul că am fost în pușcărie. Dacă milițianu' s-o purtat urât cu mine, l-am reclamat. Mai târziu m-o-ntrebat cineva: *Ce i-ai făcut că l-o mutat de-aici?* Îl mutaseră disciplinar în altă parte. O fost vina lui, că io nu i-am făcut nimic. Nu trebuia să să lege de mine.

Io tot timpu' am continuat să mă gândesc la Mihai. Am avut și o poză cu el când era militar, pe care am păstrat-o mult timp. Lui Grigorie nu i-am arătat-o, da' nu că ar fi fost gelos, că nu o zâs niciodată nimica, da' m-am gândit că-i mai bine așa.

După '90, am revenit la numele de Jurj, că pă mine așa mă cunoaște lumea. Degeaba m-ar cunoaște lumea de Costescu că nu

m-ar ști nimeni că am fost fugită în munți. În buletin am rămas mai departe Costescu, însă mi-o plăcut ca lumea să-mi spună Jurj. Tare mult mi-o plăcut să mă întorc la Jurj. Că Mihai o rămas tăt timpu' în sufletu' meu. Oooo, Mihai, tare bun o fost, o fost un copil fără mamă... Era și foarte deștept, asta am apreciat foarte mult la el. Părintele Ieronim zăcea că Mihai o fost ucenicu' lu' Leon.

Eram tare fericită când mergeam cu Mihai pă munte, pă la colibele unde erau moșii cu vite și cu oi. Mai cântau fetele din bucium și io așa de fericită mă simțeam. Eram în al nouălea cer. Oriunde mergeam, bătrânele mă rugau cu lapte, cu jintită, cu balmoș. Apoi ne aducea acasă câte un caș de 5-6 kilograme, îl puneam în cămară și numa' tăiam felii și mâncam dacă vroiam. Nu-mi trebuia pâine. Am fost tare apropiată și legată sufletește de Mihai. De aia l-am și urmat și nu am nici un sentiment de regret. Aș fi regretat dacă nu l-aș fi urmat. N-aș fi avut liniște dacă l-aș fi abandonat. Pentru că și el, săracu', prin orice greutăți ar fi trecut, trebuia să mă vadă. De aia, atunci în '50, o și zis șefu' ocolului silvic către securiști *să fie cu ochii pă mine că mă iubește soțu' și vine acasă*. Cine știe unde l-o aruncat după ce o murit... Nu i-o pus nici lumânare, nici nimica. Io îi aprind câte o lumânare de câte ori mă duc la biserică. Așa că io îs liniștită că mi-am făcut datoria de soție adevărată. L-am urmat pă munte și mi-aș fi dat viața pentru el. Și în anchetă multe am luat asupra mea ca să nu-l îngreunez pă el că nu eram sigură că o murit. Păcat de el că o murit... Da' și dacă nu murea când ne-o prins, tăt îl executau... Tăt la moarte îl condamnau... Numa' atâta l-am mai întrebat când ne-o pus jos acolo la Beiuș: *Ce să fac? Ce-i putea!* Noi n-am vrut să cădem în mâna lor...

Noi vă mulțumim mult. Cred că am stat de vorbă până acuma câteva zeci de ore. V-am obosit și de multe ori credem că nu v-a fost simplu să vă amintiți anumite momente din viața dumneavoastră. Ne-am dat seama pe parcurs că tot acest efort de reconstituire a reprezentat încă un sacrificiu pentru dumneavoastră.

N-o fost simplu, da' mi-o făcut plăcere, pentru că românii de azi și de mâine trebuie să știe prin ce am trecut noi. Am făcut un efort, da' cred că merită pentru că trebuie să rămână ceva după noi, iar vorbele-s vorbe și scrisu-i scris.

Note

¹ Scărișoara Nouă, plasa Valea lui Mihai, în perioada interbelică în jud. Sălaj, actualmente în jud. Satu Mare. Populația conform Recensământului din 1930 era de 662 locuitori, dintre care români 651, maghiari 11. Din punct de vedere religios ortodocși erau 636 iar restul greco-catolici, romano-catolici și reformați, *Recensământul General al Populației României (1930)*, publicat de Sabin Manoilă, vol. II, București, 1938, în continuare *Recensământul general...*

² Bârca, localitate centru de plasă, jud. Dolj. Populația era în 1930 de 4.632, dintre care 4.332 români iar restul țigani, unguri, germani, albanezi, evrei, etc. Din punct de vedere religios 4.603 erau ortodocși iar restul romano catolici, reformați, mahomedani, *Recensământul General...*

³ Scărișoara Veche, plasa Câmpeni, fostul județ Turda, actualmente în jud. Alba. Populația era în 1930 de 5.252, dintre care 5213 români iar restul țigani, unguri etc. Din punct de vedere religios ortodocși erau 5.246, iar restul greco-catolici, romano catolici, *Recensământul General...*

În cursul lunilor septembrie și octombrie 1940 au fost expulzați toți locuitorii români din comunele: Sălard, Ianculești, Marna Nouă, Scărișoara, Diosig, Salonta, Sălacea, Ghenci, Tiriam, Pișcolț, Lazuri, Peleşu Mare, Gelu, Baba Novac (județele Satu Mare, Sălaj, Bihor). Totalul acestor expulzări se cifrează la peste 10.000 de suflete. Cei care a trebuit să plece au pierdut o parte din bunurile mobiliare și imobiliare (16.876 iugăre de pământ), Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, fond Conferința de pace de la Paris, anul 1946, vol. 108, apud *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940-octombrie 1944*, coordonatori Mihai Fătu, Mircea Mușat, București, 1985.

⁴ Holod, plasa Ceica, în perioada interbelică în jud. Bihor. Populația era în 1930 de 774 persoane, din care 731 români. Din punct de vedere religios 692 greco-catolici, iar restul ortodocși, romano-catolici, reformati, *Recensământul General...*

* Este vorba de Emil Marian, cel mai mare proprietar din zonă. A fost foarte iubit și respectat de cei care l-au cunoscut. Datorită șicanelor autorităților comuniste s-a sinucis. Pentru detalii se pot consulta mai multe înregistrări aflate în Arhiva Institutului de Istorie Orală din Cluj-Napoca. Subiecții intervievați sunt locuitori din Bîrca, foști angajați sau persoane care l-au cunoscut direct pe Emil Marian.

⁵ Cooc, Plasa Câmpia Turzii, jud. Turda. Populația era în 1930 de 1176, din care români 1150, iar restul țigani, evrei, maghiari. Din punct de vedere religios 1162 erau greco-catolici, iar restul ortodocși, reformati și mozaici, *Recensământul General...*

⁶ Jadova, plasa Flondoreni, în perioada interbelică în jud. Storojineț, Bucovina. După al doilea război mondial a intrat în componența URSS. Populația era în 1930 de 3458, din care 2591 ruteni și ucraineni, 468 evrei, 199 români, 107 polonezi, 73 germani, 19 ruși. Din punct de vedere religios 2760 ortodocși, 468 mozaici, 174 romano-catolici, etc, *Recensământul General...*

⁷ Țibeni, plasa Siret, în perioada interbelică în jud. Rădăuți. Populația era în 1930 de 3239 din care 3045 unguri, 105 germani, 38 evrei, 34 români, 3 ruși și un polonez. Din punct de vedere religios 3099 romano-catolici, 63 protestanți, 41 mozaici, 23 ortodocși, *Recensământul General...*

⁸ Băilești, oraș, jud. Dolj. Populația era în 1930 de 13.169 din care 13.030 români, restul germani, bulgari, unguri, sârbi, ruși, cehi, polonezi etc. Din punct de vedere religios 13.116 ortodocși, restul romano-catolici, mahomedani, etc. *Recensământul General...*

⁹ Răchițele, plasa Huedin, jud.. Cluj. Populația conform Recensământului din 1930 era de 1512 locuitori, toți români. Din punct de vedere religios, 1503 erau greco-catolici și 9 ortodocși, *Recensământul General...*

¹⁰ Gilău, centru de plasă, jud. Cluj. Populația conform Recensământului din 1930 era de 3330 locuitori, din care 2041 români, 944 maghiari, 160 evrei, restul germani, ruși, sârbi, armeni. Din punct de vedere religios 1970 greco-catolici, 886 reformati, 173 ortodocși, 161 mozaici, 113 romano-catolici etc, *Recensământul General...*

¹¹ Leon Șuşman s-a născut în 1910 în comuna Măhăceni, a absolvit Liceul „Titu Maiorescu” din Aiud și Facultatea de Drept din Cluj. A lucrat la Garda Financiară, după care a practicat avocatura la Ocna Mureș. După al doilea Război Mondial, la propunerea autorităților comuniste de a intra în partid și de a deveni judecător, a refuzat. De teama represaliilor, s-a refugiat în munți. În noaptea de 19-20 iulie 1957, la Poșaga, pe Valea Arieșului, a avut loc o confruntare armată cu Securitatea. Leon Șuşman a fost rănit grav, fiind lovit de mai multe gloanțe în gât. A mai trăit cinci ore după care a decedat. În urma lui a rămas soția și patru copii, din care mezinul, Nicolae, nu și-a cunoscut tatăl.

¹² Gheorghe Șuşman s-a născut în 1921 în comuna Măhăceni. După absolvirea școlii primare a urmat școala de arte și meserii din Arad. A luptat atât pe frontul de Răsărit cât și pe cel de Apus, fiind decorat de mai multe ori. I s-a alăturat lui Leon, fratele său, în momentul în care acesta a fugit pe munte. Au rămas împreună până în noaptea de 19-20 iulie 1957, când a fost capturat de Securitate. A fost judecat de Tribunalul Militar din Cluj, ca șef de lot, condamnat la moarte și executat la Gherla în 1958.

¹³ Măhăceni, plasa Mihai-Viteazul, în perioada interbelică în jud. Turda. Populația era în 1930 de 967 locuitori din care 860 români, restul evrei, unguri, polonezi. Din punct de vedere religios 938 erau greco-catolici, restul ortodocși, reformați, mozaici, *Recensământul General...*

¹⁴ Ieronim Șuşman s-a născut în 1924 în Măhăceni. A urmat Facultatea de Teologie din Blaj și a devenit preot greco-catolic. În această calitate s-a exprimat fățiș împotriva comunismului. Pentru activitatea sa religioasă, dar și pentru legăturile avute cu frații săi, a fost arestat și închis în mai multe rânduri. Prima arestare a avut loc la 26 octombrie 1948, de Sf. Dumitru, la 3 zile de la hirotonisirea sa, iar ultima, în noaptea de Înviere a anului 1967, la Cluj. A petrecut aproape 17 ani în temnițele comuniste și a trecut prin închisorile Gherla, Cluj, Sibiu, Alba-Iulia, Turda, Caransebeș, Pitești, Balta Brăilei (Giurgeni, Strâmba, Salcia) și Aiud.

În decembrie 1925 a fost redactat un memoriu *Plângerile moților la treptele tronului*, prin care era evidențiat modul defectuos și defavorabil moților în care fusese aplicată reforma agrară din 1921 în satele din Munții Vlădeasa. Todor Șuşman, primar în Răchițele, împreună cu Aurel Munteanu, protopop ortodox al Huedinului, Amos Frâncu și Emil Siancu, s-au deplasat la București pentru a înainta Regelui Ferdinand respectivul memoriu. Pentru detalii a se vedea Nicolae Șteiu, *Protopopul Aurel Munteanu erou și martir al neamului*, Cluj-Napoca, 1998.

¹⁵ Ioan Popa zis Ciota, în continuare Ioan Ciota.

¹⁶ Dealu Botei, plasa Huedin, jud. Cluj. Populația conform Recensământului din 1930 era de 172 locuitori din care 171 români și un maghiar. Din punct de vedere religios 142 erau ortodocși, 27 greco-catolici și un reformat, *Recensământul General...*

¹⁷ Ioan Bortoș, în continuare Nuțu Bortoș.

¹⁸ Călata, plasa Huedin, jud. Cluj. Populația conform Recensământului din 1930 era de 1.128 locuitori din care 1.111 români, 13 maghiari, 4 evrei. Din punct de vedere religios 1092 erau ortodocși, restul greco-catolici, romano-catolici, reformați, mozaici, *Recensământul General...*

* Revolta de la Beliș a avut loc la 20 iunie 1951. (Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj, (ANDJC), Fondul Inspectoratului de Poliție Cluj, dosar 68/1951, f. 32.

¹⁹ Poiana de Vașcău, plasa Vașcău, jud. Bihor. Populația era în 1930 de 787 locuitori, toți români. Din punct de vedere religios 785 erau ortodocși. *Recensământul General...*

* Păhuiet – regionalism desemnând o pădure tânără și foarte deasă.

* Petrică a murit la Timișoara după Revoluția din 1989. Avea doi copii.

²⁰ 11/12 noiembrie 1951, ANDJC, Fondul Inspectoratului de Poliție Cluj, dosar 68/1951, f. 78.

²¹ Această zonă este recunoscută pentru potențialul carstic, reprezentat de nenumărate peșteri și avene.

²² Ferice, plasa Beiuș, jud. Bihor. Populația conform Recensământului din 1930 era de 1029 locuitori din care 1026 români și 3 evrei. Din punct de vedere religios 1025 erau ortodocși, iar restul mozaici și greco-catolici, *Recensământul General...*

²³ Budureasa, plasa Beiuș, jud. Bihor. Populația conform Recensământului din 1930 era de 933 locuitori, din care 880 români, 7 maghiari, 6 evrei și un german. Din punct de vedere religios 891 erau ortodocși, 19 greco-catolici, iar restul romano-catolici, reformați și mozaici, *Recensământul General...*

²⁴ Buntești, plasa Beiuș, jud. Bihor. Populația conform Recensământului din 1930 era de 708 locuitori, din care 699 români, 7 evrei, un ceh și un ungur. Din punct de vedere religios 698 erau ortodocși, restul mozaici, romano-catolici, greco-catolici și reformați, *Recensământul General...*

²⁵ Sudrigiu, plasa Vașcău, jud. Bihor. Populația conform Recensământului din 1930 era de 662 locuitori, din care 501 români, 95 unguri, 52 evrei,

germani, sârbi, polonezi. Din punct de vedere religios 472 erau ortodocși, 58 mozaici, 50 reformati, 47 romano-catolici, 26 greco-catolici, 9 bapțiști.

* Aproximativ 2 cm adâncime.

²⁶ Traniș, plasa Huedin, jud. Cluj. Populația conform Recensământului din 1930 era de 1203 locuitori din care 1197 români. Din punct de vedere religios 1176 erau greco-catolici, 26 ortodocși și un mozaic, *Recensământul General...*

* Pr. Gheorghe Dragoș Braica, *Medicul Iosif Capota*, în „Renașterea”, anul XI, 7-8 (127-128) iulie-august 2000.

* Pentru detalii a se vedea studiul introductiv din volumul de față.

** Pasăre răpitoare de noapte asemănătoare cu bufnița.

* Tuiosă – regionalism care exprimă un dezechilibru mintal.

* Pentru evoluția articolului 209 Cod Penal în perioada 1948-1960 a se vedea Octavian Roske, *Accente în strategia colectivizării. Articolul 209 Cod Penal*, în „Arhivele Totalitarismului”, an II, nr. 1-2/1994.

* Eusebiu Cutcan, preot greco-catolic, devine fugar după 1948 odată cu desființarea abuzivă a Bisericii Greco-Catolice. În 1950, după ce intrase într-un grup înarmat de luptători anticomuniști, a fost arestat. A fost anchetat, bătut și condamnat la 14 ani de închisoare.

* Fiică de ministru național țărănist.

²⁷ Nedici Vida (Vidosă), originară se pare din Turda. În septembrie 1949 lucra la Securitatea din Timișoara ca traducătoare și anchetatoare. Era vestită pentru neverosimila ei cruzime și pentru metoda de tortură preferată: bătaia cu creionul la testicule. În august 1950 a fost condamnată la moarte într-un grup de persoane acuzate pentru spionaj în favoarea lui Tito. A fost grațiată când s-au reluat relațiile României cu Iugoslavia și pensionată cu gradul de colonel. După eliberare a fugit în Iugoslavia de frica deținuților pe care îi torturase îngrozitor și care juraseră să o ucidă.

²⁸ Grupul „Arnăuțoiu-Arsenescu” s-a format în 1949 pe versantul sudic al Munților Făgăraș, în județul Argeș. Grupul și-a desfășurat activitatea anticomunistă în zona localităților Nucșoara, Slatina, Corbi, Domnești, Poenărei, Stănești. Grupul și-a încetat activitatea în mai 1958, când au fost prinși ultimii partizani, Maria Plop, Toma Arnăuțoiu, Petre Arnăuțoiu. Pentru a nu fi prins, Constantin Jubleanu s-a sinucis. După ce au fost prinși, Maria Plop a fost condamnată la muncă silnică pe viață și a murit în timpul detenției, iar frații Arnăuțoiu au fost condamnați la moarte și executați. Pentru detalii a se vedea Ioana-Raluca Voicu-Arnăuțoiu, *Luptătorii din munți*,

Toma Arnăuțoiu. Grupul de la Nucșoara, documente ale anchetei procesului și detenției, București, 1997.

²⁹ Fiica Mariei Plop este Ioana-Raluca Voicu-Arnăuțoiu.

³⁰ Lia Lazăr, fiica fruntașului național țărănist Ilie Lazăr. Pentru detalii despre personalitatea lui Ilie Lazăr a se vedea Ilie Lazăr, *Amintiri*, București, 2000.

³¹ La interogatoriu, Mihuț Gheorghe a fost întrebat dacă Lucreția Jurj a fost sau este însărcinată. Mihuț Gheorghe a răspuns negativ la ambele întrebări.

³² Baci, localitate lângă Cluj-Napoca.

* Este vorba despre profesorul Leon Daniello.

³³ Someșul, Întreprindere de tricotaje în Cluj-Napoca.

³⁴ Receaș, localitate în jud. Timiș.

³⁵ Flacăra, Întreprindere de confecții în Cluj-Napoca.

³⁶ Spicul, fabrică de pâine în Cluj-Napoca.

³⁷ Articole publicate despre Lucreția Jurj și grupul „Șușman”: *Voix de l'effroi. La Roumanie sous le communisme. Recits et témoignages*, București, 2000, p. 200-206; *Clujeni ai secolului XX, dicționar esențial*, Cluj-Napoca, 2000, p. 165; Constantin Mustață, *Amintiri pentru Mileniul III*, Cluj-Napoca, 2000, pg. 131-137; *România Liberă*, 15 octombrie 1991; *NU*, nr. 73, aprilie 1992; *Memento*, publicație periodică a Asociației Foștilor Deținuți Politici Timiș, an II, nr. 16(24), octombrie 1992; an VII, nr. 3(49), august, 1997; *Cotidianul*, 24 februarie 1995; *Clujanul*, nr. 16/ 20-26 iunie 2000.

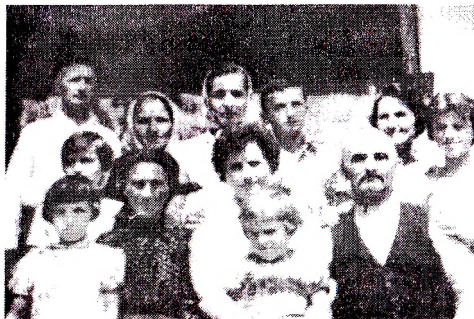
³⁸ Directorul Postului de Radio-Televiziune din Cluj.

³⁹ Dana Țăranu, profesoară de engleză, președinta Fundației Culturale „Memoria”, filiala Cluj. Fiica psihologului Nicolae Mărgineanu, profesor la Universitatea din Cluj, deținut politic între 1948-1964.

⁴⁰ Uniunea Mondială a Românilor Liberi, Filiala Cluj.

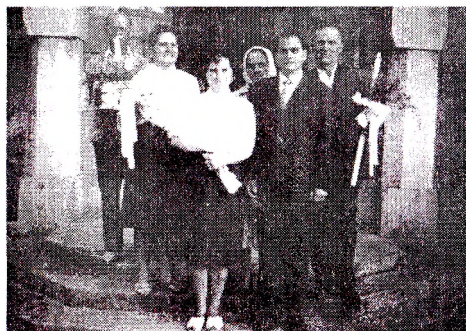
Lucreția Jurj la ieșirea din
închisoare (21 iunie 1964)

Lucreția Jurj împreună cu familia la
Scărișoara Nouă (1964)

Lucreția Jurj înainte de
operație (ianuarie 1965)

Lucreția Jurj în fața bisericii la căsătoria cu
Grigorie Costescu (1968)

Lucreția Jurj în 1976

Grigorie Costescu

Lucreția Jurj astăzi

EPILOG

În 26 septembrie 2001 am fost împreună cu dumneavoastră în Călata, Mărgău, Răchițele, Scind și Brăișor. Nu ați mai văzut aceste locuri din 1966, când ați fost să vă interesați de Mihai. Cum vi s-au părut satele, oamenii, ce impresii aveți acum, după 35 de ani?

În 1966 nu am stat de vorbă decât cu mama lui Gheorghe Mihuț. Atunci m-o luat Miliția la întrebări, că ce caut eu în sat...

Acum... am avut emoții, că mi-o spus Teodor Morar din Mărgău să nu mă duc acolo, că cine știe cum o să mă primească lumea. Da' mi-am făcut curaj și m-am dus. O fost o mare bucurie să-l întâlnesc pă Ianc Onuț, pă Teodor Morar, pă nepoata lui Ion Ciota, Susana, pă fata și pă ginerele lu' Bortos, pă fratele lu' Gheorghe Mihuț, pă Teodor Suciu, pă Vasile Moldovan și pă fata lu' Neag Teodor. Toți ăș oameni deosebiți, care în vremuri foarte grele o fost alături de noi și care o pățimit foarte mult. Pă mulți dintre ei nu i-am văzut niciodată, da' parcă i-aș fi cunoscut de când îi lumea. Parcă mi-o fost toți frați și prieteni. Când am văzut pe unu' care am știut că o suferit cu mine, m-am bucurat ca și când aș fi văzut un frate.

Fratele lui Mihuț era așa de emoționat că nici nu avea cuvinte să-și exprime bucuria. Nici soției lui parcă nu-i venea să creadă că suntem acolo. El o spus că o vrut să mă caute, da' i-o fost teamă că n-o să-l primesc. I-am lăsat adresa să mă caute...

De fiica lui Nuțu Bortos tare mi-o plăcut. Ea o ținut mult la tatăl ei și, săraca, nu mai are nimic care să-i amintească de el...

Și de întâlnirea cu Leontina Moldovan m-am bucurat... Ea nu își mai aduce aminte că am fost împreună la închisoare... Cred că o bătut-o tare de tot Securitatea...

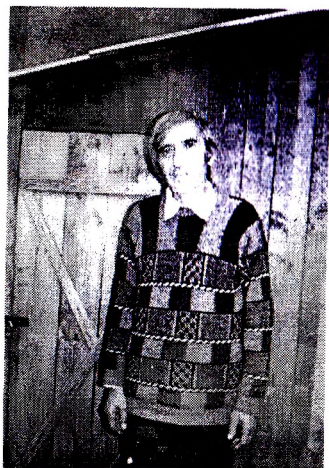
Cel mai dificil mi-o fost să o văd pe fata lui Teodor Neag din Dealu Botii. Ea era mică atunci când ne-am adăpostit la ei în șură și nu ne-am văzut. Avea trei ani când l-o împușcat Securitatea pe tatăl

ei... Pe tatăl acestei fete îl am pe conștiință, că l-o omorât Securitatea și o rămas în urma lui trei copii, iar soția lui era însărcinată și o născut apoi la Securitate în Cluj. Foarte greu mi-o fost, însă n-am avut ce face altceva decât să-mi cer iertare pentru ce-o fost în toamna lu' 1951... Da' îi mulțumesc la Dumnezeu că o avut grije de familia lui Teodor. Cel puțin fata care îi căsătorită în Scind și cu care m-am întâlnit io are o situație bună și una dintre cele mai frumoase gospodării din câte am văzut în zonă.

După ce am venit acasă, parcă eram alta. Aveam senzația că am scăpat de o povară, da' din cauza emoțiilor nu am putut să dorm.

Acum îs mai liniștită că m-am întâlnit și am stat de vorbă cu oamenii. Ați văzut că nici unu nu regretă nimic, nu îi supărat, chiar dacă o suferit... Ei se mândresc că ne-o sprijinit... Și cei pe care i-am întâlnit pe vale sunt puțini, doar o parte din cei care ne-au ajutat...

A fost o zi plină de emoții, pe care n-am s-o uit. Mi-o părut rău că o fost vremea rea, o plouat și nu ne-am putut duce până în Ponor. Aș vrea să merg acolo deși casa noastră nu mai îi... Aș vrea să mai văd, măcar odată, locul unde l-am întâlnit pe Mihai... și de unde am plecat în munți...

Ioan Mihuț, fratele lui Gheorghe
Mihuț (septembrie 2001)

Florica Pleșa, fiica lui
Teodor Neag din Dealu
Botii (septembrie 2001)

Nicolae și Catrina Giurgiu –
ginerele și fiica lui Ioan Bortoș
(septembrie 2001)

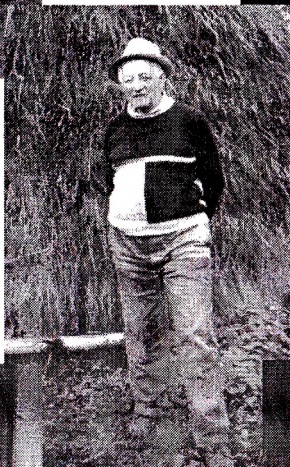
Teodor Morar, susținător al
grupului „Șușman“
(septembrie 2001)

Vasile Moldovan,
susținător al
grupului „Șușman“
(septembrie 2001)

Teodor Suciu,
membru al grupului
„Șușman“
(septembrie 2001)

Sofia Sârzia, nepoata
lui Ioan Popa (Ciota),
septembrie 2001

Leontina Moldovan,
susținătoare a grupului
„Șușman“ (septembrie 2001)

Ianc Onuț,
susținător al
grupului
„Șușman“
(septembrie
2001)

Cuprins

Istoria subiectivă	5
Argument	9
Luptătorii anticomuniști din Apuseni. Grupul „Șușman“ ...	13
Mărturia Lucreției Jurj despre rezistența anticomunistă din Apuseni (1948-1958)	
Moșii. O istorie văzută de aproape	79
Zile și nopți cu Securitatea pe urme	97
Patru ani de viață în munți	157
„N-am crezut niciodată că poate să curgă din doi ochi atâta apă”	179
Un deceniu de suferință în închisorile comuniste	195
Plecată din „România domnilor”, întoarsă în „România tovarășilor”	235
Epilog	273

„Dorința mea, după Revoluție, o fost să fac cunoscut cine am fost noi, cei din grupul „Șușman“. N-am vrut să vorbească atâta pentru mine, mai mult m-am simțit obligată să fac în așa fel încât să știe lumea de Șușmani, de cei care o pierit. N-am vrut să rămână fără să știe cine o fost, de ce o fost fugiți și ce-o făcut. (...) Suntem datori să ne amintim de ei că, Doamne, mult o suferit. (...) O fost vremuri grele să fii atât timpu' hăituit de Securitate și să umbli cu ranița în spate după alimente, prin frig și prin ploaie...

Cât de tristă era viața aia, de om hăituit, fără să fi făcut nimic, numa' că nu ai gândit ca ei. Că dacă ai fi făcut ceva, ai fi zâs: *No, am făcut o faptă pentru care îmi merit soarta*. Te-ai fi simțit vinovat. Am greșit, am făcut, acuma suport consecințele, da' așa... Pentru ce? Că n-ai gândit ca ei? Că am vrut să fim liberi? Să ne exprimăm liber?

Merită multe povestite. Multe nu ți le mai aduci aminte, cum o fost ele atunci, cât erau de tragice (...) N-o fost simplu, da' mi-o făcut plăcere [să povestesc], pentru că românii de azi și de mâine trebuie să știe prin ce am trecut noi. Am făcut un efort, da' cred că merită pentru că trebuie să rămână ceva după noi, iar vorbele-s vorbe și scrisu-i scris.“

LUCREȚIA JURJ

